

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 18

Харків
«Право»
2009

УДК 343

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України
(постанова № 5 від 14.10.2009 р.)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР
від 02.11.2009 р.*

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 18. – 296 с.

Засновники

Академія правових наук України
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого
Інститут вивчення проблем злочинності АПРН України

Видавець

Інститут вивчення проблем злочинності АПРН України

Редакційна колегія:

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Зеленецький (заступник головного редактора), В. С. Батургарєєва, Ю. В. Баулін, В. В. Голіна, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, Н. В. Сібільова, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько

Науковий редактор *Л. В. Дорош*
Відповідальний за випуск *О. С. Четверикова*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49,
тел.: 715-62-08, 700-65-81

© Інститут вивчення проблем злочинності АПРН України, 2009
© «Право», 2009

УДК 343.211

В. І. Борисов, доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, директор Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ВІДПОВІДНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ КОНСТИТУЦІЙНИМ ПРИНЦИПАМ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

У зв'язку із важливим значенням дотримання особистих прав і законних інтересів людини, щодо якої виконуються дії, необхідні для забезпечення належного здійснення правосуддя, особливо зухвалими є злочини, що спричиняють шкоду інтересам правосуддя. Така оцінка розглядуваних злочинів обумовлена тим, що серед їх суб'єктів є не тільки особи, які іззовні вчиняють дії проти правосуддя (наприклад, шляхом посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя), але й спеціальні суб'єкти, службова чи громадська діяльність яких безпосередньо пов'язана із здійсненням правосуддя в Україні або належним його забезпеченням (судді, прокурори, слідчі та інші уповноважені на те законом особи), та які всупереч їхнім суспільно корисним зобов'язанням вчиняють злочини проти правосуддя.

У чинному Кримінальному кодексі України (далі — КК) відповідальність за злочини проти правосуддя передбачена розділом XVIII Особливої частини. Кримінально-правовими нормами цього розділу забезпечується не лише належна діяльність судової влади (тобто коли її носії здійснюють свої обов'язки відповідно до закону), а й органів, які за своїм призначенням сприяють діяльності суду щодо здійснення правосуддя і до кола яких належать органи дізнання, досудового слідства, прокуратура, а також ті, що здійснюють виконання винесених судами вироків, ухвал, постанов, інших судо-

вих рішень¹. Норми розділу забезпечують також діяльність захисників та представників особи по наданню правової допомоги при здійсненні правосуддя.

Родовим об'єктом злочинів проти правосуддя є суспільні відносини, що забезпечують інтереси правосуддя². У літературі наводяться й інші погляди щодо родового об'єкта цих злочинів. Так, на думку М. М. Голоднюка, родовим об'єктом злочинів проти правосуддя є суспільні відносини, що забезпечують нормальне функціонування органів правосуддя³. О. О. Кваша вважає, що родовим об'єктом цих злочинів «є відносини у сфері нормальної діяльності: 1) судових органів; 2) органів дізнання, досудового слідства, прокуратури; 3) органів, що здійснюють виконання ухвал, постанов, вироків, інших судових рішень і призначених покарань»⁴.

За подібністю безпосередніх об'єктів злочини проти правосуддя поділяють на групи. Такий поділ дозволяє в межах родового об'єкта виділити *видові (групові) об'єкти*, які відображають ту чи іншу специфіку інтересів правосуддя. Виділення видових об'єктів має значення для формування політики держави щодо охорони певних суспільних відносин у сфері правосуддя від злочинних посягань. Правильне встановлення видового об'єкта цих злочинів має також значення для їх кваліфікації та відокремлення від інших злочинів: проти життя та здоров'я особи, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, у сфері службової діяльності тощо.

---

¹ Див.: Борисов В. І., Глинська Н. В., Зеленецький В. С., Шило О. Г. Проблеми затримання та взяття під варту на досудовому провадженні по кримінальній справі. – Х., 2005. – С. 117; Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К., 2007. – С. 521 (автор розділу XIX «Злочини проти правосуддя» – В. І. Тютюгін).

² Див.: Рашковская Ш. С. Преступления против правосудия: Учеб. пособие. – М., 1978. – С. 6; Тютюгін В. І. Злочини проти правосуддя: розділ XIX зазначеного вище підручника. – С. 521.

³ Див.: Курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комисарова. – М., 2002. – Т. 5. – С. 145.

⁴ Кваша О. О. Поняття злочинів проти правосуддя // Правова держава: Щорічник наук. пр. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 381.

Серед злочинів проти правосуддя в науковій літературі виділяють *групу злочинів, що посягають на конституційні принципи діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду*¹. Специфіка видового об'єкта цієї групи посягань полягає в об'єднанні ним суспільних відносин, якими забезпечується дотримання органами дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду конституційних принципів здійснення правосуддя в Україні. Це в першу чергу захист особистих прав і законних інтересів людини при розслідуванні та розгляді кримінальних справ, незалежність суддів тощо. Своєрідним правовим гарантом дотримання цих принципів є норми кримінального закону, якими передбачена відповідальність за злочинні посягання на зазначені суспільні відносини. Тому важливого значення набуває знання, наскільки повно та точно кримінальний закон відповідає визначенням у Конституції України (далі — Конституції) принципам здійснення правосуддя та чи є кримінально-правова охорона цих принципів достатньою.

Аналіз такої відповідності бажано проводити стосовно кожної норми кримінального закону, якою передбачена відповідальність за певний вид злочину зазначеної групи. До злочинів, які посягають на конституційні принципи діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду, відносять: завідомо незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою (ст. 371 КК); притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК); порушення права на захист (ст. 374 КК); постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375 КК); втручання в діяльність судових органів (ст. 376 КК); втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397 КК)². Кримінально-правові норми, що визначені в цих статтях, ґрунтуються на положеннях чинної Конституції щодо здійснення правосуддя в Україні. Так, необхідність встановлення кримінальної відповідальності за завідомо незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою (ст. 371 КК) обумовлена ст. 29 Конституції. Відповідаль-

¹ Див.: Тютюгін В. І. Злочини проти правосуддя: розділ XIX зазначеного вище підручника. – С. 521.

² Там само.

ність за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК) ґрунтується на положеннях ст. 62 Конституції. Кримінально-правова охорона конституційних положень, викладених у статтях 59, 63, 129 Конституції, визначена в статтях 374 та 397 КК. Кримінально-правова норма ст. 375 КК ґрунтується на положеннях ст. 129 Конституції, а ст. 376 КК — на положеннях ст. 126 Конституції.

31 березня 2009 року у Верховній Раді України за № 4290 було зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» (далі — Проект), внесений Президентом України В. А. Ющенком¹. Поряд із новаціями щодо удосконалення системи юридичних гарантій конституційних прав і свобод людини та громадянина, організації законодавчої влади, Проект містить також приписи стосовно конституційних засад здійснення судової реформи в Україні. У зв'язку з цим постає низка питань щодо відповідності наведених вище норм чинного КК приписам, запропонованим у Проекті, якими визначаються конституційні принципи діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду по здійсненню правосуддя в Україні. Треба зазначити, що, окрім Проекту, внесеного Президентом України, в політичних колах та комітетах Верховної Ради України обговорюється ще декілька законопроектів подібного змісту. Керуючись метою наукового аналізу запропонованих змін до Конституції України, вважаємо достатнім у цій статті обмежитися зіставленням положень чинної Конституції та КК із положеннями Проекту, наданого Президентом України В. А. Ющенком, і на прикладі останнього показати важливість наступності чинних конституційних приписів, які за умов очевидної необхідності реформування судової системи України залишаються відправними для визначення конституційних принципів діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду по здійсненню правосуддя в Україні.

Необхідність встановлення *кримінальної відповідальності за завідомо незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою, що передбачена нормою ст. 371 КК*, як вже зазначалося,

¹ Уряд. кур'єр. — 2009. — 2 верес. (№ 159). — С. 9–16.

відповідає положенням ст. 29 Конституції, в абзці першому якої проголошено один із фундаментальних конституційних принципів щодо особистих прав людини: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність». Вочевидь, наведене конституційне положення має значення не тільки для кримінально-правової норми, що визначена ст. 371 КК, але й інших норм Особливої частини КК, якими охороняється право людини на свободу та особисту недоторканність. Наприклад, для норми ст. 146 КК «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини», норми ст. 147 «Захоплення заручників» тощо.

В абзацах другому — шостому ст. 29 Конституції надана детальна регламентація щодо застосування арешту, тримання під вартою, затримання людини. Зокрема, в абзці другому проголошено: «Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом».

У Проекті положення ст. 29 Конституції наведені в ст. 34. Головна відмінність статті в запропонованій редакції полягає в тому, що тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід пропонується скоротити з 72 годин (абз. 3 ст. 29 Конституції) до 24 годин (абз. 3 ст. 34 Проекту), упродовж яких судом має бути прийнято вмотивоване рішення щодо необхідності тримання особи під вартою. Що стосується інших положень ст. 29 Конституції, то вони практично залишилися без змін. Разом із тим певні недоліки ст. 29 Конституції, на жаль, в ст. 34 Проекту залишилися невиправленими. Так, доктринальне тлумачення змісту цієї статті Конституції щодо видів запобіжних заходів у зіставленні із положеннями ст. 371 КК та глави 13 «Запобіжні заходи» Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) свідчить, що вони в ст. 29 Конституції визначені невдало. Не вдаючись із цього приводу до надмірних подробиць, зазначаємо, що в ст. 29 Конституції (ст. 34 Проекту) як запобіжні заходи, пов'язані з обмеженням права людини на особисту свободу, визначені арешт та тримання під вартою (абз. 2 ст. 29 та абз. 2 ст. 34), а також затримання (абз. 3 ст. 29, абз. 3 ст. 34). Разом із тим у КПК України до запобіжних заходів,

пов'язаних із триманням особи під вартою, відносять лише взяття під варту та затримання. Термін «арешт» та відповідний йому «заарештований» використовуються в КПК України лише як синоніми понять «взяття під варту» та «особа, яка взята під варту». Що стосується кримінального законодавства, то ним, відповідно до його охоронної функції, забезпечується захист прав та свобод людини від можливих випадків незаконного застосування до неї запобіжних заходів, пов'язаних із триманням особи під вартою. Зіставлення ст. 371 КК із Конституцією та нормами глави 13 КПК дає підстави для судження: законодавець, встановлюючи відповідальність за зазначені дії, спирався не на норми КПК щодо запобіжних заходів, а на положення ст. 29 Конституції. Відповідно до останньої в ч. 2 ст. 371 КК визначена відповідальність за «завідомо незаконні арешт або тримання під вартою», а в ч. 1 цієї статті поряд із відповідальністю за «незаконний привід» встановлена відповідальність за «незаконне затримання». Як бачимо, вирішальним чинником, що вплинув на формулювання норм ст. 371 КК, стали положення ст. 29 Конституції. Тому при буквальному тлумаченні кримінального закону можна дійти висновку, що законодавець в ст. 371 КК має на увазі три запобіжних заходи, пов'язаних із триманням особи під вартою, тоді як КПК України таких заходів передбачає лише два.

При визначенні конституційних положень, які мають безпосередній вплив на формулювання норм інших законів, необхідно з метою упередження їх різночитання враховувати усталений понятійний та термінологічний апарат галузевого законодавства. Застосування конституційної та відповідної галузевої законодавчої термінології повинно бути взаємоузгодженим незалежно від рольової функції, яку відіграє той чи інший термін в формулюванні конституційного припису. Наприклад, згідно з галузевим законодавством поняття «особа» стосується як фізичних, так і юридичних осіб, а тримання під вартою і затримання може бути застосовано тільки щодо людей (фізичних осіб), тому слід погодитися із пропозицією стосовно зміни в Конституції України терміна «особа» на термін «людина», а терміносполучення «затримання особи» на

термін «затриманий»¹. Разом із тим така заміна на сутність наведеного конституційного положення не вплине. У цьому випадку йдеться лише про точність застосування відповідної термінології. Більш серйозні наслідки для встановлення сутності конституційних положень матимуть уточнення стосовно терміна «арешт». Цей термін, як вже було зазначено вище, застосовується в ст. 29 Конституції. Крім того, він використовується також в її статтях 80 та 126 (в ст. 80 встановлені особливості арешту народного депутата України, а в ст. 126 — арешту судді). У Проекті термін «арешт» вживається в чотирьох статтях. Спершу у ст. 34, яка, як вже було зазначено, відтворює ст. 29 чинної Конституції, потім у статтях 91, 111 та 139, де встановлені відповідно особливості процедури арешту депутата, сенатора, уповноваженого національних зборів з прав людини та судді. У цих статтях термін «арешт» має однакове змістове навантаження — він передбачає можливість застосування державою законного обмеження особистої свободи людини.

У КК цей термін використовується в статтях 51, 60 та 371. У залежності від нормативних положень, визначених у цих статтях, термін «арешт» в кримінальному законодавстві має різний зміст, що призводить до сутнісних розбіжностей при його тлумаченні, особливо поза межами норм, де він використовується як предметна складова². Намагаючись вирішити якимось чином колізію між Конституцією та КПК України, фахівці в галузі кримінального права, досліджуючи ст. 371 КК, дійшли висновку, що термін «арешт» використаний у ній з метою позначення початкового моменту застосування запобіжного заходу, пов'язаного з обмеженням державою особистої свободи людини. Подальший процес тримання особи державою в стані обмеженої особистої свободи позначається терміном «тримання під вартою». З таким підходом можна було б по-

¹ Див.: Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій // Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина НДІ держ. та місц. самоврядування АПрН України / Редкол.: П. М. Рабинович (голова ред.) та ін. — Серія І, Дослідження та реферати. — Львів: Край, 2008. — Вип. 18. — 70 с.

² Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 ч. Особлива частина / Під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. — К., 2001. — С. 751; Конституція України: Наук.-практ. комент. — К.; Х., 2003. — С. 148.

годитися, якби термін «арешт» застосовувався в галузевому законодавстві лише для позначення початкового моменту процедури «взяття під варту» як виду запобіжного заходу. Разом із тим у статтях 51 та 60 КК цей термін застосовується для визначення покарання у виді короткострокового позбавлення волі. У ст. 32 Кодексу України про адміністративні правопорушення термін «арешт» застосовується для позначення виду найбільш суворого адміністративного стягнення. У тому ж КПК України термін «арешт» використовується не тільки як синонім терміна «взяття під варту», а і для визначення інших процесуальних дій. Так, він використовується в ст. 126 КПК України «Порядок забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна», ст. 187 КПК України «Накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку».

Тому вбачається доцільним, з міркувань упорядкування застосування в законодавстві термінів «арешт» і «взяття під варту» та більш однозначного визначення змісту запобіжного заходу «взяття під варту», вилучити із тексту ст. 29 Конституції (ст. 34 Проекту) термін «арешт». Відповідне положення в них викласти таким чином: *«Ніхто не може бути взятий під варту інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом»*. Відповідно змінам у Конституції повинні бути внесені зміни до КПК України (зокрема, в статті 14, 139, 154¹, 158, 159, 161, 162 та 224). Також термін «арешт» слід вилучити зі ст. 371 КК.

Статтею 372 КК встановлена кримінальна відповідальність за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності. Положення цієї норми відповідають ст. 62 Конституції, згідно з якою *«Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду»*. Таким же чином це положення відтворене в абзаці першому ст. 66 Проекту. Наведений припис слід розглядати як конституційний принцип здійснення правосуддя в Україні. Тому притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності є грубим порушенням Конституції. Суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 372 КК, полягає в тому, що службові особи, зловживаючи своїми владними повноваженнями на здійснення відповідних процесуальних дій, умисно притягують до кримінальної відповідальності осо-

бу, яка не вчинила злочину, і тим самим грубо порушують її права і свободи, породжують у неї та інших осіб відчуття соціальної несправедливості та юридичної незахищеності. Надання статусу обвинуваченого має подальші негативні наслідки для особи, які полягають у можливості застосування до неї запобіжних заходів, усунення з посади, накладення арешту на майно, банківські рахунки та застосування інших видів процесуально-правового примусу. Незважаючи на незначну поширеність діянь, передбачених ст. 372 КК, чинники конституційної відповідності та суспільної небезпечності є достатньо переконливими для висновку щодо необхідності подальшого збереження їх криміналізації.

Одним із найважливіших принципів здійснення правосуддя є *право особи на захист*. Цей принцип ґрунтується на положеннях статей 59, 63 та 129 Конституції. Так, в абз. 1 ст. 59 зазначено: «Кожен має право на правову допомогу». Більш предметно стосовно певних учасників кримінального процесу це право сформульоване в абз. 2 ст. 63 Конституції: «Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист». Нарешті, стосовно основних засад судочинства в п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції зазначено про необхідність «забезпечення обвинуваченому права на захист». Кримінальна відповідальність за порушення цих конституційних положень визначена ст. 374 КК «Порушення права на захист», в частині першій якої злочинне діяння сформульоване таким чином: «Недопущення чи ненадання своєчасно захисника, а також інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист, вчинене особою, яка провадить дізнання, слідчим, прокурором або суддею». Крім того, право особи на захист забезпечується також ст. 397 КК «Втручання в діяльність захисника чи представника особи», в частині першій якої зазначено: «Вчинення в будь-якій формі перешкод до здійснення правомірної діяльності захисника чи представника особи по наданню правової допомоги або порушення встановлених законом гарантій їх діяльності та професійної таємниці».

Що стосується приписів Проекту стосовно надання людині правової допомоги, то серед них право на захист особи, визнаної згідно з КПК України підозрюваним, обвинуваченим чи підсудним, не виділено як самостійний конституційний припис (див. ст. 63, абзац перший). Також і до ст. 137 Проекту, в якій визначаються

основні засади судочинства, не включено, на відміну від ч. 2 ст. 63 чинної Конституції, положення щодо забезпечення обвинуваченому права на захист. У Проекті міститься лише загальне твердження про право кожного на правову допомогу. Таке рішення видається невдалим, оскільки урівнює стан учасника кримінального процесу, який потребує спеціальної правової допомоги, і особи, якій держава зобов'язана організувати надання правової допомоги у зв'язку з її загальногромадянськими потребами. Приписи чинної Конституції, в яких, поряд із загальним визначенням права кожного на правову допомогу, зроблено наголос щодо права на захист підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, мають безумовну перевагу, оскільки відповідають особливостям застосування до особи державно-владних рішень, у своїй більшості примусового характеру, і визнання її злочинцем. Тому такі спеціальні приписи треба зберегти в Основному Законі держави.

В абз. 1 ст. 129 чинної Конституції України визначено один із основоположних конституційних принципів, яким гарантується в державі самостійність судової гілки влади: *«Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону»*.

На жаль, були та залишаються випадки, коли судді, зловживаючи своїми правами щодо їх незалежності, порушують одну з основних гарантій належного здійснення правосуддя — законність судочинства (п. 1 абз. 2 ст. 129 Конституції). Тому з метою забезпечення здійснення правосуддя на засадах законності та запобігання можливим зловживанням з боку суддів своїми владними повноваженнями *статтею 375 КК передбачена кримінальна відповідальність за постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови*¹.

У Проекті принцип незалежності суддів прописано дещо в іншій редакції. У ст. 138 (абз. 1) зазначено: *«Судді при здійсненні правосуддя є незалежними»*. Із тексту Конституції пропонується вилучити слова *«і підкоряються лише закону»*. Таке визначення не є випадковим, оскільки в Проекті достатньо наочно закладені засади принципу верховенства права. Разом із тим запропонована редакція містить підстави і для свавільного тлумачення принципу незалеж-

¹ У 2006 р. за ознаками цієї статті в Україні було зареєстровано 2 злочини; у 2007 р. — 43 злочини, у 2008 р. — 34 злочини.

ності суддів, як, наприклад, такого, що абсолютизує їх владні можливості при здійсненні правосуддя та дозволяє нехтувати законом. Для упередження такого напрямку можливого сприйняття суддівської незалежності наведений припис бажано супроводити вказівками на ті засади принципу верховенства права, якими повинні керуватися судді при здійсненні правосуддя.

Принцип незалежності суддів може серйозно потерпати від незаконного втручання в їх діяльність з боку сторонніх осіб. Трапляються випадки тиску на суддів шляхом погроз, шантажу та іншого протиправного впливу. Мають місце спроби втручання в організацію діяльності судових органів з боку представників законодавчої і виконавчої влади у вирішенні конкретних судових справ і призначення покарань¹. Тому важливого значення набуває гарантування Конституцією та законами України дотримання конституційних принципів щодо здійснення правосуддя в Україні. В абз. 2 ст. 126 чинної Конституції зазначено: «Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється». Цей припис відтворено в ст. 138 Проекту. Кримінальне законодавство гарантує дотримання зазначеного конституційного припису від найбільш небезпечних посягань, пов'язаних із впливом на суддів. У ст. 376 КК встановлена відповідальність за втручання в діяльність судових органів. Згідно з її частиною першою заборонено: «Втручання в будь-якій формі в діяльність судді з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення». Категорія судової справи, щодо якої здійснюється втручання, не має значення для кваліфікації суспільно небезпечного діяння за цією статтею КК. Це може бути кримінальна, цивільна, господарська справа або матеріали адміністративного провадження чи конституційного судочинства².

Відтворення в Проекті положення щодо заборони впливу на суддів у будь-який спосіб підтверджує доцільність встановлення та подальшого збереження кримінальної відповідальності за втручан-

¹ Див.: Про незалежність судової влади: Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 13 трав. 2007 р. № 8 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 6. – С. 2.

² Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. П. П. Андрушко, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К.: Дакор, 2008. – С. 1251 (автор коментаря до ст. 376 КК – Є. В. Фесенко).

ня в діяльність судових органів. Норма ст. 376 КК відповідає Конституції, вона є однією із показових законодавчих гарантій забезпечення принципу незалежності суддів. Незважаючи на те, що ст. 376 КК також застосовується рідко, передбачена нею кримінально-правова заборона відіграє сутнісну роль у попередженні незаконних втручань у діяльність суддів.

Наведене зіставлення кримінально-правових норм, якими встановлена відповідальність за посягання на конституційні принципи діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду, із відповідними положеннями чинної Конституції та Проекту засвідчує, що в цілому принцип конституційної відповідності, якому повинні відповідати кримінальні закони¹, дотримується. Норми статей 371, 372, 374, 375, 376 та 397 КК не протирічать чинній Конституції та достатньо повно розвивають ті її положення, які є вихідними для здійснення правосуддя. Уточнень потребують лише статті 29, 80 і 126 Конституції та ст. 371 КК, оскільки термін «арешт», що в них використовується, не відповідає видам запобіжних заходів, визначених у главі 13 КПК. Відповідних уточнень потребують і статті 29, 91, 111 та 139 Проекту. Що стосується інших положень проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України», якими визначаються принципи здійснення правосуддя, то певні з них, як було показано, потребують доопрацювань в аспекті гарантування захисту прав та законних інтересів учасників кримінального процесу та відповідності засадам принципу верховенства права.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 114 від 9 вересня 2009 р.).

Рецензенти — кандидат юридичних наук, доцент Л. М. Демидова; кандидат юридичних наук, доцент Н. В. Сібільова.

---

¹ Див.: Борисов В. І. Дотримання принципу конституційної відповідності у проекті Кримінального кодексу України // Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи: Матеріали наук.-практ. конф., 25 черв. 1997 р. – К.; Х., 1998. – С. 172.

УДК 343.21

Л. В. Дорош, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу поняття якості законодавства України про кримінальну відповідальність та критеріїв її оцінки.

Ключові слова: «законодавство України про кримінальну відповідальність», «якість закону», «критерії оцінки якості кримінального законодавства».

Постановка проблеми. Підвищення якості й ефективності законодавства як у сфері правотворчості, так і у сфері його реалізації є пріоритетним напрямом правової політики держави. Проблема ефективності правового регулювання відносин у сфері боротьби зі злочинністю завжди належала до найбільш актуальних. Не втратила вона свого значення і наразі.

Розбудова в Україні незалежної демократичної правової держави потребує створення ефективної правової системи. Забезпечення оптимального регулювання суспільних відносин неможливе без досконалої за формою та змістом нормативної бази. Глибока системна криза, що охопила Україну, призвела до загострення криміногенної ситуації, зростання злочинності. Безумовно, це потребує відповідної реакції з боку держави.

Закон є провідним джерелом права в сім'ї романо-германських правових систем, до складу якої входить і правова система України. У ч. 1 ст. 3 чинного КК закріплено положення, згідно з яким законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України. Прагнення досягти максимальної якості його нормативно-правових приписів і їх застосування викликає надзвичайний інтерес до основоположних принципів законотворення та законодавчої техніки.

З огляду на наведене серед проблем ефективної реалізації політики держави у сфері боротьби зі злочинністю чільне місце по-

сідають питання пошуку шляхів підвищення якості та ефективності законодавства про кримінальну відповідальність, адже будь-яка галузь законодавства, у тому числі кримінального, виконує своє суспільно-державне призначення належним чином лише за умови її ефективності. Ефективність боротьби зі злочинністю, зміцнення законності, а значить, і додержання прав та свобод людини і громадянина значною мірою залежать від рівня наукових досліджень проблеми якості законодавства України про кримінальну відповідальність. Це передбачає передусім необхідність визначення самого поняття якості законодавства, критеріїв її оцінки, глибокого і ґрунтовного з'ясування змісту кожного з них, розробки понять і визначень, які використовуються при формулюванні нормативних приписів, що містить чинний КК України.

Такий підхід є не тільки необхідною умовою правильного застосування кримінально-правових норм до осіб, які вчинили злочини, а й фундаментальною базою вдосконалення чинного законодавства, що має адекватно відображати явища, що динамічно розвиваються в цій сфері суспільного життя, відповідати завданням державної політики у сфері протидії злочинності.

Ступінь наукової розробки проблеми. Рівень наукової розробки проблем якості національного законодавства в широкому розумінні визначає теоретико-методологічну базу дослідження поняття якості критеріїв її оцінки. Окремі аспекти цієї проблеми завжди були в колі наукових інтересів учених-правників.

На загальнотеоретичному рівні ця проблема розглядалась у наукових працях М. І. Козюбри, А. М. Колодія, В. О. Котюка, Н. М. Оніщенко, А. С. Піголкіна, С. В. Поленіної, П. М. Рабіновича, М. В. Цвіка, Ю.С. Шемшученка та ін.

Дослідженню проблем якості законодавства про кримінальну відповідальність на теренах пострадянського простору приділяли увагу чимало науковців, серед них М. І. Бажанов, Т. В. Кашаніна, М. Й. Коржанський, Н. Ф. Кузнєцова, В. М. Кудрявцев, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, М. І. Панов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, Ю. А. Тихомиров, З. А. Тростюк, М. І. Хавронюк та ін.

Проте до цього часу відсутні комплексні дослідження, які б сформуливали теоретичні основи та методологічні підходи до роз-

робки державної стратегії, безпосередньо спрямованої на підвищення рівня якості вітчизняного законотворення.

Мета та завдання дослідження. Основною метою статті є визначення понять «якість законодавства», «критерії оцінки якості кримінального законодавства», встановлення сутності цих критеріїв.

Для досягнення цієї мети автором ставилися такі завдання:

– узагальнити викладені в науковій літературі доктринальні підходи і погляди вчених щодо проблематики якості законодавства та критеріїв її оцінки;

– дати визначення понять «якість законодавства», «критерій якості» та встановити кількість таких критеріїв (хоча б орієнтовну);

– показати на прикладах аналізу статей Особливої частини чинного КК України ступінь відповідності їх нормативних приписів вимогам якості законодавства, запропонувати вирішення низки проблемних питань щодо її підвищення.

Результати дослідження. Забезпечення якості та ефективності кримінального законодавства — проблема складна і багатогранна, а отже, недооцінювати її вкрай небезпечно. У зв'язку з цим першорядного значення набуває визначення поняття якості та критеріїв її оцінки.

Якість — це філософська категорія, яка виражає суттєву визначеність об'єкта, завдяки якій він є саме цим, а не іншим. Якість — об'єктивна і загальна характеристика об'єктів, що виявляється у сукупності їх властивостей¹.

У загальному значенні під якістю слід розуміти сукупність властивостей, ознак, особливостей, що відрізняють предмет або явище від інших, надають йому визначеності². Це внутрішня визначеність предмета, яка становить його специфіку, ступінь вартості, цінності для використання за призначенням³.

¹ Советский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1981. – С. 567.

² Див.: Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1996. – С. 265.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С. 1423.

Якість законодавства про кримінальну відповідальність — це сукупність його сутнісних характеристик і здатність забезпечити однакове розуміння правових приписів, а звідси — однозначне і правильне застосування кожної кримінально-правової норми.

Оцінка якості законодавства здійснюється за певними критеріями.

Семантично під критерієм розуміють підстави для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило¹.

Отже, критерій якості — це підстава для її оцінки, певне мірило її визначення.

У доктрині теорії держави і права С. В. Поленіна визначає якість закону як його відповідність суспільним потребам і реальне регулювання суспільних відносин у відповідності з поставленими при прийнятті закону цілями і при цьому розрізняє три групи критеріїв якості закону: соціальні, юридичні і політичні².

До *соціальних* автор відносить ступінь адекватності відбиття в законі процесів, що відбуваються в суспільстві і точність проєціювання цих процесів на майбутнє, як приклад відповідних недоліків законів вона наводить декларативні закони і норми; акти, що залишають низку питань нерегульованими; приписи, в яких відсутній механізм реалізації.

Політичні критерії якості закону вона визначає як «ступінь відповідності обраних законодавцем варіантів регламентації певної сфери суспільних відносин і загальної спрямованості розвитку правової системи вимогам законодавчої політики і завданням суспільного розвитку на ту чи іншу перспективу».

Правовий критерій якості законів С. В. Поленіна розглядає з точки зору окремих законодавчих актів, правових інститутів, підгалузей і галузей законодавства та системи законодавства в цілому. Особливу увагу звертає на такі складові цього критерію, як точність, логічність, відсутність протиріч, послідовність змісту актів³.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — С. 465.

² Поленіна С. В. Качество закона и эффективность законотворчества // Сов. государство и право. — 1987. — № 7.

³ Поленіна С. В. Качество закона и эффективность законодательства. — М.: Юрид. лит., 1993.

Н. М. Оніщенко вважає, що якість закону — це сукупність сутнісних характеристик і здатність закону реально задовольнити суспільні потреби та приватні інтереси¹. Вона вирізняє два аспекти якості законодавства, а саме соціальний, що пов'язаний із його змістом, і юридичний, що пов'язаний із формою.

Аналогічне визначення якості закону пропонує Р. Я. Демків, який зазначає, що якість — це сукупність вимог, необхідних закону, що характеризують його як регулятора суспільних відносин, а її критеріями вважає: нормативність; загальнообов'язковість; повноту і конкретність нормативно-правового регулювання; представницько-зобов'язальний характер; ясність і доступність мови; формальну визначеність; точність термінів і формулювань; логічну несуперечливість нормативних положень закону і Конституції; ефективність; відповідність норм закономірностям і потребам суспільного розвитку тощо².

На жаль, запропоновані автором вимоги до якості законодавства сформульовані досить широко й охоплюють у тому числі ознаки будь-якого закону незалежно від його якості.

А. І. Козулін, аналізуючи деякі аспекти якості регіонального закону, називає серед них: 1) конституційність і законність; 2) адекватність ролі в суспільному житті, яку закон як джерело права повинен виконувати; 3) зміст закону та юридичні засоби, що забезпечують досягнення цілей його прийняття; 4) форму викладення змісту закону, що забезпечує його точність і ясність, зручність у використанні закону як юридичного документа³.

Даючи правову характеристику якості закону, Г. І. Дутка називає правовий характер його змісту, його відповідність певним техніко-юридичним критеріям, система яких охоплює три види аспектів: власне юридичні (нормативність, загальнообов'язковість, повнота, конкретність законодавчого регулювання), мовні (простота, стис-

¹ Оніщенко Н. М. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/607/>.

² Демків Р. Я. Якість закону – необхідна умова дії норм права // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юрид. – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – Вип. 1. – С. 37.

³ Козулін А. И. О некоторых аспектах качества регионального закона // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 79.

лість, ясність, точність), логічні (визначеність, послідовність, несуперечливість)¹.

Становить інтерес точка зору М. Є. Черкас, яка вважає критеріями якості нормативно-правових актів: а) прийняття нормативно-правового акта у відповідності з компетенцією суб'єкта правотворчої діяльності та у встановленій законом формі; б) прийняття нормативно-правового акта у відповідності з встановленою процедурою; в) нормативність, повнота і конкретність нормативно-правового регулювання; г) доступність, стислість, точність мови нормативно-правового акта; д) визначеність, послідовність, несуперечливість нормативно-правового регулювання; е) юридичну і соціальну ефективність правової норми².

Таким чином, незважаючи на те, що проблема якості законодавства давно привертає до себе увагу вчених-правників, а її вивчення набуло актуального значення, ні загальної, ні галузевої теорії визначення критеріїв її оцінки в Україні не розроблено. Більш того, серед науковців не існує єдності думок ні щодо кількості таких критеріїв, ні щодо їх змісту.

З нашої точки зору, критеріями якості законодавства України про кримінальну відповідальність є такі його властивості: ступінь наукової обґрунтованості; адекватність об'єктивним закономірностям та соціальним потребам; відповідність Конституції України; системність і узгодженість з іншими кримінально-правовими нормами та нормативно-правовими актами інших галузей права; формальна визначеність і структурованість закону; термінологічно-мовна визначеність; логічність змісту.

Розглянемо їх детальніше.

Ступінь наукової обґрунтованості. Проголошення України правовою державою пред'являє підвищені вимоги до якості її нормативної бази, в тому числі до законодавства про кримінальну від-

---

¹ Дутка Г. І. Закон у системі нормативно-правових актів України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 8.

² Черкас М. Є. Пізнавальна функція правової свідомості як чинник якості нормативного правового акту // Осінні юридичні читання: Тези доп. та наук. повідомл. Всеукр. наук. конф. молодих вчених, 12–13 листоп. 2008 р. / За заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. – С. 43.

повідальність, головне — до її змісту, який має бути науково обґрунтованим, точно, ясно, чітко та адекватно відбивати суспільні потреби й аналогічним чином формулювати правові приписи. Дієвість законотворчості у сфері боротьби зі злочинністю значною мірою залежить від наукового підходу до підготовки законодавства України про кримінальну відповідальність. «Забезпечення законності і правопорядку, — як слушно зауважують П. А. Воробей, М. Й. Коржанський, В. М. Щупаковський, — можливе на ґрунті законодавства, яке має міцне, бездоганне теоретичне підґрунтя, збудоване на передовій теорії. Без належного теоретичного обґрунтування законодавство неспроможне виконати свою соціальну роль»¹. Законодавці особисто не займаються спеціальними науковими дослідженнями об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, але повинні оперувати новітніми теоретичними здобутками вітчизняної юридичної науки, використовувати зарубіжний досвід правотворчої діяльності, враховувати існуючу узагальнену судову практику.

Зважаючи на особливу важливість юридичної науки в правотворчому пізнанні і його вплив на якість нормативно-правових актів, М. Є. Черкас називає найбільш вагомими висновки юридичної науки, що мають бути використані в процесі нормопроекування². З їх урахуванням можна виділити висновки та положення юридичної науки, які набувають важливого методологічного значення при розробці проектів законів про кримінальну відповідальність: 1) принципи, які відбивають найважливіші закономірні риси кримінального права сучасної держави: законність, гуманізм, справедливість, свобода, рівність перед законом та ін.; 2) положення про логічну структуру норми кримінального права, способи її викладення в законодавстві про кримінальну відповідальність; 3) теоретичні положення про кримінальний закон як джерело права, критерії його якості; 4) теоретичні уявлення про кримінальне право як галузь права; 5) основні положення теорії кримінально-правових відносин; 6) галузеві принципи кримінального права: відповідальність тільки за наявності вини, особиста відповідальність, невідворотність кри-

¹ Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М. Завдання і дія кримінального закону. — К., 1997. — С. 3.

² Черкас М. Є. Вказ. праця. — С. 43.

мінальної відповідальності, принцип економії кримінальної репресії та ін.; 7) наукові концепції розвитку галузі кримінального права, основний зміст яких складає характеристика шляхів і засобів удосконалення чинних правових інститутів і норм.

Усе це має знаходити вияв передусім в концепції розвитку законодавства¹. Підкреслюючи важливість розробки таких концепцій, Ю. А. Тихомиров зазначав: «Відсутність або слабкість загальної і галузевих концепцій розвитку законодавства ускладнює розробку наукових засад системи законодавства. Проте це цілісна система зі своїми елементами і їх внутрішніми зв'язками, в якій існують свої закономірності»².

Зважаючи на важливість завдань, покладених на законодавство України про кримінальну відповідальність, зазначене повною мірою стосується концепцій його розвитку. Необхідною умовою цього процесу є концепція того чи іншого законопроекту, розробка якої повинна передувати його прийняттю. Проте, на превеликий жаль, така концепція зазвичай або ж не враховує об'єктивних закономірностей розвитку суспільства і права, або ж взагалі не розробляється³.

За даними М. І. Хавронюка, із п'ятдесяти законів про внесення змін до КК України, прийнятих за період із 5 квітня 2001 р. по 5 квітня 2009 р., лише один ґрунтувався на розробленій (у загальних рисах) концепції гуманізації кримінального законодавства⁴.

¹ Концепція (від лат. *conceptio* – сприйняття) – система поглядів, уявлень про ті чи інші явища; засіб розгляду будь-яких явищ, розуміння чогось; керівний теоретичний принцип або нормативна формула (див.: Словарь иностранных слов / Под ред. И. В. Лехина, С. М. Локшиной и др. – Изд. 6-е, перераб. и доп. – М., 1964. – С. 225–331).

² Тихомиров Ю. А. Общая концепция развития российского законодательства // Концепции развития российского законодательства. – М., 1998. – С. 7.

³ Такої ж думки дотримуються й інші вчені, які вважають, що «нині підготовка концепцій ведеться не так уже часто, суб'єктивно, що позначається на якості законів» (Баранов В. Техніко-юридичні засоби вираження суверенітету закону // Укр. право. – 2006. – Число 1: [матеріали міжнар. наук. практ. конф. «Верховенство права: питання теорії і практики» (Київ, 5–6 груд. 2005 р.)]. – К.: Укр. Правн. Фондація, 2006. – С. 101). Детальніше див.: Баранов В. М. Концепция законопроекта. – Н. Новгород, 2003.

⁴ Хавронюк М. І. Якість кримінального законодавства: як її досягти // Теоретичні основи забезпечення якості законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні: Матеріали наук. конф. 15.05.2009 р. – Х., 2009. – С. 42.

А звідси беруть витoki досить серйозні законотворчі прорахунки, недоліки, прогалини, колізії і протиріччя, що в подальшому призводять до негативних наслідків у правозастосовчій діяльності. Таким чином, недооцінка значення розробки концепції того чи іншого закону суттєво впливає на його якість. Відсутність концепції при розробці законопроекту істотно утруднює законотворчий процес, погіршує зміст закону, ускладнює вибір форми закону, збільшує тривалість строків проходження законопроекту.

Доцільність концептуального осмислення стану справ у сфері боротьби зі злочинністю обумовлює необхідність залучення фундаментальних знань, які не тільки поєднують відомості про факти, явища, завдання і способи їх розв'язання, але й допомагають поєднати загальні цілі, завдання, функції, принципи, узгодити їх із конкретними проблемами.

Критерій наукової обґрунтованості законопроекту передбачає розроблення і втілення стратегії боротьби з тим чи іншим видом суспільно небезпечних діянь з використанням останніх досягнень науки, техніки і позитивного досвіду зарубіжних країн.

На наш погляд, наукове забезпечення має супроводжувати всі етапи нормотворчої діяльності. Передусім завдання науковців полягає у виявленні потреб суспільства у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері боротьби зі злочинністю, визначенні тих відносин, які потребують саме кримінально-правової охорони. Як наслідок, має бути запропоновано обґрунтування соціальної обумовленості криміналізації того чи іншого суспільно небезпечного діяння.

Якість закону про кримінальну відповідальність має забезпечуватися від моменту розроблення законопроекту, що встановлює відповідальність за те чи інше суспільно небезпечне діяння, а саме починатися з оцінювання необхідності і достатності кримінального покарання та можливості застосування інших кримінально-правових засобів боротьби з певним видом злочинів. Далі, з нашої точки зору, обов'язковою має бути участь вчених-криміналістів у розробці законопроекту, визначенні критеріїв якості й ефективності закону. Якщо на попередніх етапах наукове забезпечення має прогностичний характер, то на завершальному етапі воно має набути реально-

го характеру. У разі прийняття кримінально-правової норми науковці мають бути залучені до участі у проведенні моніторингу за її втіленням у життя та визначенні чинників, що впливають на якість та ефективність правозастосовчої діяльності¹. Тим самим буде забезпечено перехід від пізнання до пропозиції конкретних заходів, позаяк в умовах сучасних реалій закон не завжди досягає своєї мети, існують розбіжності між нормативними приписами та їх реалізацією. У цьому контексті слід пам'ятати, що наявність законодавства і законність — це не одне й те саме. У зв'язку з цим доцільно розробити загальнодержавну програму моніторингу правозастосування законодавства про кримінальну відповідальність з метою підтвердження доцільності його прийняття та попередження негативних наслідків його практичної реалізації.

У будь-якому разі слід визнати, що врахування останніх здобутків юридичної науки є важливою складовою забезпечення належної якості кримінального законодавства та позитивних зрушень в боротьбі зі злочинністю.

Адекватність об'єктивним закономірностям та соціальним потребам. Досягнення необхідної якості законодавства про кримінальну відповідальність передбачає встановлення соціальних умов формування права, іншими словами — його причин, рушійних сил (соціальних факторів)².

Правові відносини, що існують між людьми, мають властивість об'єктивно виникати, змінюватися впродовж свого існування і врешті-решт припинятися. З цього випливає, що початковим моментом нормотворення завжди є виявлення й аналіз тих суспільних відносин, які потребують нормативно-правового регулювання.

---

¹ Моніторинг (від англ. monitoring – контроль, від лат. monitor – той, хто попереджає, застерігає, радник, консультант) – в нашому контексті система спостережень з метою контролю, оцінювання, аналізу і прогнозування впливу кримінально-правової норми на суспільні відносини у сфері боротьби зі злочинністю.

² Соціальний фактор – це явище суспільного життя, яке впливає у тій чи іншій формі на виявлення потреби у правовому регулюванні, на розробку та прийняття законодавчого акта (див.: Константи́й О. В. Соціальні фактори правотворчості у сфері державного управління // Соціально-політичний механізм правотворчості: Дев'яті Харк. політол. читання: Зб. наук. ст. – Х., 1999. – С. 27).

Як вірно зазначає Н. Оніщенко, «будь-які цінності у праві мають не апіорний характер, а є цінностями історичними, обумовленими соціокультурним розвитком певного суспільства»¹.

Найбільш загальними правоутворюючими факторами є: економічні, політико-правові, соціокультурні, екологічні, природно-географічні, національні, ціннісно-психологічні та ін.

Ураховуючи, що Україна є пострадянською державою, яка зазнала серйозних трансформаційних змін, аналізований критерій якості законодавства набуває особливого значення. У складних умовах сьогодення сучасні соціальні процеси зіткнулися з об'єктивними проблемами, що пов'язані значною мірою з недостатньою адаптаційною здатністю суспільства і його окремих членів. Усе разом загострює криміногенну ситуацію. У зв'язку з вищезазначеним консолідовані зусилля законодавця і вчених-правознавців, на нашу думку, мають бути зосереджені на: 1) виявленні потреб і проблем у життєдіяльності соціальних суб'єктів; 2) ліквідації соціальних конфліктів; 3) виявленні прогалин і колізій у кримінальному законодавстві; 4) мінімізації злочинних проявів; 5) спрямуванні діяльності правоохоронних органів не тільки на протидію, але й на запобігання злочинності; 6) розумінні того, що механічне перенесення законодавчого досвіду зарубіжних країн на національне правове поле може не дати очікуваного «врожаю». Завдання непросте, але в його вирішенні існує об'єктивна потреба і тільки інтенсивний пошук способів його розв'язання може дати позитивний результат.

Отже, важливість аналізованого критерію пояснюється тим, що право є об'єктивно зумовленим суспільним розвитком; зі змінами в життєдіяльності суспільства має змінюватися і право, позаяк саме життя, його закономірності, процеси і тенденції визначають зміст тієї мети, якої прагне досягти законодавець, формулюючи той чи інший кримінально-правовий припис.

Виходячи з цього, зміни в законодавстві України про кримінальну відповідальність, як правило, пов'язані з криміналізацією або декриміналізацією, пеналізацією або депеналізацією тих чи інших

¹ Оніщенко Н. Принцип верховенства права: Теоретичні засади та практичний вимір // Укр. право. – 2006. – Число 1: [матеріали міжнар. наук. практ. конф. «Верховенство права: питання теорії і практики» (Київ, 5–6 груд. 2005 р.)]. – К.: Укр. Правн. Фондація, 2006. – С. 38.

діянь, а також із диференціацією та індивідуалізацією кримінальної відповідальності.

За П. Л. Фрісом, криміналізація — це процес виявлення суспільно небезпечних видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості і доцільності кримінально-правової боротьби з ними і у випадку позитивної відповіді на ці питання закріплення їх у законі як злочинів¹.

На думку Г. А. Злобіна, підстави криміналізації — це те, що створює дійсну суспільну потребу в кримінально-правовій новелі, внутрішню необхідність виникнення кримінально-правової норми².

Якщо розглянути цей критерій з точки зору аналізу злочинів, що посягають на недоторканність державних кордонів, то фактично всі критерії криміналізації діянь є наявними. Суспільна небезпечність діянь, пов'язаних із незаконним перетинанням державного кордону України та незаконним переправленням осіб через державний кордон України, на момент прийняття КК України 2001 р. була очевидною, а значить, і криміналізація цих діянь — обґрунтованою.

Антиподом криміналізації є декриміналізація, тобто вилучення з кримінального законодавства діянь, що перестали бути суспільно небезпечними, та загальна гуманізація (пом'якшення) відповідальності.

Як відомо, у 2004 р. на підставі Закону України від 18.05.2004 р. було декриміналізовано злочин, передбачений ст. 331 КК. Аргументом на користь декриміналізації слугувала наявність ст. 204 КУпАП, яка встановлювала адміністративну відповідальність за ті ж дії, що передбачені ч. 1 ст. 331 КК. Декриміналізація незаконного перетинання державного кордону України як вирішення існуючої колізії між нормами КК України і КУпАП призвела до скасування відповідальності за названі дії, у тому числі вчинені особою, яка раніше була засуджена за такі самі дії, або поєднані із застосуванням зброї. Таким чином, законодавець, усуваючи одну ваду законодавства, допустив іншу, а саме не дав належної оцінки ступеню сус-

¹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та суспільні правові проблеми. — К.: Атіка, 2005. — С. 248.

² Злобин Г. А. Основания и принципы уголовно-правового запрета // Сов. государство и право. — 1980. — № 1. — С. 70–77.

пільної небезпечності вищеназваних дій. Утім ефективність охорони державного кордону залежить не тільки від правильного застосування закону, а передусім — від його якості. На нашу думку, ситуацію можна виправити шляхом поновлення криміналізації цих дій. Отже, ще існують резерви для посилення протидії посяганням на недоторканність державного кордону.

Незаперечним фактом є те, що і держава, і суспільство заінтересовані в тому, щоб кримінальне законодавство адекватно і своєчасно реагувало на зміни у злочинному середовищі і кримінально-правових засобах протидії злочинності, тобто було не тільки стабільним, а у разі необхідності — динамічним.

Одним із істотних чинників, що впливають на стан злочинності в Україні, є те, що дуже часто криміналізація суспільно небезпечних діянь у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства здійснюється законодавцем не тоді, коли в цьому є нагальна потреба, а із значним запізненням, як це було, наприклад, у сфері приватизації державного майна.

З огляду на зазначене підхід до криміналізації та декриміналізації має бути виваженим, зміни до КК України повинні розроблятися своєчасно і вступати в дію лише за наявності впевненості в їх необхідності, переконаності, що вони ґрунтуються на об'єктивних критеріях.

Відповідність Конституції (причому не тільки з точки зору юридичної регламентації, але й механізму реалізації нормативного припису з певною конкретністю та визначеністю) — наступний критерій оцінки якості кримінального законодавства.

Відповідно до ч. 2 ст. 8 Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Ю. А. Тихомиров вирізняє сім критеріїв відповідності правових актів Конституції: а) відображення конституційних ідей і принципів; б) правильне використання конституційних понять і термінів; в) прийняття акта правочинним суб'єктом; г) визначення місця акта в правовій системі та вимог до його форми; д) дотримання встановленої процедури підготування, набрання актом чинності; е) кореля-

ція змісту правового рішення в акті й нормі Конституції; ж) установлене правозастосовне тлумачення змісту правових норм¹.

З наведеними критеріями можна погоджуватися або не погоджуватися, вважати перелік вичерпним або відкритим, але, як відомо, закони повинні прийматися з метою регулювання найбільш важливих суспільних відносин.

Конституційна відповідність означає, що кримінальний закон не суперечить Конституції України і достатньо повно реалізує проголошені в ній принципи і положення, які визначають основні напрями розвитку законодавства про кримінальну відповідальність. Вимогам узгодженості з Конституцією України повинні відповідати не тільки кримінальний закон у цілому, але й конкретні кримінально-правові норми як Загальної, так і Особливої частин КК. Кримінальний кодекс України передбачає, що він ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права (ч. 1 ст. 3 КК).

З прийняттям чинного КК з'явилась низка статей, спрямованих на усунення розбіжностей із Конституцією України (ч. 2 ст. 7, ч. 2 ст. 385 та ін.), в Особливій частині КК знайшло відображення положення ст. 13 Конституції України щодо рівного захисту прав усіх суб'єктів власності.

Проте у деяких випадках спостерігаємо порушення цього принципу.

Другого листопада 2004 р. Конституційний Суд України прийняв Рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Конституційна невідповідність цієї статті полягала в тому, що унеможлилювала призначення особам, які вчинили злочини невеликої тяжкості, більш м'якого покарання, ніж передбачено законом².

¹ Тихомиров Ю. А. Конституции в правовой системе: взаимовлияние и противоречие // Конституция как фактор социальных изменений: Сб. докл. – М., 1999. – С. 96.

² Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – С. 41. – Ст. 2975 (код акту 30642/2004).

Звичайно, що ситуація парадоксальна, позаяк за більш тяжкі злочини з урахуванням певних обставин суд може призначити основне покарання нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті Особливої частини КК, або перейти до іншого, більш м'якого покарання, не зазначеного в ній.

Можна навести й інші приклади порушень принципу відповідності Конституції законодавства України про кримінальну відповідальність.

Як відомо, ще давньоримськими юристами було сформульовано правило «закон зворотної дії не має» (*lex ad praetorian non valet*), яке є однією з найважливіших гарантій правової стабільності. Знайшло воно відображення і у вітчизняному законодавстві, зокрема в Основному Законі України. Так, на підставі та в розвиток ст. 58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії у часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ч. 1); ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися правопорушенням (ч. 2). Кримінальний кодекс України, у свою чергу, передбачив, що у всіх випадках до особи застосовується та норма, яка більш сприятлива до неї (ст. 5 КК)¹.

Разом із тим Закон про внесення змін до КК та КПК України щодо використання дитини для жебракування було прийнято 15 січня 2009 р., а чинним визнано — з 01.01.2009 р. Отже, маємо яскравий приклад невідповідності даного Закону Конституції України. На сьогодні цей недолік Верховною Радою України усунено.

Проте не минуло й півроку, як законодавець знову припустився помилки, пов'язаної з визначенням терміну набрання законом чинності. Одинадцятого червня 2009 р. прийнято Закон України № 1506-VI «Про засади запобігання та протидії корупції», опублікований у газеті «Голос України» 18 липня поточного року. У «Прикінцевих положеннях» названого Закону зазначено: «Цей Закон набирає чин-

¹ Див.: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р. № 6-рп/2000 // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 2. – С. 29–34.

ності з дня його опублікування і вводиться в дію з 1 січня 2010 року». Що мав на увазі законодавець, формулюючи це положення, залишається загадкою не тільки для пересічного громадянина, а й для досвідченого юриста. Повірити в те, що законодавець не розуміє, що набрання Законом чинності і введення його в дію не може мати розбіжностей в часі, оскільки йдеться про одне й те саме, майже неможливо.

Відповідність міжнародно-правовим актам, а також законодавству Ради Європи. Цей принцип закріплено в ч. 5 ст. 3 КК України, в якій наголошується: «Законодавство України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згодою на обов'язковість яких надано Верховною Радою України».

В умовах глобалізації набуває актуальності проблема узгодженості положень КК, особливо законопроектів про внесення до нього змін і доповнень, обумовлених необхідністю імплементації в національне кримінальне законодавство положень міжнародних договорів (конвенцій), згодою на обов'язковість яких надана законодавчим органом шляхом їх ратифікації.

Інтеграція України в Європейський простір можлива лише за умови плідної співпраці з Радою Європи у сфері реформування законодавства, у тому числі кримінального, у повній відповідності з Європейськими стандартами. Конституція України 1996 р. створила основу для розвитку Української незалежної держави, заклавши фундамент розбудови нової правової системи, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях і принципах міжнародного права, зорієнтована на досягнення та пріоритетні тенденції розвитку європейського права, а також враховує власну історичну і національну самобутність¹. Якщо навіть вибірково проаналізувати міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною (Віденська, Страсбурзька, Палермська конвенції), то можна дійти висновку, що окремі їх положення дійсно імплементовані в національне законодавство. З ура-

¹ Див.: Нижник А. Якість закону в контексті дотримання принципу верховенства права // Укр. право. – 2006. – Число 1: [матеріали міжнар. наук. практ. конф. «Верховенство права: питання теорії і практики» (Київ, 5–6 груд. 2005 р.)]. – К.: Укр. Правн. Фундація, 2006. – С. 106.

хуванням аналізованого критерію якості кримінального законодавства в чинному КК передбачено низку статей, що встановлюють відповідальність за так звані конвенційні злочини, а саме статті: 127 «Катування», 143 «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини», 147 «Захоплення заручників», 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини», 436–447 розділу XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Проте вітчизняні реалії свідчать, що наявність обов'язкових (чинних) міжнародних договорів ще не є гарантією забезпечення фундаментальних прав і свобод людини і громадянина та їх законних інтересів. Як слушно зазначає А. Нижник, «законодавцеві слід не лише формально надавати згоду на обов'язковість відповідного міжнародного договору, зокрема в рамках Ради Європи, а й одночасно вносити відповідні зміни до внутрішніх законодавчих актів із метою забезпечення імплементаційних заходів»¹.

Існують і інші проблеми. В. Буткевич, досліджуючи питання ефективності реалізації прав людини в Україні, звертає увагу на те, що на сьогодні Україна ратифікувала десятки міжнародних пактів і конвенцій з прав людини, які відповідно до ст. 9 Конституції України стали «частиною національного законодавства України», але при цьому більшість таких договорів суперечить один одному. Зокрема, йдеться про неузгодженості Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і міжнародного Пакту про громадянські і політичні права 1966 р. У черговий раз науковець-правник наголошує на невідповідності статей 44–49 КК України «Звільнення від кримінальної відповідальності» статті 62 Конституції України і п. 2 ст. 6 названої Конвенції щодо презумпції невинуватості².

У контексті викладеного очевидно є необхідність розробки механізму гармонізації національного та європейського права у сфері боротьби зі злочинністю та підвищення ефективності контролю за конвенційністю відповідних нормативних приписів КК України.

¹ Нижник А. Вказ. праця. – С. 113.

² Детальніше див.: Буткевич В. Фактори негативного впливу на ефективність реалізації прав людини в Україні // Право України. – 2009. – № 4. – С. 39.

Системність і узгодженість з іншими кримінально-правовими нормами та нормативно-правовими актами інших галузей права. Вчення про системність кримінального законодавства належить до концептуальних засад юридичної науки. Кримінальне право — це різнорівнева система кримінально-правових норм, об'єднаних в інститути кримінального права і покликаних на підставі певних принципів регулювати суспільні відносини, що складаються між державою й особами, які скоїли злочин.

По-перше, системність знаходить вияв у тому, що склад злочину — значно ширше поняття, ніж диспозиція статті Особливої частини КК, адже в ній зазначені лише специфічні ознаки, що характеризують відповідний склад злочину. Ознаки складів, спільні для всіх злочинів, винесені законодавцем до Загальної частини КК, бо саме в цьому полягає її призначення. По-друге, формування диспозиції статті відбувається не тільки шляхом використання статей Загальної частини, але й шляхом аналізу системи норм кримінального законодавства в цілому. По-третє, розвиток законодавства про кримінальну відповідальність — це закономірний історичний процес, який характеризується не тільки оновленням, але й наступністю нормативної бази. Безперечно, що цей процес має здійснюватися відповідно до концептуальних засад розвитку законодавства.

Ураховуючи вищевикладене, насторожує те, що останнім часом спостерігається домінування так званої «ситуативної» політики у сфері боротьби зі злочинністю, сутність якої полягає в безсистемному внесенні змін до чинного законодавства про кримінальну відповідальність. Унаслідок численних змін та доповнень порушується системна відповідність між статтями як КК, так і регулятивним законодавством.

Особливого значення цей критерій набуває у зв'язку з наявністю в КК України великої кількості статей, які містять норми з бланкетними диспозиціями, що вимагає від законодавця узгодженості законів і підзаконних нормативно-правових актів, бо безсистемність, хаотичний розвиток законодавства, недосконалість форми нормативно-правових актів призводять до неоднозначного розуміння нормативних приписів.

Свого часу з прийняттям КК 2001 р. визначення предмета контрабанди як «товар» поставило питання, а чи охоплюються цим

поняттям валюта, валютні цінності та інші предмети, чи їх переміщення через митний кордон України декриміналізовано? Вивчення нормативної бази показало, що на той час існувало сім законів і три підзаконних нормативних акти, які містили визначення даного поняття. Серед них закони України «Про зовнішню економічну діяльність» (від 16 квітня 1991 р.); «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» (від 18 грудня 1998 р.); «Про захист економічної конкуренції» (від 11 січня 2001 р.) та ін. Але головне — дані в них визначення поняття «товар» не збігались і відповіді на поставлене питання не давали. І тільки з прийняттям у 2002 р. Митного кодексу України це питання було вирішене однозначно. Таким чином, незбалансованість окремих кримінально-правових норм дозволяє говорити про порушення принципів системності в законотворчій діяльності, що знаходить відбиток на якості кримінального закону.

Урахування цього критерію якості законодавства в законотворчій діяльності дозволяє уникати прогалин, невиправданих дублювань, конкуренції кримінально-правових норм, юридичних колізій, недоліків юридичних конструкцій та інших логіко-структурних вад.

Формальна визначеність і структурованість закону. Даний критерій стосується не тільки поділу чинного КК на Загальну та Особливу частини, але й включає обґрунтованість виокремлення самостійних розділів КК, визначення кола діянь, що віднесені до злочинів кожного з цих розділів, структуру статей Особливої частини, конструювання їх санкцій.

Як відомо, одним із засобів диференціації кримінальної відповідальності є кваліфікуючі обставини (ознаки). У доктрині кримінального права під кваліфікуючими ознаками розуміють передбачені законом характерні для частини злочинів певного виду суттєві обставини, що відбивають типовий, значно змінений, порівняно з основним складом злочину, ступінь суспільної небезпечності вчиненого та особи винного і впливають на законодавчу оцінку (кваліфікацію) вчиненого й міру відповідальності¹. Як зазначає Л. Л. Кругліков, кваліфікуючими є ознаки складу злочину, які свідчать про

¹ Див.: Лесниевски-Косторева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. – М.: НОРМА, 1998. – С. 162–163.

різко підвищену (порівняно з відображеною за допомогою ознак основного складу) суспільну небезпечність діяння й особи, яка вчинила це діяння¹.

Крім кваліфікуючих, виділяються також й особливо кваліфікуючі ознаки, передбачені в частинах третіх або четвертих відповідних статей Особливої частини КК. Ці ознаки охоплюють обставини, що є додатковими по відношенню або ж до основного (ч. 1), або кваліфікованого (ч. 2) складу, або до того й іншого одночасно².

Аналіз статей Особливої частини КК з урахуванням даного критерію дає можливість зробити висновок, що у законодавця є чималий резерв для вдосконалення кримінального законодавства.

Так, наприклад, існують статті, в яких в одній частині передбачені наслідки різного ступеня тяжкості — зокрема, у статтях 287, 288 КК такими наслідками є: середньої тяжкості тілесне ушкодження, тяжке тілесне ушкодження або смерть, у ст. 415 КК — середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження або загибель потерпілого. Хоча санкції цих статей є альтернативними, належним чином врахувати ступінь суспільної небезпечності вчиненого неможливо. Проте значення правильної оцінки ступеня тяжкості завданої шкоди важко переоцінити. З цього приводу Н. Ф. Кузнецова писала: «Вірна оцінка тяжкості наслідків при конструюванні санкцій — необхідна передумова справедливості покарання, що призначається за вчинення конкретних злочинів»³.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо при аналізі ст. 201 КК, що встановлює відповідальність за контрабанду. У ч. 1 цієї статті передбачено відповідальність за незаконне переміщення через митний кордон України як товарів, так і історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а так само за контрабанду стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встанов-

¹ Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 174.

² Там само. – С. 175.

³ Кузнецова Н. Ф. Избранные труды. – СПб., 2003. – С. 192.

лено відповідні правила вивезення за межі України. Тобто йдеться про предмети, які або вилучені з цивільного обігу, або обмежені в цивільному обігу, або не обмежені в цивільному обігу на території України, але порядок переміщення яких через митний кордон України встановлений нормативно-правовими актами України.

Ураховуючи, що ступінь суспільної небезпечності незаконного переміщення через митний кордон України спеціальних предметів (речовин, матеріалів тощо) значно вищий порівняно з переміщенням товарів, доцільно було б передбачити відповідальність за ці дії в окремій частині аналізованої статті.

Можна навести й інші приклади. Так, повторне вчинення злочину підвищує ступінь суспільної небезпечності злочинного діяння, проте в санкціях різних частин однієї і тієї ж статті можна зустріти покарання одного і того ж виду та розміру (див., наприклад, статті 176, 177 КК України).

Таким чином, проблема конструювання санкцій кримінально-правових норм та її розв'язання має дуже важливе значення. Санкція — це частина статті кримінального закону, яка визначає вид і розмір покарання за злочин, зазначений у диспозиції цієї статті. Загальні вимоги щодо санкції полягають в тому, що покарання, зазначене в санкції, має відбивати ступінь суспільної небезпечності названого в диспозиції діяння та бути узгодженим із санкціями статей, що передбачають відповідальність за вчинення інших, близьких за видом та характером злочинів. Від виду санкції та чіткості її конструкції залежить вирішення питань, що пов'язані з індивідуалізацією покарання. У зв'язку з цим пеналізація злочинів є одним із основних напрямів політики держави, який полягає у законодавчому встановленні видів і розмірів покарань, що підлягають застосуванню до осіб, які вчиняють злочини. Науковці в галузі кримінального права відмічають наявність низки системних недоліків у караності злочинів, викликаних відсутністю єдиної теорії пеналізації. Серед таких недоліків називають, зокрема, випадки надмірної суворості або надмірної м'якості санкцій; неспіврозмірності санкцій за злочини приблизно рівного ступеня суспільної небезпечності; неспіврозмірності санкцій основного і кваліфікованого складів злочинів; поєднання в одній санкції несумісних видів чи розмірів по-

карань тощо¹. Для визначення ефективності кримінально-правових норм сам факт встановлення караності діяння нічого не вирішує. Проблема побудови санкцій у КК України має не тільки теоретичне, але й надзвичайно велике практичне значення. При визначенні виду покарання і його розміру мають бути взяті до уваги передусім важливість охоронюваного законом об'єкта посягання і шкоди, яка йому завдається. Тільки у разі їх співрозмірності можна говорити про адекватність вчиненого діяння і призначеного покарання.

Разом із тим аналіз санкцій деяких статей Особливої частини КК України, що передбачають покарання у виді позбавлення волі, дає підстави для висновку про відсутність жорсткої залежності санкцій від категорії злочину. З цієї точки зору достатньо порівняти, наприклад, санкції ст. 152 КК, яка передбачає покарання за найбільш небезпечний злочин у сфері сексуальних відносин, із санкціями статей, що передбачають покарання за інші злочини. Зокрема, за чинним законодавством зґвалтування за ч. 1 ст. 152 КК належить до категорії середньої тяжкості (покарання до п'яти років позбавлення волі), тоді як посів або вирощування снотворного маку чи конопель за ч. 2 ст. 310 КК — до тяжких злочинів (покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до семи років). Очевидно, що про будь-яку співрозмірність не може йти і мови.

Оцінюючи санкції, необхідно мати на увазі не тільки результати, які досягаються за їх допомогою державою в боротьбі зі злочинами, але й обов'язково враховувати, наскільки вони відповідають принципам справедливості і гуманізму, без яких неможлива індивідуалізація відповідальності і покарання. Каральний зміст покарання має зростати по мірі зростання цінності охоронюваного блага. Необхідно, щоб покарання, встановлені за окремі форми і види злочинів, не тільки були адекватними характеру і ступеню суспільної небезпечності, але й узгоджувались із караністю інших видів злочинів в усій системі Особливої частини КК. Не можна встановлювати граничні межі покарання у виді позбавлення волі за корисливі

---

¹ Див.: Пономаренко Ю. А. Щодо структури вчення про пеналізацію злочинів // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні: Матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р. / Редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. — Х.: Право, 2008. — С. 39–40.

злочини, порівнюючи до таких особливо тяжких злочинів, як державна зрада, диверсія, тероризм, геноцид та ін.

Термінологічно-мовна визначеність. Сутність цього критерію полягає: а) в точності і ясності змісту, семантичній однозначності, стислості визначень; б) у мінімізації оцінних понять, позаяк їх використання ускладнює розуміння нормативного припису, викликає труднощі при застосуванні тих статей КК, нормативні приписи яких формулюються за їх допомогою; в) терміни, що використовуються законодавцем при окресленні того чи іншого складу, повинні повно, точно, чітко і адекватно відображати їх справжній зміст, щоб підстава кримінальної відповідальності була визначеною і ясною, а інформативність, однозначність мають бути такого рівня, щоб кожен, кому адресовано цей припис, був упевнений у відповідності букви і духу закону волі законодавця.

Науковці вважають, що істотними якостями мови закону про кримінальну відповідальність є ясність і стислість, позаяк вони, поряд з іншими якостями, дозволяють ідентифікувати смисл і букву закону¹.

Особливу увагу якості мови закону приділяв М. І. Ковальов, який зазначав: «Законодавець так повинен сформулювати закон, щоб зміст його був ясным, а форма викладення повністю відбивала те, що має бути в ньому відображено, щоб воля законодавця повною мірою доводилася до того, хто читає закон, і він був твердо впевнений, що буква і смисл закону ідентичні»².

М. І. Панов звертав увагу законодавця на таку якість закону, як точність, чіткість правових приписів. Він наголошував, що ефективність кримінального закону багато в чому залежить від точного і повного окреслення в ньому суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинами. При цьому виділяв такі аспекти точності норм кримінального закону, як гносеологічний, логічний, семантичний та деякі інші. Автор підкреслював, що точне, повне і доступне за

¹ Див.: Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – 2000. – С. 8; Козаченко І. Я. Язык – душа и совесть уголовного закона // Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 109–116; та ін.

² Ковалев М. И. О технике уголовного законодательства // Правоведение. – 1962. – № 3. – С. 142.

формою викладення норм Особливої частини КК має важливе значення для правильної кваліфікації злочинів, визначення характеру і ступеня їх суспільної небезпечності, призначення покарання, співрозмірного вчиненому¹.

Повнота і чіткість нормативного припису залежать від того, наскільки вдало використані законодавцем існуючі граматичні форми української літературної мови, поза якими неможливі кримінально-законодавча техніка і конструювання складів злочинних діянь. Це тим більш важливо, бо саме в формулі кримінального закону сконцентровані положення, спрямовані на забезпечення найбільш успішної боротьби з тим чи іншим видом злочинів².

М. Й. Коржанський у своїх працях дійшов висновку, що мова закону — найбільш важлива його діяльна, впливова і конструктивна частина, але водночас і найбільш слабка, недосконала³.

Чим досконаліше правова термінологія, тим ефективніше процес оперування змістом текстів, спрямований на правильне й однозначне розуміння і застосування нормативних приписів. Тому вдосконалення правової термінології обґрунтовано розглядається в юридичній науці і практиці як складова частина вдосконалення законодавства⁴.

Отже, вдосконалення юридичної термінології — важливий чинник забезпечення точності кримінального закону, а значить, і його якості.

Доктринальний аналіз чинного законодавства про кримінальну відповідальність свідчить про те, що вітчизняний законодавець має досить широкий простір для подальшого вдосконалення законодавства з точки зору термінологічно-мовної визначеності. Прикладів тому є чимало. Зокрема, в ст. 38 КК йдеться про затримання «особи, яка вчинила злочин». Але ж, по-перше, встановлення факту вчинен-

¹ Панов М. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Правоведение. — 1987. — № 4. — С. 79–82.

² Див.: Кудрявцев В. Н. Общая квалификация преступлений. — М.: Юристъ, 2006. — С. 20.

³ Коржанський М. Й. Мова закону // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. — Луганськ, 2003. — Вип. 3. — С. 54.

⁴ Див.: Пиголкин А. С., Юсупов С. Н. Пути оптимизации работы над правовой терминологией // Сов. государство и право. — 1983. — № 12. — С. 45.

ня злочину — це прерогатива суду (ч. 2 ст. 2 КК). По-друге, не виключається ситуація, у якій суспільно небезпечне діяння вчинене неосудною особою. Виникає запитання, а як бути у разі перевищення заходів при затриманні такої особи? Отже, є очевидним, що законодавцю правильніше було б використати термінологічний зворот «особа, яка вчинила *суспільно небезпечне діяння*» (ст. 19 КК) або «особа, яка вчинила *посягання*» (ст. 36 КК).

В іншому випадку, а саме в ч. 1 ст. 194 КК, законодавець формулює диспозицію із вказівкою на заподіяння *шкоди* у великих розмірах. Водночас у ч. 2 цієї статті, на відміну від ч. 1, окреслює наслідки як заподіяння *майнової шкоди*. Така редакція породжує запитання: якщо в ч. 2 йдеться про майнову шкоду, то який вид шкоди (моральна, майнова) мається на увазі в ч. 1 цієї статті?

Привертає увагу формулювання законодавцем нормативних приписів із використанням морфологічних категорій, коли виникає потреба у з'ясуванні роду, числа, відмінку слова. Так, наприклад, чинний КК містить низку статей, в яких законодавець використовує термін «потерпілий», маючи на увазі, що під потерпілим слід розуміти особу як чоловічого, так і жіночого роду (статті 116, 123, ч. 1 ст. 135, ч. 3 ст. 136, ч. 1 ст. 137, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 146 КК та ін.). Водночас КК містить статті, в яких використані інші конструкції, а саме йдеться про «потерпілу особу» (статті 152, 153 КК), «жінка чи чоловік» (ч. 1 ст. 154 КК), «потерпілої (потерпілого)» (ч. 2 ст. 154 КК).

Така ж ситуація спостерігається і при використанні термінів «неповнолітній» (ч. 1 ст. 141, частини другі статей 133, 137, 140, 144, 147, 149, п. 3 примітки ст. 149 КК); «малолітній» (ч. 2 ст. 136, ч. 3 ст. 149, п. 3 примітки ст. 149 КК та ін.); «хворий» (ст. 138, ч. 1 і ч. 2 ст. 139, ч. 1 ст. 140 КК та ін.); «недїєздатний» (ч. 1 ст. 141 КК); «винний» (ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144 КК та ін.).

Для усунення наведеного розмаїття достатньо використати конструкції «потерпіла особа», «неповнолітня особа», «винна особа» на зразок, як це зроблено в ч. 2 ст. 267¹ КК. Тим самим було б забезпечено єдиний термінологічний підхід. Як наслідок, не треба бути фахівцем у галузі юриспруденції, щоб зрозуміти, що йдеться про особу як чоловічої, так і жіночої статі.

Що стосується використання термінів, пов'язаних із визначенням числа, ситуація не менш цікава. Проаналізуємо її хоча б з точки зору назв окремих статей Особливої частини КК. Наприклад, ст. 149 «Торгівля *людьми*, або інша незаконна угода щодо *людини*», ст. 150 «Експлуатація *дітей*», ст. 156 «Розбещення *неповнолітніх*», ст. 332 «Незаконне переправлення *осіб* через державний кордон України» (курсив наш. — Л. Д.).

Виникає запитання, а якщо в кожному із наведених випадків йдеться, наприклад, про продаж-купівлю однієї людини чи експлуатацію однієї дитини, незаконне переправлення через державний кордон України однієї особи, чи означає це відсутність складу злочину? Безумовно, ні. А якщо так, то воля законодавця має бути викладена точно й однозначно. Тим паче що поряд із цим існує і інший, правильний підхід, коли в назві використовується число в однині. Наприклад, ст. 146 «Незаконне позбавлення волі або викрадення *людини*», ст. 148 «Підміна *дитини*», ст. 150¹ КК «Використання малолітньої *дитини* для заняття жебрацтвом» та ін.

З огляду на викладене вище неможливо визнати досконалою редакцію ст. 150 «Експлуатація дітей», в ч. 1 якої передбачена відповідальність за експлуатацію *дітей*, а в ч. 2 — за ті самі дії, вчинені щодо *кількох дітей*. Вочевидь, законодавець, формулюючи нормативно-правовий припис в ч. 1 цієї статті, мав на увазі експлуатацію хоча б однієї дитини. Тож доцільно привести редакцію частин 1 і 2 ст. 150 у відповідність із волею законодавця, після чого текст аналізованої статті стане чітко визначеним.

Проблемною є ситуація і при окресленні наслідків у статтях КК, в яких йдеться про злочини з матеріальним складом. Існує низка статей, в яких законодавець використовує різні термінологічні звороти, а саме «загибель *населення*» (ч. 2 ст. 253), «загибель або захворювання *людей*» (частини другі статей 242, 243), «загибель *людей*» (статті 236, 237, частини другі статей 238–241, 245, 252, ч. 5 ст. 260, ст. 264, ч. 3 ст. 265, частини другі статей 270–275), «загибель або масове захворювання *населення*» (ч. 2 ст. 253), «загибель *людини*» (ч. 3 ст. 258).

Аналіз названих статей дає підстави для висновку, що розбіжності у визначенні наслідків не завжди є обґрунтованими.

Недоліки формулювання окремих кримінально-правових норм, пов'язані з відмінюванням слів, наочно простежуються в статтях Особливої частини КК, в яких передбачена відповідальність за дії, поєднані з погрозою. Якщо в одних статтях використовуються мовні конструкції в орудному відмінку, а саме «погроза вбивством», «погроза насильством», «погроза знищенням чи пошкодженням майна» (статті 129, 345, 350 КК), то в інших — у родовому відмінку, тобто такі, як «з погрозою насильства», «погрозою пошкодження чи знищення майна» (статті 189, 206, 355 КК).

Утім, якщо йдеться про норми Особливої частини КК, то в них мають бути чітко і лаконічно (стисло) сформульовані ознаки відповідних злочинів, забезпечена суворі відповідність термінів тим поняттям, які вони покликані відбивати, виключені неточні, розпливчасті, неоднозначні терміни, реалізований принцип уніфікації термінології. У зв'язку з цим все частіше науковці пропонують доповнити КК глосарієм, обґрунтовують необхідність створення кримінально-правового тезауруса¹.

Тим самим буде забезпечено зрозумілість, повноту та адекватність законодавчого регулювання, а також реалізацію принципу правової визначеності.

Вимога щодо термінологічно-мовної визначеності не є суперечкою про слова і словосполучення нормативно-правових приписів КК України. Важливо пам'ятати про сферу їх застосування та можливі наслідки для осіб, на долю яких вони впливають. Нарешті, правильне застосування спеціальної термінології — це ще й показник правової культури законодавця, від рівня якої залежить авторитет закону про кримінальну відповідальність, а отже, законність та правопорядок у суспільстві.

Логічність змісту — це один із найважливіших критеріїв оцінки якості кримінального законодавства.

Значення логіки для юриспруденції безсумнівне. Порушення законів логіки, побудова неправильних формулювань — усе

¹ Див.: Тростюк З. А. Вказ. праця. – С. 4. Під тезаурусом авторка розуміє сукупність ключових слів, які містяться в статтях Особливої частини КК України та між якими існують наочно виражені характерні смислові зв'язки. Там само. – С. 13.

це здатне спричинити істотну шкоду, бо правильне рішення неможливе всупереч логічним законам і категоріям. Саме у формулі кримінального закону сконцентровані положення, спрямовані на забезпечення найбільш успішної боротьби з тим чи іншим видом злочинів. Логічність змісту нормативного припису забезпечує визначеність у розумінні закону і стабільність у його застосуванні.

Дотримання в законотворчій діяльності вимоги врахування принципів формальної логіки є гарантією якості, ефективності, дієвості кримінально-правового припису. Науково обґрунтований, бездоганий за змістом і формою закон завжди буде ясным і максимально зрозумілим як для тих, хто зобов'язаний співвідносити свою поведінку з нормативно-правовими настановами, так і тих, хто його застосовуватиме у разі вчинення особою злочину. Будь-які відхилення від правил законодавчої техніки, принципів формальної логіки суттєво погіршують якість закону.

Прикладом неврахування аналізованого критерію може бути порівняння тексту ст. 258 КК із текстом ЗУ «Про боротьбу з тероризмом».

Дослідники законодавства щодо визнання злочинної організації терористичною зазначають, що ст. 24 ЗУ «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. (в редакції від 14.01.2006 р.) не дає жодних відповідей про те, яким чином і на яких підставах слід визнавати організацію терористичною, а, навпаки, породжує багато питань та протиріч. Неясно, рішенням якого суду організація має визнаватися терористичною (в порядку адміністративного, кримінального чи цивільного судочинства). Незрозуміло також, йдеться про дії, передбачені ст. 258 КК, чи про всі дії, передбачені ст. 24 ЗУ «Про боротьбу з тероризмом», бо в назві статті і в тексті ч. 1 цієї статті використовуються різні за своїм обсягом терміни «терористична діяльність» та «терористичний акт».

У ч. 3 ст. 24 згаданого ЗУ стверджується, що «заява про притягнення організації до відповідальності за терористичну діяльність подається до суду відповідно Генеральним прокурором України, прокурорами АРК, областей, міст Києва і Севастополя у встанов-

леному законом порядку». Проте цей порядок поки що не встановлений¹.

Безперечно, що у такому разі говорити про якість законодавства марно. У таких випадках йдеться про мертвонароджені норми, бо застосовувати їх правоохоронці не ризикують.

Яскравим прикладом є ст. 183 «Порушення права на отримання освіти», ст. 184 «Порушення права на безоплатну медичну допомогу» та деякі інші.

Аналіз статей КК свідчить, що майже в кожному розділі Особливої частини є норми, які з моменту прийняття ще жодного разу не застосовувалися.

Алогічність є очевидною і в тих статтях, в одній частині яких одночасно передбачено такі кваліфікуючі ознаки, як вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб, так і вчинення його організованою групою (ч. 2 ст. 359 КК), адже, як відомо, у складах, у яких кваліфікуючою ознакою є вчинення злочину за попередньою змовою, вона імпліцитно включає в себе і вчинення злочину організованою групою. Відтак, вказівка на обидві ознаки не має сенсу і є зайвою.

Недосконалість кримінального законодавства свідчить про низький рівень його якості, а отже, знижує його авторитет і ефективність, породжує слідчі та судові помилки, сприяє правовому нігілізму серед населення.

З огляду на те, що якість і ефективність законодавства про кримінальну відповідальність — поняття взаємозалежні, про ефективність боротьби зі злочинністю в Україні не може бути й мови у разі низької якості законодавства.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що всі критерії оцінки якості кримінального законодавства мають важливе значення, а значить, повинні враховуватися законодавцем при конструюванні кримінально-правових норм як Загальної, так і Особливої частин КК. Від стану кримінального законодавства, його доскона-

---

¹ Див.: Настюк В. Я., Смельянов В. П. Напрями вдосконалення вітчизняного законодавства щодо визнання організації терористичною // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні: Матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р. / Редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2008. – С. 53–55.

лості у змістовному і формальному аспекті залежить правова захищеність особи, забезпечення інтересів суспільства й окремих громадян. Принциповим є те, що серед засад державної політики щодо забезпечення якості законодавства, у тому числі законодавства України про кримінальну відповідальність, перше місце має займати пріоритетність прав людини. Крім того, зазначені критерії повсякчасно мають бути в полі зору не тільки законодавця, а й правозастосовників, бо навіть ідеальна норма є марною, якщо вона застосовується неправильно або взагалі не застосовується. Нарешті, ключовою проблемою залишається наукова розробка теорії оцінки якості й ефективності кримінального законодавства, бо на сьогодні вона перебуває майже в зародковому стані. Гострота проблеми забезпечення якості законодавства є очевидною, бо власне закони мають виражати право як міру свободи і справедливості.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПРН України (протокол № 11 від 9 вересня 2009 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Ю. А. Пономаренко.*

УДК 343.36

Ю. П. Дзюба, кандидат юридичних наук, науковий співробітник лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

**ЩОДО УЗГОДЖЕНОСТІ НОРМ ЧИННОЇ КОНСТИТУЦІЇ
УКРАЇНИ, ПРОЕКТУ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ, ВНЕСЕНОГО
ПРЕЗИДЕНТОМ УКРАЇНИ, КК ТА КПК УКРАЇНИ,
ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПРАВА ГРОМАДЯН НА СВОБОДУ
ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ**

Стаття 29 чинної Конституції України гарантує право кожної людини на свободу та особисту недоторканність. У частині першій цієї статті зазначається, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Те ж саме зазначено в ст. 34 проекту Конституції України, представленого Президентом України. Як чинна Конституція, так і згаданий проект Конституції, поданий главою держави, крім зазначених положень містять низку статей, що гарантують не лише свободу та особисту недоторканність людини і громадянина, а й забезпечують реалізацію ними цього права (ст. 29 Конституції України, ст. 34 проекту Конституції тощо).

Чинна редакція Конституції України та вказаний проект Конституції¹ закріплюють гарантії свободи та особистої недоторканності окремих посадовців та встановлюють пряму заборону на затримання та арешт народних депутатів України, суддів, а за проектом також senatorів та уповноваженого Національних Зборів України без згоди на те відповідних органів влади. Зокрема, статті 80 та 126 Конституції та відповідно статті 91 та 139 проекту гарантують забезпечення свободи та особистої недоторканності народних депутатів (народних депутатів і senatorів за проектом) та суддів. Стаття 111 проекту встановлює такі гарантії щодо уповноваженого Національних Зборів України.

¹ Тут і далі – проект.

На виконання зазначених конституційних приписів у Кримінальному кодексі України 2001 р. встановлено кримінальну відповідальність за найбільш суспільно небезпечні посягання на свободу та особисту недоторканність громадян, що вчиняються посадовцями у сфері правосуддя (статті 371, 372, 373, 374, 375, 376, 397 КК України тощо). Відповідні норми, що стосуються як відтворення конституційних гарантій прав на свободу та особисту недоторканність, так і визначення механізму обмеження таких прав щодо осіб, які вчинили, підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, містяться у Кримінально-процесуальному кодексі України (статті 14, 139, 154¹, 158, 159, 161, 162, 224 та ін.).

Разом із тим положення чинної Конституції України, проекту Конституції, представленого Президентом, КК та КПК України у питанні забезпечення свободи та особистої недоторканності громадян певним чином не узгоджені між собою та мають суттєві недоліки у законодавчому (перш за все — термінологічному) визначенні окремих правових інститутів. Питання узгодженості Конституції та галузевого законодавства потребують внесення уточнень як у текст Конституції України, проект нової Конституції, так і в чинне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство нашої держави.

Неоднакове тлумачення та застосування законодавства стосується такого поняття, як «арешт». Згадані статті чинної редакції Конституції України, проекту Конституції, ч. 2 ст. 371 КК України, статті 14, 139, 154¹, 158, 159, 161, 162, 224 КПК України використовують термін «арешт» як синонім затримання особи. Водночас у кримінальному законодавстві України (п. 8 ч. 1 ст. 51, ст. 60 КК України) арешт розглядається як вид покарання. Крім того, адміністративне право виокремлює так званий адміністративний арешт. Отже, «арешт» у сталій юридичній термінології пов'язаний з покаранням. А в згаданих статтях Конституції України, КПК та у ч. 2 ст. 371 КК України він застосовується як синонім затримання особи, незважаючи на те, що у ч. 1 ст. 371 КК законодавець виокремлює затримання особи як самостійну видову дію, що утворює ознаки об'єктивної сторони складу розглядуваного злочину.

Принциповим у вирішенні окресленої проблеми має бути підхід до визначення кримінальної відповідальності за окремі посягання

на свободу та особисту недоторканність громадян, що вчиняються посадовими особами під час виконання ними своїх службових повноважень у сфері здійснення правосуддя, *шляхом уточнення процесуальних дій*, зазначених у диспозиціях відповідних статей розділу XVIII Особливої частини КК. Тобто таких дій, котрі безпосередньо завдають шкоду свободі та особистій недоторканності громадян.

Неоднакове тлумачення терміна «арешт» пов'язане у першу чергу з його «розмитим» визначенням у процесуальному законі¹. У триаді «затримання особи — тримання під вартою — арешт» останній, на нашу думку, має трактуватись як остаточна кримінально-правова оцінка судом вчиненого особою кримінально караного діяння. Усе інше — це лише процесуальні дії, які мають бути чітко прописані та визначені у кримінально-процесуальному законодавстві². Більш того, арешт, під яким розуміється вид кримінального покарання, навіть термінологічно не повинен співпадати з відповідною процесуальною дією. Утім у низці статей КПК України термін «арешт» застосовується як синонім затримання особи. Тому зміни мають бути внесені перш за все у чинне процесуальне законодавство (зокрема, у статті 139, 154¹, 158, 159, 161, 162, 224 КПК України).

Певним чином має бути скоригований також текст самої Конституції України (статті 29, 80 та 126 Конституції), проекту Конституції, внесеного Президентом (статті 34, 91, 111 і 139), статті 371 та 372 КК України, а саме:

1) Статті *чинної Конституції України* з урахуванням зазначених пояснень можна викласти в наступній редакції:

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути *затриманий або взятий під варту* інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

¹ Див.: Бущенко А. П. К концепції заключення под стражу // Право і безпека. — 2002. — № 1. — С. 34–37.

² До речі, наукою достатньо докладно розроблені інститути затримання особи та взяття під варту (див.: Проблеми затримання та взяття під варту на досудовому провадженні по кримінальній справі / В. І. Борисов, Н. В. Глинська, В. С. Зеленецький, О. Г. Шило. — Х.: Схід-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2005. — С. 27–73).

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий або *взятий під варту* має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про затримання людини або *тримання її під вартою* має бути негайно повідомлено родичів затриманого.

Стаття 80. Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи *взяті під варту*.

Стаття 126. Незалежність і недоторканність суддів гарантується Конституцією і законами України.

Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється. Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи *взятий під варту* до винесення обвинувального вироку судом... (і далі за текстом статті 126 Конституції).

2) Відповідні статті *проекту Конституції України*, внесеного Президентом України, з урахуванням зазначених пояснень можна викласти в такій редакції:

Стаття 34. Кожна людина має право на особисту свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути *затриманий або взятий під варту* інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом державні органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом двадцяти чотирьох годин з моменту фактичного затримання має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом двадцяти чотирьох годин з моменту її фактичного затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному *затриманому чи взятому під варту* має бути невідкладно повідомлено про мотиви *затримання чи знаходження його під вартою*, роз'яснено права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про затримання людини *або її тримання під вартою* має бути негайно повідомлено вказаних нею родичів або інших осіб.

Стаття 91. Народний депутат, сенатор не несе юридичної відповідальності за голосування або висловлювання у палатах Національних Зборів України, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Народний депутат без згоди Палати депутатів, сенатор без згоди Сенату не може бути затриманий чи *взятий під варту*.

Стаття 111. Парламентський контроль за додержанням прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Національних Зборів України з прав людини.

Уповноважений Національних Зборів України з прав людини без згоди Палати депутатів не може бути затриманий чи *взятий під варту* до набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо нього.

Стаття 139. Суддям гарантується недоторканність — суддя не може бути без згоди Сенату затриманий чи *взятий під варту*.

Суддя суду загальної юрисдикції може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності.

Держава забезпечує особисту безпеку суддів та членів їх сімей.

3) З урахуванням наведеного вважаємо за необхідне внести наступні зміни до *чинного КК України*:

а) зі змісту ч. 2 ст. 371 КК України виключити слово *«арешт»*.

б) статтю 372 КК України викласти у такій редакції:

Стаття 372. Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності

1. *Винесення постанови про притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності* –

карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Те саме діяння, поєднане з обвинуваченням у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, а також поєднане зі штучним створенням доказів обвинувачення або іншою фальсифікацією, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

4) Відповідні статті *КПК України* з урахуванням зазначених пояснень можна викласти в наступній редакції:

Стаття 14. Недоторканність особи

Ніхто не може бути *затриманий чи взятий під варту* інакше як на підставі судового рішення.

Прокурор повинен негайно звільнити кожного, хто незаконно *затриманий або взятий під варту* понад строк, передбачений законом чи судовим вироком.

Стаття 139. Розшук обвинуваченого

Про оголошення розшуку слідчий складає постанову, в якій зазначає потрібні відомості про особу розшукуваного. Постанова про

розшук і обрання запобіжного заходу направляється до відповідних органів розшуку.

Після оголошення розшуку слідчий продовжує вживати всіх необхідних заходів для встановлення місця перебування обвинуваченого.

При затриманні обвинуваченого, якого розшукували і щодо якого обрано як запобіжний захід тримання під вартою, орган розшуку негайно доповідає про це прокуророві за місцем затримання. Прокурор протягом двадцяти чотирьох годин зобов'язаний перевірити, чи дійсно затриманий є тією особою, яка розшукується, і, упевнившись в наявності законних підстав для *затримання*, дає санкцію на відправлення *особи* етапом до місця провадження слідства.

Стаття 154¹. Застава

... (ч. 4) Міра запобіжного заходу у виді застави щодо особи, яка знаходиться під вартою, до направлення справи до суду може бути обрана лише з дозволу прокурора, який давав *санкцію на тримання під вартою*, а після надходження справи до суду — судом (далі — за текстом статті).

Стаття 158. Виконання постанови про застосування як запобіжного заходу взяття під варту

Постанова про застосування як запобіжного заходу взяття під варту виконується органом, який обрав запобіжний захід. У необхідних випадках орган, що обрав запобіжний захід, вправі доручити виконання постанови органам внутрішніх справ. Один примірник постанови судді або ухвали суду направляється разом із *затриманим* у відповідне місце попереднього ув'язнення для виконання.

Стаття 159. Заходи піклування про неповнолітніх дітей затриманого

Коли в особи, відносно якої як запобіжний захід обрано взяття під варту, є неповнолітні діти, які залишаються без нагляду, слідчий зобов'язаний негайно внести з цього приводу подання до служби в справах неповнолітніх для вжиття необхідних заходів до передачі

зазначених неповнолітніх на піклування родичів або влаштування їх в дитячі установи.

Про вжиті заходи слідчий письмово повідомляє прокурора, а також *затриману особу* і копію листа приєднує до справи.

Стаття 161. Повідомлення про взяття обвинуваченого під варту

Про затримання підозрюваного або обвинуваченого і його місце перебування слідчий зобов'язаний повідомити його дружину або іншого родича, а також сповістити за місцем його роботи.

Якщо обвинувачений є іноземним громадянином, то постанова про його *тримання під вартою* направляється в Міністерство закордонних справ України.

Стаття 162. Побачення із затриманим

Побачення родичів або інших осіб із *затриманим* може дозволити особа або орган, які провадять справу. Тривалість побачення встановлюється від однієї до чотирьох годин. Побачення може бути дозволено, як правило, не більше одного разу на місяць.

Стаття 224. Додатки до обвинувального висновку

п. 2) довідка про рух справи та про застосування запобіжного заходу із зазначенням часу і місця тримання під вартою кожного з обвинувачених, якщо вони *затримані*... (далі по тексті статті).

*Рекомендовано до друку на засіданні лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПРН України (протокол № 8 від 9 вересня 2009 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
О. М. Лемешко.*

УДК 343. 22

Л. М. Демидова, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ЗАПОДІЯННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ: ПОНЯТТЯ, ПІДСТАВИ ТА ЇХ ВИДИ

Прийняття та чинність кожного кримінально-правового припису кримінального закону, зокрема щодо кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди, обумовлені як потребами суспільного середовища, так і станом розвитку суспільства та держави. Суспільство формує певні «замовлення» владі з питань, що потребують кримінально-правового захисту, на які влада може реагувати належним чином тільки при досягненні необхідного рівня своєї зрілості. І навпаки, належний рівень державного розвитку дозволяє своєчасно і повно не тільки реагувати на такі потреби, а й діяти з упередженням, тобто виявляти та попереджати їх ще на етапі формування.

Факт визнання заподіяння майнової шкоди суспільно небезпечним та злочином, а також встановлення за нього певного покарання — це репресивно-правове реагування держави на «болюче» для неї та суспільства заподіяння шкоди найбільш важливим благам. Такими благами є відносини власності та інші пов'язані з ними суспільні відносини. Здійснюється таке реагування шляхом законодавчого визнання суспільно небезпечного заподіяння майнової шкоди злочином (криміналізації) та встановлення за нього покарання певних видів та розмірів (пеналізації).

Криміналізація (лат. *criminalis*, франц. *criminalisation*) є предметом наукового інтересу багатьох провідних вчених України та інших країн, серед яких Н. Алієв, М. Бажанов, Ю. Баулін, Є. Благов, В. Борисов, І. Гальперін, О. Герцензон, В. Гришук, Г. Злобін, С. Келіна, В. Коган, В. Комісаров, О. Коробєєв, О. Костенко, В. Кудрявцев, Н. Кузнєцова, В. Куц, А. Наумов, В. Навроцький, П. Панченко,

Ю. Пономаренко, О. Пашенко, В. Сташис, В. Тацій, В. Тихий, В. Туляков, П. Фелелов, М. Хавронюк, О. Яковлев, С. Яценко, про те зацікавленість науковців у продовженні досліджень зростає.

Щодо криміналізації, то останнім часом теоретичний аналіз її проблемних питань здійснено П. Фрісом у докторській дисертації «Кримінально-правова політика України» (Київ, 2005 р.) та Д. Балобановою у кандидатській дисертації «Теорія криміналізації» (Одеса, 2007 р.). Ці проблеми протягом останніх декількох років також розглянуті у кандидатських дисертаціях російськими науковцями. Зокрема, «Криминализация общественно опасных деяний, граничащих со сферой административных правонарушений: основания и направления совершенствования», робота підготовлена А. Ніколаєвим (Москва, 2005 р.); «Вторичная преступная деятельность и её криминализация», автор М. Лапунин (Москва, 2006 р.); «Криминализация деяний в законодательстве Российской Федерации: теоретико-правовой анализ», дослідник І. Мальцагов (Москва, 2007 р.).

Найбільшу дискусію продовжує викликати визначення поняття «криміналізація», яке є родовим для криміналізації заподіяння майнової шкоди. Тому виходячи з предмета даного дослідження доцільним є розгляд у статті ключових питань, що викликають таку дискусію.

Цікавим є узагальнення різних точок зору щодо змісту поняття «криміналізація», здійснене П. Фрісом. Автор вказує, що всі відомі правовій науці визначення цього поняття можна звести до двох відносно самостійних концепцій. Представники першої з них тлумачать криміналізацію широко, розуміють її не тільки як закріплення в законі ознак нових складів злочину, а й зміни у санкціях норм Особливої частини КК України, що посилюють відповідальність, запровадження нормативних обмежень на застосування інститутів звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, інші норми, які викликають небажані для суб'єкта наслідки, погіршують його правове становище.

Прихильники другого, більш традиційного підходу розглядають криміналізацію як легальне визначення того чи іншого роду дій (бездіяльності) як злочину¹.

¹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2004. – С. 247–248.

Перша концепція впливає, зокрема, з висловлювань наступних авторів. Так, О. Яковлев розглядає криміналізацію як соціальний і правовий процес виявлення тих видів індивідуальних актів поведінки, які є небезпечними для домінуючих відносин, та віднесення їх у законі до злочинних, кримінально караних, протиправних¹. А. Наумов під криміналізацією розуміє законодавче визнання певних діянь злочинними, караними, тобто встановлення за їх вчинення кримінальної відповідальності². С. Тарарухін визначає криміналізацію як віднесення тих чи інших дій (бездіяльності) до злочинних, якщо раніше вони такими не вважалися, з визначенням в Особливій частині КК України конструктивних ознак складу злочину та можливе покарання за його вчинення³. Як бачимо, з наведених дефініцій виходить, що криміналізація розуміється авторами, поперше, як більш широке поняття, ніж пеналізація, і, по-друге, остання визнається складовою частиною криміналізації.

Аналіз вищенаведених підходів та визначень змісту криміналізації показує, що предметом дискусії залишається, головним чином, співвідношення криміналізації та пеналізації, а саме відповіді на запитання: «Чи охоплює за своїм змістом поняття “криміналізація” пеналізацію або криміналізація та пеналізація складають два відокремлених способи реалізації кримінально-правової політики держави?»

Щодо відокремлення криміналізації від пеналізації, то підтвердженням такого підходу, до якого ми приєднуємось, є домінуюча в доктрині кримінального права точка зору, згідно з якою криміналізація — це легальне визнання певного діяння злочином⁴. Нічого про караність у даній дефініції не згадується, тому можна стверджувати, що криміналізація охоплює саме встановлення у кримінальному законі обов'язкових ознак суспільно небезпечного, вин-

¹ Яковлев А. М. Социальные функции процесса криминологизации // Сов. государство и право. – 1989. – № 2. – С. 95.

² Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – М.: БЕК, 1996. – С. 124.

³ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – К., 2001. – Т. 3. – С. 392–393.

⁴ Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний // Проблемы правосудия и уголовного права. – М., 1978. – С. 108.

ного діяння, вчиненого суб'єктом злочину. О. Коробеев, П. Фріс, Ю. Пономаренко та інші вчені¹ підтримують таку позицію, проте є й інші точки зору. Так, наприклад, не погоджуються з ними С. Мірошніченко та О. Титаренко, які зазначають, що «якщо йдеться про визнання суспільно небезпечного діяння злочином, то необхідно враховувати всі його ознаки, серед яких найважливіше місце займає така ознака, як “караність”. Такий підхід дає можливість запропонувати нову кримінально-правову норму не лише з чіткою структурою (наявність диспозиції та санкції), а й дозволяє чітко відмежувати злочин від адміністративного правопорушення». Вузке розуміння процесу криміналізації, вважають автори, призведе до поверхових кримінально-правових досліджень, які не сприятимуть вдосконаленню КК України².

Приємним є те, що дослідники, висловлювання яких наведено вище, так чітко сформулювали питання, що вже певний час існують у доктрині кримінального права. По-перше, це співвідношення законодавчих і наукових ознак злочину, по-друге, співвідношення криміналізації та пеналізації (визнання діяння злочином та встановлення покарання за нього).

Після набрання чинності нового КК України 2001 року, де надається нова дефініція злочину³, на рівень наукової дискусії вийшло питання щодо доктринального та законодавчого розуміння його ознак. Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України злочином визнається передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Ознаками злочину, як це випливає із законодавчого тексту, є наступні ознаки: це *діяння* (дія або бездіяльність), яке за своїм змістом характеризується 4

¹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: Монографія. – К.: Атіка, 2005. – С. 247–248; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: Проблемы криминализации и пенализации. – Владивосток, 1987. – 268 с.; Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочину // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссрод, 2009. – Вип. 17. – С. 74.

² Мірошніченко С., Титаренко О. Підстави та принципи криміналізації суспільно небезпечних діянь // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 3. – С. 53.

³ У ч. 1 ст. 11 чинного КК України надається визначення поняття злочину, яке за змістом суттєво відрізняється від дефініції злочину, що міститься у ст. 7 КК України 1960 року.

обов'язковими ознаками, воно: а) *суспільно небезпечне*; б) *винне*; в) *вчинене суб'єктом злочину*; г) *таке діяння передбачене КК України при наявності у сукупності ознак а)–в*). Виходячи з останнього, можна стверджувати, що визнання певного діяння злочином є законодавчим закріпленням конструктивних ознак такого діяння як злочину. Саме вони (ознаки такого діяння) характеризують це діяння як злочин.

Наука кримінального права надає своє визначення ознак злочину, у якому караність визнається його обов'язковою ознакою¹. Так караність — це ознака злочину або інше?

Ураховуючи ч. 1 ст. 11 КК, можна сказати, що визнання суспільно небезпечного діяння злочином здійснюється шляхом визначення та закріплення в статті або частині статті Особливої частини КК його обов'язкових ознак, де така ознака, як караність, відсутня. Закріплення у КК здійснюється таким суб'єктом правотворчої діяльності, як Верховна Рада України. Проте це не єдиний суб'єкт криміналізації. Право на криміналізацію має також Український народ. Дане право останнього впливає зі ст. 74 Конституції України та ст. 3 Закону України «Про всеукраїнські та місцеві референдуми», де передбачається можливість прийняття кримінального закону, отже, і криміналізації діяння, на всеукраїнському референдумі.

При криміналізації законодавець закріплює у кримінальному законі модель злочину, вказуючи обов'язкові ознаки суспільно небезпечного діяння. Як правильно визначають В. О. Навроцький та підтримуючий його позицію В. І. Борисов, кримінальний закон визначає злочин, а не склад злочину. Саме диспозиція Особливої частини відображає та закріплює узагальнені, типові та найбільш характерні ознаки певного виду суспільно небезпечного явища, що визнається кримінальним законом злочином².

А щодо покарання за таке діяння? На нашу думку, після встановлення обов'язкових ознак злочину (процес криміналізації) по-

¹ Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / Под ред. Н. И. Мельника, Н. И. Хавронюка. – К.: Канон: АСК, 2002. – С. 49 та ін.

² Борисов В. І. Склад злочину як правова модель // Адвокат. – 2008. – № 2. – С. 48–49.

чинається процес пеналізації, на якому вирішується питання про покарання. Це два самостійних способи реалізації кримінально-правової політики держави. Якщо б Кримінальний кодекс був тільки законом про злочини, то ще була би підстава розглядати караність як обов'язкову ознаку злочину. Проте розробники проекту нового кодексу і законодавець у низці статей обґрунтовано відокремлюють поняття «злочин» і «покарання» (ч. 2 ст. 1, ч. 2 ст. 2, ч. 3 ст. 3, ч. 2 ст. 4 КК). КК є законом про злочини та покарання за їх вчинення, у якому шляхом криміналізації суспільно небезпечних діянь та їх пеналізації (визначення видів та меж можливого покарання за їх вчинення) створена його Особлива частина. При цьому криміналізація та пеналізація, хоча і являють собою окремі способи реалізації кримінально-правової політики держави (або самостійні складові кримінально-правової політики¹), вони знаходяться у нерозривному зв'язку між собою та є взаємозалежними.

Щодо *криміналізації заподіяння майнової шкоди* можна сказати, що *це є встановленням і законодавчим закріпленням обов'язкових ознак такого діяння, які характеризують його як злочин.*

Особливу актуальність у нашому дослідженні складає питання щодо факторів (підстав) криміналізації, що є визначальними для прийняття або зміни кримінально-правового припису. Немає сумніву в тому, що саме соціальне середовище через суспільні потреби, які формуються у процесі життя соціуму, є причиною для реагування держави у виді прийняття певної заборони у кримінальному законі. Розглянемо, який вплив це має на криміналізацію суспільно небезпечних питань і, зокрема, криміналізацію заподіяння майнової шкоди.

В юридичній літературі зустрічаються декілька підходів до назви та визначення обставин соціального життя, що обумовлюють існування кримінально-правових норм (їх розробку, формулювання, визнання на законодавчому рівні). По-перше, дослідники називають їх по-різному: підставами, принципами, передумовами, критеріями, факторами криміналізації або вдосконалення кримінального зако-

¹ Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссрод, 2009. – Вип. 17. – С. 77.

нодавства¹. По-друге, визначення їх переліку та змісту також не збігаються.

Ми приєднуємось до позиції, згідно з якою, якщо виходити із сучасного стану та потреб теорії кримінального права, то у зв'язку з проблемою криміналізації головне завдання теорії не в обстоюванні факту соціальної (в кінцевому рахунку економічної) обумовленості закону, а в розкритті способу, механізму, за допомогою яких здійснюється «перелив» суспільної потреби в норму кримінального права². До того ж існуючий широкий діапазон термінів, що визначають та характеризують обставини такого «переливу», за своїм змістом є не зовсім неточним, що ускладнює процес дослідження цієї проблематики, і на цей факт звертається увага в науковій літературі. Так, С. Мірошніченко і О. Титаренко вказують, що поряд з термінами «підстави та принципи» криміналізації використовуються також терміни «передумови та критерії». За змістом останні терміни мають більше спільного з терміном «підстави». У більшості випадків, звертають увагу автори, у тлумачних словниках «принципи» — це особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, «підстави» — це те головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь, «передумови» — це попередня умова існування, виникнення чого-небудь, «критерії» — це підстава для оцінки, визначення або класифікації чого-небудь. І як узагальнюють дослідники, в цілому «підстави криміналізації» означають ті процеси, що відбуваються в матеріальному і духовному житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей³. Погоджуючись із наведеним і далі вивчаючи висновки С. Мірошніченка та О. Титаренка, ми не можемо повністю приєднатися до підтриманої ними дефініції

¹ Хряпінський П. Соціальна обумовленість заохочувальних кримінально-правових норм // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2008. – № 3 (11). – С. 55; Навроцький В. Кримінальний кодекс України 2001 року: підсумки та перспективи // Юрид. вісн. України. – 2006. – № 17. – С. 6–7.

² Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация): Монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, С. Г. Келина и др. – М.: Наука, 1982. – С. 203.

³ Мірошніченко С., Титаренко О. Підстави та принципи криміналізації суспільно небезпечних діянь // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 3. – С. 53.

підстав криміналізації, які визначаються як «те, що створює дійсну потребу у кримінально-правовій новелі, внутрішня необхідність виникнення правової норми»¹. Підстава криміналізації за своїм змістом є соціальною потребою, а не *створює* потребу. Словосполучення «потреба потреби» не зовсім вдале — це веде до тавтології. І чому це є тільки «внутрішня необхідність виникнення правової норми»? Дійсно, підставами криміналізації є те, що виступає породжуючими та визначальними факторами, сигналами для законодавця, на які (можливо, і як) він повинен реагувати відповідно до своїх повноважень. Дані фактори об'єктивно-суб'єктивні, тобто мають не тільки внутрішній (суб'єктивний) прояв, а і зовнішній (об'єктивний). Заподіяння шкоди, наприклад, інтелектуальній власності, якщо це вже «переступає» межу адміністративної або цивільно-правової відповідальності і потребує кримінально-правового репресивного реагування, може мати об'єктивний прояв: поширеність таких діянь останнім часом або в певних регіонах чи серед окремих соціальних груп тощо.

Відокремлює об'єктивні і суб'єктивні підстави криміналізації діянь П. С. Дагель². Об'єктивними він визнає ступінь суспільної небезпеки, поширеність посягання, неможливість боротьби з ним менш репресивними методами, а суб'єктивними — усвідомлення об'єктивної потреби суспільства у криміналізації злочинних діянь, певний рівень суспільної правосвідомості.

О. І. Коробеев та підтримуючий його П. Фріс так визначають підстави, що впливають на криміналізацію: 1) юридично-кримінологічні (суспільна небезпечність діяння, встановлення її характеру та ступеня; наявність необхідності впливу на суспільні відносини кримінально-правовими заходами; вивчення динаміки суспільно небезпечного діяння в суспільстві); 2) соціально-економічні (характер заподіюваної шкоди суспільно небезпечними

¹ Мірошниченко С., Титаренко О. Підстави та принципи криміналізації суспільно небезпечних діянь // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 3. – С. 53; Основания уголовного-правового запрета: криминализация и декриминализация: Монография / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М.: Наука, 1982. – С. 204–205.

² Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости // Правоведение. – 1975. – № 4. – С. 68–74.

діяннями; наявність достатніх матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони — «кримінальний закон може бути практично функціональний і достатньо ефективний лише у тому разі, якщо всі передбачені нормою ознаки злочину можуть підлягати доказуванню»); 3) соціально-психологічні (стан соціально-правової психології суспільства щодо криміналізованого діяння; рівень правосвідомості та правової культури суспільства; схвалення суспільством діяння, яке оголошено злочином; відносна поширеність і типовість діяння, що підлягає криміналізації)¹.

П. Фефелов визначає підставами криміналізації суспільну небезпечність діяння та умови для забезпечення невідворотності відповідальності².

В. Кудрявцев та О. Яковлев відокремлюють основні підстави криміналізації, до яких автори відносять: несприятливість динаміки певного виду суспільно небезпечних діянь, які раніше не створювали спеціального складу злочину; виникнення або суттєвий розвиток нової групи суспільних відносин, що відбувається на базі економічного чи технічного прогресу; знаходження шкідливих наслідків господарської або іншої діяльності людей, у зв'язку з чим виникає необхідність обмежити форми і межі цієї діяльності; суттєва і раптова зміна соціального, економічного або політичного стану, що може обумовити превентивну криміналізацію, яка здійснюється ще до того, як відповідні можливі суспільно небезпечні дії стануть реально поширеними; такий розвиток суспільства, який визначає нетерпимість, особливу небезпеку деяких діянь, з якими раніше доводилось (або можливо було) миритися, але в нових умовах подібні дії вступають у суперечність з усім ладом суспільних

---

¹ Коробеев А. И., Усс А. В., Голик Ю. В. Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы: Монография. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1991. – С. 210; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: Монографія. – К.: Атіка, 2005. – С. 258–267; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: Проблемы криминализации и пенализации. – Владивосток, 1987. – С. 69.

² Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния и основания уголовной ответственности. Основные методологические проблемы. – М., 1972. – С. 112.

відносин або отримують реальну базу для їх викорінення; необхідність виконання зобов'язань за міжнародними угодами¹.

С. Мірошніченко та О. Титаренко до найбільш суттєвих підстав криміналізації відносять: суспільну небезпечність діяння; несприятливу динаміку певного виду суспільно небезпечних діянь, які раніше не створювали спеціального складу злочину; необхідність впливу за допомогою кримінально-правових заходів щодо запобігання суспільно небезпечним діянням; схвалення суспільством діяння, яке оголошується злочином; наявність можливостей системи кримінальної юстиції для реалізації кримінально-правової заборони; необхідність виконання зобов'язань за міжнародними угодами².

Уявляється, що підстави криміналізації доцільно поділити на: а) основні та додаткові; б) загальні та спеціальні.

Основні підстави криміналізації є визначальними, необхідними. Їх відсутність не дозволяє визнати діяння злочином. Додаткові підстави не є необхідними. Вони тільки підтверджують обґрунтованість визнання певного діяння злочином і надають для цього певні аргументи.

Загальні стосуються криміналізації будь-якого діяння. Спеціальні — враховують специфіку певного виду діяння, що визнається злочином, і конкретизують її процес та його результат. Останній має вид законодавчої конструкції частини кримінально-правової норми, що розміщується в Особливій частини КК.

Вивчення та аналіз різних точок зору щодо підстав криміналізації, а також врахування завдання, що виконує Кримінальний кодекс України, викладене у ст. 1 КК, дозволяє стверджувати, що метою криміналізації, як і пеналізації, є виконання цього завдання. Останнє полягає у правовому забезпеченні охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Частина 2 ст. 1 КК уточнює це завдання. Із даного положення випливає, що для забезпечення цього КК Украй-

¹ Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М., 1982. – С. 205–206.

² Мірошніченко С., Титаренко О. Підстави та принципи криміналізації суспільно небезпечних діянь // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 3. – С. 54–55.

ни визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами (шляхом їх криміналізації) та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили (шляхом пеналізації). Тобто *першою основною та загальною підставою криміналізації* є така соціально-негативна властивість діяння, як його суспільна небезпечність. Саме це є фундаментальною підставою криміналізації. До того ж *суспільна небезпечність діяння, що криміналізується, повинна характеризуватися таким характером і/або ступенем суспільної небезпечності, щоб бути загрозою для об'єктів кримінально-правової охорони* (спричинює таке діяння не менш ніж істотну шкоду охоронюваним КК інтересам фізичних та юридичних осіб, суспільству або державі, або створює загрозу такого заподіяння, проте таке діяння ще не визнається злочином).

Другою загальною підставою визнання суспільно небезпечного діяння злочином, що також *належить до основних, є необхідність такого виду правової охорони, як кримінально-правова*. Який це має прояв? На нашу думку, через соціальну, політичну і/або правову потребу.

Соціальні потреби формуються у суспільстві серед окремих соціальних груп або взагалі у населення країни і підтримуються ним. Потреби політичні є складовою кримінально-правової політики держави. Правова потреба виникає, якщо є певні міжнародні зобов'язання щодо криміналізації певного виду суспільно небезпечного діяння, що має, наприклад, транснаціональний характер. Ідеальна для суспільства і держави ситуація, якщо соціальна, політична і правова потреби криміналізації суспільно небезпечного діяння збігаються. Це свідчить про належний рівень кримінально-правової політики держави, яка відповідає «настрою» суспільства і збігається з правовими сигналами про необхідність прийняття кримінально-правових заходів у боротьбі із суспільно небезпечними аномаліями або їх попередженні.

Третьою основною та загальною підставою криміналізації є можливість надати адекватну кримінологічну, кримінально-правову, криміналістичну, кримінально-виконавчу та ін. відповідь на таку потребу, що в сукупності можна назвати, як правильно визначає П. Фефелов, *«умови для забезпечення невідворотності від-*

повідальності». Тільки уточнюємо — *кримінальної відповідальності*. До інших видів відповіді на потреби слід віднести, наприклад, цивільно-правові у випадку необхідності поновлення порушеного права потерпілого.

Спеціальні підстави криміналізації за своїм змістом є юридичними. Вони мають уточнюючий характер і дають відповідь «чому необхідна криміналізація з визначення саме таких ознак складу злочину, з розташування у певному розділі Особливої частини КК, на певному місці, з прийняттям закону з визначенням діяння як злочин у певний час тощо?».

Додаткові підстави можуть бути різних видів: кримінологічно-правовими; соціально-психологічними та ін.

Щодо підстав криміналізації заповідання майнової шкоди, то до них належать перш за все основні підстави, що одночасно є й загальними: 1) суспільна небезпечність заповідання майнової шкоди; 2) необхідність кримінально-правової охорони суспільних відносин власності або інших, пов'язаних з ними відносин, від заповідання майнової шкоди у випадку соціальної, політичної і/або правової потреби; 3) умови для забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності за заповідання майнової шкоди. До останньої доповнюємо: та поновлення майнових прав потерпілого.

Підстави криміналізації, як основні, загальні, так і спеціальні, є складовими «фундаменту», основи для визнання певного діяння злочином. Додаткові підстави додають підтвердження правильності такого визнання.

В юридичній літературі все частіше зустрічаються пропозиції щодо переходу від дискусії на тему про підстави, принципи, фактори, критерії криміналізації до побудови загальнодоктринального підходу до їх співвідношення та чіткого закріплення найбільш важливих із них (принципів та підстав криміналізації) у законі¹. Розглядаються 2 шляхи реалізації останнього, згідно з першим пропонується внести окремі норми у Загальну частину КК. За другим

¹ Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) – К., 2001. – 242 с.; Дячкін О. П. Кримінальна відповідальність за посягання на електричні мережі, кабельні лінії зв'язку та їх обладнання: Монографія / За заг. ред. В. П. Ємельянова. – Дніпропетровськ, 2007. – 136 с.

варіантом, їх можна було б передбачити в іншому нормативно-правовому акті, який регулював би проведення відповідної експертизи законопроектів щодо змін та доповнень до законодавства, зокрема кодексів¹.

На нашу думку, доцільним є прийняття окремого закону, у якому визначаються основні правила підготовки проектів законів із урахуванням у такому документі специфіки такої галузі права, як кримінальне. Крім того, доцільно тільки у КК передбачити порядок обчислювання майнової шкоди у її різновидах. У першу чергу, це необхідно для визначення у кримінальному законі «порогу» криміналізації заподіяння майнової шкоди, що відмежовує злочин від інших видів правопорушень.

Узагальнюючи наведене, можна запропонувати наступне: 1) криміналізація заподіяння майнової шкоди є різновидом криміналізації суспільно небезпечних діянь; 2) криміналізацію заподіяння майнової шкоди можна розглядати як складову кримінально-правової політики держави, а також як спосіб реалізації такої політики у сфері захисту суспільних відносин власності або інших, пов'язаних з ними відносин, що здійснюється Верховною Радою України або українським народом на всеукраїнському референдумі; 3) криміналізація заподіяння майнової шкоди є встановленням і законодавчим закріпленням обов'язкових ознак такого діяння, які характеризують його як злочин.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПРН України (протокол № 11 від 9 вересня 2009 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
О. М. Лемешко.*

¹ Мірошніченко С., Титаренко О. Підстави та принципи криміналізації суспільно небезпечних діянь // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 3. – С. 56.

УДК 343.851.001.18

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, завідувач сектору;

С. Ю. Лукашевич, кандидат юридичних наук, науковий співробітник;

М. Г. Колодяжний, молодший науковий співробітник;

В. В. Кулікова, молодший науковий співробітник.

Сектор дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

РЕГІОНАЛЬНІ (МІСЬКІ) ПРОГРАМИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

До різних аспектів регіональної¹ злочинності як об'єкта кримінологічного дослідження зверталися у своїх працях вітчизняні і зарубіжні кримінологи. Проте найбільшу увагу в них було приділено, як це видно у деяких названих у посиланні роботах вітчизняних кримінологів, в основному кримінологічній характеристиці, детермінації і запобіганню окремим проявам злочинності². Дійсно,

¹ Слово «регіональний» походить від слова «регіон», що означає певну територіальну одиницю (район, область), що вирізняється з-поміж інших таких же одиниць специфічними рисами (див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 1206).

² Кондрацюк Л. В. Региональное криминологическое прогнозирование как условие эффективного планирования борьбы с преступностью // Планирование мер борьбы с преступностью. – М.: Ин-т государства и права АН СССР, 1982. – С. 129–134; Шульга В. И. и др. Региональная преступность и некоторые аспекты её исследования // Преступность и правовое регулирование борьбы с ней. – М.: Криминол. Асоц., 1997. – С. 127–131; Криминология: приглашение к дискуссии: Монография / Авт. кол.: А. В. Баляба, Э. В. Виленская, Э. А. Дидоренко, Б. Г. Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 2000. – С. 177–212; Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 199–280; Доброзез І. О. Криминологічна характеристика та попередження незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психо-

66 © Голіна В. В., Лукашевич С. Ю., Колодяжний М. Г., Кулікова В. В., 2009

в Україні достатньо значні регіональні відмінності у кількісно-якісних показниках злочинності, що обумовлено і певними регіональними особливостями. Наприклад, із 384 424 зареєстрованих у 2008 р. в Україні злочинів за рівнем, структурою і тяжкістю припадає на Донецьку — 46,4 тис., Дніпропетровську — 32,6 тис., Луганську — 26,2 тис., Харківську область — 24,2 тис. Разом з тим є низка міст і областей (Івано-Франківська, Волинська, Рівненська та ін.), де злочинні прояви складають 1/3–1/4 від сумарних кількісних показників злочинності вказаних вище областей (регіонів). Але маються суттєві відмінності і в структурі злочинності у наведених та інших областях і містах України¹, що вимагає різних підходів до практики її запобігання. Значить, з одного боку, регіональні плани (програми) запобігання злочинності обов'язково повинні структурно і змістовно відповідати державним комплексним програмам запобігання злочинності, бо інакше неможливо виконати передбачені ними загальнодержавні заходи на регіональному рівні, а з другого — максимально враховувати регіональні особливості суб'єктів запобігання тощо.

Нормативний припис щодо розробки регіональних планів запобігання злочинності був передбачений Законом України «Про Державну програму боротьби зі злочинністю» від 25 червня 1993 р. У пунктах 1, 2 і 3 розділу II «Профілактика правопорушень» цієї Програми було зазначено: «З урахуванням особливостей регіонів розробляти та включати спеціальним розділом до програми соціального і економічного розвитку погоджені плани соціально-правових заходів, спрямованих на концентрацію наявних сил і засобів по запобіганню бідності, безробіттю, ослабленню соціальних

тропних речовин або їх аналогів без мети збуту (за матеріалами Автономної Республіки Крим): Монографія. – Сімферополь: Крим. навч.-пед. вид-во, 2006; Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006; Абросімова Ю. А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2007; Губанова О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання звалтуванню (на підставі матеріалів практики Автономної Республіки Крим). – К., 2008; та ін.

¹ Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2008 року. – К.: Департамент інформ. технологій МВС України, 2009.

і сімейних зв'язків, дискримінації та посилення боротьби з цими та іншими факторами, що породжують злочинність» (п. 1). Виконавці: Верховна Рада та Рада Міністрів Республіки Крим, обласні, Київська і Севастопольська міські Ради народних депутатів, державні адміністрації областей, міст Києва і Севастополя; «На основі всебічної оцінки кримінологічної обстановки розробити в кожному місті та районі комплексні плани профілактики правопорушень на 1993–1995 роки і забезпечити їх неухильне виконання» (п. 2). Виконавці: місцеві Ради народних депутатів та їх органи, місцеві державні адміністрації; «Зобов'язати міністерства і відомства щорічно у плановому порядку здійснювати організаційні, економічні, контрольно-ревізійні, кадрові та інші заходи з метою запобігання правопорушенням, боротьби з корупцією, зловживаннями службовим становищем з боку працівників відповідних галузей у підвідомчих організаціях, підприємствах і установах» (п. 3). Виконавці: міністерства і відомства¹.

Таким чином, вперше *законодавчо* в Україні створювалась державно-регіональна система планування запобігання злочинності.

У наступних — з різною назвою — комплексних програмах запобігання злочинності в Україні ці законодавчі положення знайшли свій подальший розвиток. Так, у п. 1 розділу I «Організаційно-правові заходи» Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки, затвердженої Указом Президента України від 17 вересня 1996 р., записано: «Усебічно проаналізувати стан правопорядку в кожному місті, районі, населеному пункті та трудовому колективі. З урахуванням факторів, що сприяють загостренню криміногенної обстановки, а також регіональних та галузевих особливостей розробити комплексні плани, в яких визначити скоординовані дії щодо запобігання злочинним проявам, насамперед проти особи, у сфері охорони громадського порядку та економічній. Розглянути ці питання у міністерствах, інших центральних і місцевих органах виконавчої влади і прийняти відповідні рішення з покладенням персональної відповідальності за їх виконання на конкретних посадових осіб. Розробити систему посилення координації

¹ Про затвердження Державної програми боротьби зі злочинністю: Постанова Верхов. Ради України від 25.06.1993 р. № 3325-XII // Зібр. законодавства України. – 2000. – Т. 6-6 (ПВР) 39. – С. 29–66.

діяльності правоохоронних органів на регіональному рівні, внести відповідні пропозиції Кабінету Міністрів України». Виконавці: міністерства, інші органи виконавчої влади України, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації¹. У преамбулі постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки» від 20 грудня 2006 р. вказується: «Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям привести регіональні програми профілактики злочинності у відповідність з Програмою»².

Якщо державні програми запобігання злочинності, прийняті і опубліковані протягом 1993–2009 рр., відомі і реальний стан виконання запланованих заходів у цілому піддається публічній оцінці через різні джерела інформації, то цього неможливо сказати про регіональні, а тим більше міські чи районні програми. Вони не публікуються, відповідність їх цілям і завданням державних програм не розглядається, про їх проміжне виконання звіт не заслуховується, недоліки реалізації заходів не виявляються і не усуваються, а із закінченням строку їх дії часто констатується, що програми повністю виконані. Узагалі структурно-змістовного аналізу регіональних програм України до цього часу не здійснювалось.

Ураховуючи все вищесказане, усвідомлюючи, яку велику проблему злочинні прояви становлять як для кожного громадянина, так і для суспільства в цілому, сектор дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України здійснив збір, вивчення та узагальнення обласних, міських та деяких районних комплексних програм запобігання злочинам. Кожна регіональна програма була вивчена окремо за спеціально розробленою схемою — «Схема аналізу регіональних та міських комплексних програм запобігання злочинності, які були прийняті

¹ Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки: Указ Президента України від 17.09.1996 р. № 837/96 // Деловая Украина. – 1996. – № 70. – С. 7; № 72. – С. 67–111.

² Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки: Постанова Каб. Міністрів України від 20.12.2006 р. № 1767 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 51. – Ст. 3418.

на 2007 та подальші роки в Україні», — метою якої є охоплення найбільш важливих і істотних напрямів і заходів запобігання злочинності у територіальному розрізі. У даних схемах розглядалися: питання щодо регіону, в якому була прийнята та чи інша програма; строк її прийняття, орган, що її затвердив, та ін. Аналізувалися і складові частини програми, кількість її розділів і частин; їх достатність для протидії різним проявам злочинності; відповідність назви розділів регіональних і міських програм чинній Комплексній програмі профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, а також попереднім державним програмам боротьби зі злочинністю 1993, 1996 та 2001 рр. Визначалася кількість суб'єктів виконання заходів запобігання злочинності, вказаних у програмах; зазначалося, наскільки суб'єкти запобігання злочинності відповідають їх ресурсним можливостям щодо виконання запланованих заходів; чи реальні з точки зору їх виконання ці заплановані запобіжні заходи і які з них носять формальний, декларативний характер; аналізувалася передбаченість контролю за їх виконанням і наявність наслідків у випадках безвідповідального до цього ставлення. Зверталася також увага на наявність передбачених у програмах суто регіональних заходів, які, по-перше, відображали б специфічні потреби, що у будь-якому випадку існують у тому чи іншому регіоні, а по-друге — свідчили б про самостійність, творчий підхід до складання програм.

Емпіричним матеріалом для проведення дослідження виступили 20 регіональних та 17 міських комплексних програм запобігання злочинності, що надійшли з областей та міст України.

Привертає увагу різнобій у назві і строках дії регіональних програм: «Комплексна програма профілактики злочинності у Вінницькій області на 2006–2010 роки» (Вінницька обл.); «Обласна комплексна програма профілактики злочинності на 2006–2010 роки» (Кіровоградська обл.); «Обласна програма “Правопорядок” на 2004–2007 роки» (Донецька обл.); «Програма профілактики правопорушень та забезпечення громадської безпеки в Запорізькій області, розвитку матеріально-технічної бази органів і підрозділів внутрішніх справ, прокуратури та управління Служби безпеки України в Запорізькій області на 2008–2011 роки» і «Комплексний план за-

ходів щодо запобігання злочинності в Запорізькій області на 2005–2010 роки» (Запорізька обл.); «Заходи щодо виконання комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки» (Одеська обл.); «Регіональна комплексна програма профілактики злочинності і охорони громадського порядку на 2006–2010 роки» (Тернопільська обл.); «Програма “Правопорядок” по боротьбі зі злочинністю в місті Житомирі на 2007–2009 роки» (м. Житомир); «Загальноміські організаційно-практичні заходи профілактики правопорушень у місті Києві на 2006–2010 роки» (м. Київ); «Міська комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 2006–2010 роки» (м. Полтава); «Програма зміцнення охорони громадського порядку в місті на 2008–2009 роки “Правопорядок”» (м. Тернопіль); «Програма організаційно-практичних заходів щодо профілактики правопорушень та злочинності на території міста Хмельницького на 2006–2010 роки» (м. Хмельницький) та ін.

Такий різнобій у назвах і строках регіональних й міських програм, на наш погляд, ледве чи припустимий. По-перше, регіональні (міські) програми повинні враховувати і розвивати державну програму. Інакше державна програма запобігання злочинності в Україні (а вона повинна мати таку назву) буде існувати сама по собі, а регіональні — самі по собі. Тому назва регіональних (міських) програм зобов’язує відповідати назві державної програми, яка діє на момент її прийняття. Наприклад, Комплексна програма профілактики правопорушень у Харківській області на 2007–2009 роки. По-друге, слід дотримуватись структурної ідентифікації програм і одночасно враховувати регіональні особливості стану злочинності, криміногенної обстановки, рівня ресурсного забезпечення для виконання завдань державних директив. В іншому разі складно буде узагальнювати у звітах проведену роботу щодо виконання державної і регіональних програм, а також аналізувати «слабкі» місця у плануванні і виконанні заходів запобігання конкретним криміногенним, детермінуючим злочинним проявам, явищам на державному і регіональних рівнях.

Стосовно строків прийняття програм слід зауважити, що існує низка недоліків, зокрема, деякі з них прийняті до затвердження

державної Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки (це і Вінницька область, і міста Київ, Дніпропетровськ, Хмельницький тощо), що порушує п. 4 її преамбули, в якому, зокрема, зазначено: «4. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям привести регіональні програми профілактики злочинності у відповідність з Програмою». Деякі програми затверджені на досить короткий термін, на протязі якого нереально втілити у життя заплановані заходи. У цілому ж 21 програма була прийнята на строк 5 років; сім — на 3 роки; дев'ять програм, як вже відмічалося, були прийняті на інші строки. Як висновок: логічні регіональні програми не можуть перевищувати термін дії державної програми. Інша справа, що строки дії останніх мусять бути значно тривалішими¹.

Більшість регіональних програм затверджено, як правило, обласною радою. У деяких регіонах діють кілька програм щодо профілактики злочинності (наприклад, Запорізька область), які прийняті на різні строки, різними органами державної влади і які ставлять перед суб'єктами запобігання злочинності подекуди різні завдання, що наводить на обґрунтовані сумніви щодо можливості реального виконання ними передбачених заходів і їх персональну відповідальність за виконання хоча б однієї із затверджених програм.

Будь-яка регіональна програма повинна мати центральну ідею у запобіганні злочинності. Тому особлива увага при дослідженні емпіричного матеріалу приділялась складовим змістовним частинам зазначених програм. Тобто чи мають вони вступ, чітко визначену концепцію і мету, чи ставлять вони перед собою конкретно сформульовані завдання і які сподіваються отримати кінцеві результати. Часто при складанні програм їх розробники не дотримуються кримінологічних принципів (вимог), як-от: обґрунтованості, науковості, реальності і радикальності, економічної доцільності, комплекс-

---

¹ Голіна В. В., Лукашевич С. Ю., Колодяжний М. Г., Кулікова В. В. Проблеми кримінологічного планування запобігання злочинності в Україні // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. ІВПЗ АПрН України. – Х.: Кроссрууд, 2009. – Вип. 17. – С. 106–123.

ності, конкретності та ін.¹ Тому аналізувалося, чи мають програми наукове обґрунтування і чи зазначається в них, яке саме фінансове забезпечення передбачено для їх виконання; як розподіляються кошти на здійснення тих або інших важливих заходів, передбачених у програмі, тощо. Із досліджених програм більшість має вступ і мету; конкретно виписані завдання (52 %), хоча зразок їх достатньо детально представлений у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» від 31 січня 2007 р.², яка розвиває положення Закону України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р.³ Фінансове забезпечення більш-менш чітко прописано у восьми програмах (Волинська, Миколаївська, Полтавська області, м. Черкаси та ін.); чотири програми містять й інші складові частини і тільки одна програма (Харківська область) має науково обґрунтовану концепцію запобігання злочинності.

При вивченні назв розділів, з яких складається програма, слід зазначити, що майже всі регіональні та міські програми мають переважно однакову їх назву, що відповідає назвам розділів попередньо діючих або чинної програм. Крім того, кожна з програм містить розділи, назва яких відповідає специфіці регіону чи міста. Але й тут існують суттєві розбіжності. Так, наприклад, лише у 15 з досліджених програм вміщений розділ щодо посилення боротьби з рецидивною злочинністю (Донецька, Івано-Франківська, Миколаївська області, м. Львів, м. Херсон та ін.) і лише 5 з вивчених програм включили розділи, присвячені заходам протидії торгівлі людьми (Волинська, Чернігівська області, м. Чернігів та ін.), що, на наш погляд, є суттєвою прогалиною при плануванні заходів запобігання цим небезпечним для держави і суспільства проявам злочинності.

Проаналізувавши кількість заходів, що містяться у розділах комплексних регіональних програм, можна дійти висновку, що

¹ Кримінологія: Підручник: Загальна та Особлива частини / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; За заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2009. – С. 78–80.

² Про затвердження Порядку розробки та виконання державних цільових програм: Постанова Каб. Міністрів України від 31.01.2007 р. № 106 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 8. – Ст. 313.

³ Про державні цільові програми: Закон України від 18.03.2004 р. № 1621-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.

в цілому в кожній конкретній програмі орган (чи розробники) закріпив ту кількість заходів, яку вважав найбільш оптимальною для виконання поставлених завдань і досягнення прогнозованих цілей. Узагалі ж показники були розбиті на чотири групи: а) від одного до трьох заходів у розділах; б) від чотирьох до десяти заходів; в) від 10 до 15 заходів; г) більше 15 заходів. Узагальнення показало, що у 75,7 % усіх розділів програм містили лише від одного до трьох заходів, чого, звичайно, недостатньо для запобігання окремим видам злочинів або для ліквідації, наприклад, фонових явищ. Близько 1/3 розділів програм налічувало понад 15 заходів у кожному (Сумська, Черкаська області, міста Дніпропетровськ, Полтава та ін.), що також занадто. Основну масу (близько 87 %) складають розділи, в яких розташовано від чотирьох до десяти різновидів заходів. Безглузде тиражування заходів протидії тим чи іншим злочинним проявам ускладнює їх здійснення і веде до дискредитації самої ідеї запобігання злочинності, оскільки виконати фантастичні у своїй більшості заходи неможливо.

Розглянувши питання щодо наявності спільного у змісті заходів регіональних (міських) програм зі змістом заходів чинної та попередньої державних програм, можна зазначити, що досить велика частка з них (28 програм) частково дублюють зміст заходів, які відображені у загальнодержавній програмі.

Але головне не формальна тотожність змістової спільності заходів програм, а додержання їх розробниками (і знання) кримінологічних вимог до змісту цих заходів. Майже усі заходи так чи інакше, більш або менш не відповідають принципам комплексності, реальності, конкретності, суб'єктної визначеності. Часто на одного і того ж суб'єкта боротьби зі злочинністю покладається лівова доля заходів запобігання у регіоні (наприклад, управління МВС України, облдержадміністрації, контрольно-ревізійні управління), хоча вони не спроможні виконати професійно запланований обсяг запобіжної роботи внаслідок своїх функціональних можливостей і ресурсної обмеженості. Декларативність заходів притаманна майже всім заходам запобігання злочинності (це стосується і державної програми профілактики правопорушень). Декілька зразків сказаному: «Забезпечити систематичну та ефективну роботу спостережних

та адміністративних комісій», «з метою запобігання втягненню неповнолітніх у злочинну діяльність активізувати роботу з виявлення осіб, які спонукають неповнолітніх до вчинення злочинів» (Київська обл.); «здійснити спільні заходи, спрямовані на виявлення фактів приховування чи маскуванню незаконного походження доходів, визначення джерел їх походження, місцезнаходження і переміщення, напрямків використання, а також пошук, арешт та конфіскацію таких доходів» (Одеська обл.); «сприяти створенню необхідних умов для проживання та виховання дітей у сім'ях, які б виключали несприятливе побутове оточення, негативний вплив антигромадських елементів, проводити соціальний супровід дітей з неблагополучних сімей» (Чернівецька обл.); «вжити заходи для запобігання і припинення втягування представників владних структур у злочинну діяльність, посадових осіб місцевого самоврядування, військовослужбовців та представників правоохоронних, контролюючих органів» (м. Львів); «на виконання вимог Закону України "Про боротьбу з корупцією" вжити заходів, спрямованих на викриття корупційних діянь, передусім у вищих ланках державної влади з обов'язковим притягненням до відповідальності осіб, винних у їх вчиненні» (м. Рівне).

Складається враження, що розробники багатьох регіональних програм спеціально надавали заходам такого формулювання, яке унеможливило їх виконання. Разом з тим напрошується висновок: для програм подібного різновиду треба навчитися передбачати нагальні конкретні заходи, а не зазіхати на дуже великі справи. Заходи чи завдання після їх виконання повинні бути маленьким кроком уперед. Запобігання злочинним проявам, виходячи з об'єктивного розуміння природи злочинності¹, — це уперта, кропітка, наполеглива, обережна, ресурсно-об'ємна робота держави і суспільства, розрахована на довгі роки і великі зусилля.

Важливим моментом при вивченні всього комплексу регіональних та міських програм запобігання злочинності є зазначення в них виду і частоти контролю за їх виконанням, адже саме контроль спонукає відповідних суб'єктів запобіжної діяльності до своєчасної

---

¹ Голина В. В. Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления // Проблемы законности: Республик. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. — Вип. 100. — С. 324–336.

і неухильної реалізації запланованих заходів. Більшість із вивчених регіональних і міських програм мають зазначений вид і строки здійснення (наприклад, Волинська, Запорізька, Полтавська області, м. Львів, м. Херсон та ін.). Іншими словами, у програмах названих областей та міст вказувалось саме на факт існування такого контролю без конкретизації його способів, частоти тощо. Близько 1/3 від усього досліджуваного масиву отриманих програм не містить виписаної схеми такого контролю (АРК, м. Житомир, м. Чернігів та ін.).

Крім чітко визначеного виду і періодичності контролю за виконанням програми, важливим є суб'єкт запобіжного діяння, який несе відповідальність за її виконання. Йдеться про персональну відповідальність конкретного органу чи посадової особи, яка буде керувати та виконувати функції з координації сил та засобів всіх інших суб'єктів запобігання, що вказані в програмах, з метою найбільш оптимального виконання запланованих заходів. Так, у понад 44 % програм вказано на такий відповідальний суб'єкт, як облдержадміністрації, у 30 % програм така функція покладена на міські ради, у 22 % програм — на постійну комісію з політико-правових питань, депутатської діяльності та місцевого самоврядування (наприклад, Харківська область). В інших випадках відповідальними суб'єктами визначені обласні управління МВС України або інший орган.

І це не дивно, бо така суб'єктна невизначеність стосовно відповідального притаманна державній Комплексній програмі профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затвердженій, як відомо, Кабінетом Міністрів України. В її преамбулі записано: «2. Центральним органам виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям: забезпечити фінансування та виконання Програми; інформувати до 15 січня, починаючи з 2008 року, Міністерство внутрішніх справ про стан виконання Програми.

3. Міністерству внутрішніх справ щороку до 10 лютого узагальнювати та подавати Кабінету Міністрів України звіт про стан виконання Програми і в разі потреби — пропозиції щодо внесення до неї змін»¹. Постає питання: так хто все ж таки несе остаточну від-

---

¹ Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки: Постанова Каб. Міністрів України від 20.12.2006 р. № 1767 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 51. – Ст. 3418.

повідальність за виконання цієї Програми? Езопова мова, а не конкретний нормативний припис...

При вивченні питання щодо передбаченості у програмах наслідків їх невиконання необхідно зазначити, що жодна з комплексних програм (у тому числі і державна) таких наслідків не містить. Це у певній мірі свідчить про те, що органи, посадові особи, які займаються розробкою та прийняттям цих програм, демонструють суб'єктам запобігання дещо формальний характер таких програм, що в цілому негативно позначається на виконавчій дисципліні.

Наявність прикладів суто регіональних (міських) чи оригінальних заходів запобігання злочинності було ще одним аспектом, на який звернули увагу дослідники. Близько 60 % таких документів носять шаблонний характер, що може говорити про відсутність специфічних регіональних проблем у сфері запобігання злочинності на тій чи іншій території. Це здається малоімовірним, ураховуючи особливості та відмінності у криміногенних ситуаціях різних адміністративно-територіальних одиниць (Вінницька, Запорізька, Кіровоградська області, міста Дніпропетровськ, Чернівці та ін.). Наприклад, для регіону Донбасу варто було б більшу увагу приділити запобіганню злочинним проявам, пов'язаним зі зловживаннями та правопорушеннями у сфері паливно-енергетичного комплексу і металургії. Стосовно, наприклад, деяких західних українських регіонів досить актуальною є боротьба із незаконною вирубкою лісових насаджень та видобутком і продажем бурштину тощо.

Понад 40 % програм мають оригінальні заходи. Так, зокрема, Чернігівська обласна комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки передбачає проведення низки заходів, спрямованих на запобігання переміщенню територією України, переробленню, зберіганню та реалізації неякісної продукції тваринного походження тощо. У програмі профілактики злочинності Черкаської області на 2006–2010 роки зазначається про запобігання злочинним посяганням у сфері лісового господарства і надрокористування.

Підсумовуючи перший в Україні досвід емпіричного дослідження регіональних (комплексних) програм запобігання злочинності, можна дійти певних принципових висновків.

1. Розбудова правової держави, побудова цивілізованого суспільства неможливі без радикальної боротьби зі злочинністю на державному і регіональних рівнях.

2. Основна ідея будь-якого планування, у тому числі у сфері протидії злочинності, — це вдосконалення практики, тобто разом із наукою крок уперед. Без продуманого планування, заснованого на кримінологічній теорії і з додержанням кримінологічних вимог щодо організації системи запобігання та розробки заходів, вони перетворюються у декларації і побажання, а значить, виконуватись не будуть. Невиконання програм видається як хибність наукових розробок, що дискредитує теорію запобігання злочинності.

3. Регіональні (міські) програми обов'язково повинні урахувати і розвивати державну програму запобігання злочинності. Тому за формою і строками, за назвою, змістом розділів та заходів регіональні програми слід ретельно узгоджувати з чинною державною програмою. Разом з тим регіональні програми повинні виходити зі своїх міських умов та специфіки криміногенної ситуації в регіоні (місті). Бажано, щоб розробка програм розпочиналась не наспіх, а заздалегідь, а це потребує дострокового прийняття наступної державної програми, щоб з нею могли ознайомитися регіони (хоча б з проектом) і складали регіональні програми у відповідності до державної програми.

4. Усі гілки влади та їх підрозділи у рівній мірі зобов'язані брати участь у запобіганні злочинності («словом і справою»). «Хати з краю» не повинно бути, бо злочинність посягає на державні і суспільні інтереси, права і свободи кожного громадянина. До участі у здійсненні програмних заходів залучаються громадські організації, соціальні групи, засоби масової інформації, партії, рухи та ін.

5. Регіональні (та й державні) програми запобігання злочинності своїм змістом свідчать про недостатню кримінологічну освіченість розробників таких програм. Усе робиться будь-як, в останній момент, непродумано, поверхово, без оцінки результатів попередніх програм. Виконання таких програм дуже проблематичне. Доцільно створити на державному та регіональному рівнях постійно діючу групу фахівців-кримінологів і управлінців, які б розробляли такі програми. Треба мати на увазі, що програми запобігання злочин-

ності дещо відрізняються від програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, тому, можливо, будувати їх слід інакше, ніж це вказано в Законі України «Про державні цільові програми» від 18.03.2004 р.

6. Суспільство повинно зрозуміти, що програми — це не панацея від такого лиха, як злочинність, а лише соціальна зброя, яку треба обережно, вміло використовувати, і потім оцінити результати впровадження запланованих заходів. До того часу, доки не буде установлений реальний ефект від впровадження програми у життя, неможливо визначити її дійсні досягнення чи невдачі. Боятися останніх не слід. Головне — програми необхідно виконувати. Ці положення — аксіома теорії запобігання злочинності. Без цього важко здійснювати конкретне планування запобігання злочинності.

*Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПРН України (протокол № 8 від 2 вересня 2009 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук **Б. М. Головкін**.*

УДК 343.911

В. С. Батургарєєва, кандидат юридичних наук, вчений секретар Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

РЕЦИДИВНА ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ: ДО ПРОБЛЕМИ ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

Щоб відповідати принципам здійснимості й ефективності, система заходів запобігання рецидивній злочинності має будуватися на глибокому осмисленні сутності злочинного рецидивізму й специфіки зумовлюючих його обставин, узгоджуватися з чітким уявленням суб'єктів запобігання про те, чого хоче досягти суспільство і якими силами це можна зробити вже сьогодні. Ці аксіоми, на жаль, нерідко залишаються поза увагою авторів тих чи інших пропозицій стосовно покращення стану запобіжної роботи в країні, не підкріплюючись всеосяжним вивченням історії проблеми, аналітичною роботою відповідного рівня й масштабу. Ураховуючи ці факти, а також те, що рецидивна злочинність — константа злочинності за будь-яких часів і в будь-якій державі, завжди існуватиме необхідність звернення до проблеми запобігання їй.

Розробці заходів запобігання злочинному рецидивізму присвячено чимало наукових праць. Серед них треба згадати напрацювання А. І. Алексеєва, Ю. І. Битка, В. В. Голіни, І. М. Даньшина, А. Ф. Зелінського, П. П. Михайленка, Ю. В. Солопанова, Е. Я. Стумбіни, Г. Й. Шнайдера, О. М. Яковлева та ін. Погляди даних авторів, безумовно, є концептуальним каркасом сучасного розуміння системи протидії цьому виду злочинності. Разом із тим треба не лише дати цілісне уявлення про таку систему, але й визначити особливості, які зумовлюють ланцюги подібної системи і повинні враховуватися під час її подальшого вдосконалення. До того ж все це сприятиме формулюванню поняття про систему запобігання рецидивізму на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

На наш погляд, основні напрями запобігання рецидивній злочинності зумовлюються низкою особливостей, сутність яких полягає у такому.

1. Досить значною є питома вага запобіжних заходів, які належать до спеціально-кримінологічних. Це пояснюється тим, що після набуття людиною негативного досвіду, пов'язаного з учиненням злочину й із застосуванням до неї покарання, необхідно докласти енергійніших зусиль, щоб «вирвати» людину з кримінального середовища і «прищепити» її до нормального життя. Тому робити наголос головним чином на загальносоціальному напрямі роботи, як це має місце під час запобігання первинній злочинності, явно недостатньо.

2. Особливість запобігання рецидивній злочинності полягає в тому, що наявність двох засуджень — це критична межа в «кар'єрі» злочинця. Якщо особа не зупиниться після першого засудження, то надалі дієвість будь-яких запобіжних заходів значно зменшується. Таким чином, весь запобіжний арсенал слід вживати до набуття людиною протиправного досвіду або в крайньому випадку інтенсивно включати людину в процес соціальної адаптації після звільнення від відбування покарання вперше. Із цього випливає, що, по-перше, модель запобігання рецидивній злочинності, образно кажучи, повинна бути усіченою, де основну масу відповідних заходів треба вжити на початкових етапах розвитку злочинної «кар'єри»; по-друге, після другого засудження особи йдеться, як правило, лише про захист суспільства від злочинів шляхом якомога тривалішої ізоляції злочинця від суспільства без особливої надії на його виправлення.

3. У всій запобіжній діяльності щодо рецидивізму має дотримуватися принцип балансу між зусиллями, затраченими суспільством, і віддачею від адресатів цієї допомоги. Справа в тому, що соціальна політика, що провадиться в державі сьогодні, як це не парадоксально, розбещує багатьох споживачів адресної допомоги. Регулярна державна підтримка нерідко виключає будь-яку активність особи в поліпшенні свого соціального стану, а головне — не прищеплює почуття відповідальності за свої дії. Тому, намагаючись повернути звільнену від покарання особу назад до суспільства, треба пам'ятати, що вона є не пасивним об'єктом запобіжної роботи, а безпосереднім учасником цього процесу, від наполегливості й бажання якої прямо залежить кінцевий результат її повернення до життя в законослухняному суспільстві.

4. Особливість запобігання рецидивній злочинності вбачається й у тому, що цією діяльністю охоплюється значний сегмент всіх запобіжних заходів, що здійснюються в суспільстві. Це пояснюється, з одного боку, наявністю двох блоків детермінант — так званих загальних (або первинних), які зумовлюють учинення й першого злочину, і специфічних, а з другого — послідовністю вжиття запобіжних заходів залежно від того, чи реалізуються вони з метою запобігання первинній чи рецидивній злочинності. Крім того, характер запобігання залежить від етапу злочинної «кар'єри» цих суб'єктів, тому що стосовно особи, яка має лише одну судимість, запобіжні заходи відрізняються від тих, що вживаються стосовно багаторазових рецидивістів на пізніх етапах їх злочинної діяльності. Обов'язково треба враховувати й ту обставину, що пенітенціарна злочинність є органічною частиною злочинності рецидивної. Тому відповідна робота щодо злочинців, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, своїм обсягом входить до системи запобіжних заходів стосовно злочинного рецидивізму.

5. Унаслідок того, що рецидивна злочинність за своєю структурою є неоднорідною (за видами злочинних проявів, кількістю попередніх засуджень, місцем учинення злочинів та ін.), запобіжну діяльність не можна уніфікувати в будь-який спосіб. У зв'язку з цим великого значення набуває рівень індивідуального запобігання, на якому й треба варіювати наявні запобіжні заходи.

6. Ще одна, мабуть, основна особливість запобігання злочинно-му рецидивізму дуже влучно передана словами В. В. Голіни, які наводимо без коментарів: «Рецидивна злочинність — складне явище, яке (як і злочинність взагалі) притаманне людському суспільству, має свої закономірності і не може бути ліквідоване у найближчі часи. Максимум можливого у боротьбі з нею — зменшення її до певних розмірів, утримання на контрольованому рівні, здійснення ефективного контролю з боку суспільства та держави за її станом та заходами боротьби з нею. Основне завдання протидії рецидивній злочинності зводиться до необхідності довгострокової, послідовної, комплексної, контрольованої боротьби з нею»¹.

¹ Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / за ред. І. М. Данишина. – Х. : Право, 2003. – С. 279–280.

Отже, *запобігання рецидивній злочинності* становить складну багаторівневу систему, за якою визначається спрямованість соціальної політики у цій сфері і яка складається із заходів загально-соціального характеру і заходів спеціально-кримінологічної спрямованості (при провідній ролі останніх), що спрямовані на *безперервний захист* суспільства від рецидивної злочинності у широкому значенні слова шляхом: а) застосування відповідного покарання до рецидивістів; б) створення належних умов його відбування; в) нагляду за особами, які відбули покарання, а також тими, що відбувають покарання; г) відшкодування збитків державі, суспільству й окремим громадянам, потерпілим від злочинних діянь; д) недопущення вчинення нових злочинів тощо, і постійну *соціальну адаптацію* й *ресоціалізацію* колишніх засуджених як показник успішності цього процесу й досягнення стану їх виправлення.

Реалізація загальносоціальних заходів запобігання злочинності в цілому створює необхідні підстави для застосування спеціально-кримінологічних заходів запобігання рецидивній злочинності. Масив останніх заходів вважаємо за доцільне поділити за відповідними напрямками, виходячи з принципу виокремлення певних етапів розвитку злочинної «кар'єри» злочинців-рецидивістів. Принаймні можна вирізнити декілька груп спеціальних заходів запобігання рецидивній злочинності, що вживаються: а) на етапі відбування особою покарання за вчинення першого й наступних (рецидивних) злочинів; б) під час соціальної адаптації після відбування покарання, а також при відбуванні покарань, не пов'язаних із позбавленням волі; в) у процесі здійснення адміністративного нагляду; г) на етапі виявлення умислу в особи, яка знаходиться на волі, а також готування й замаху на вчинення нового злочину; д) при розслідуванні й призначенні покарання за вчинення першого і наступних (рецидивних) злочинів.

Указані групи заходів можуть бути циклічними, оскільки йдеться про випадки повернення особи до вчинення нових злочинів вдруге, втретє, в наступні рази після відбування покарання і необхідність вживати відповідних запобіжних заходів знову й знову. При цьому заходи із соціальної адаптації можуть бути кінцевим етапом у запобіганні рецидивній злочинності, однак можуть бути й лише

проміжним етапом, коли не досягається мета повернення особи до законослухняного життя. Інколи ці заходи можуть перехрещуватися, здійснюватися одночасно, наприклад, як у випадках вживання тих із них, що спрямовані на соціальну адаптацію, з паралельним проведенням роботи з адміністративного нагляду за звільненою особою.

Комплекс завдань, що вирішуються на етапі відбування особою покарання за вчинений злочин, визначається як цілями покарання, зазначеними в ч. 2 ст. 50 КК України, так і положеннями кримінально-виконавчого законодавства, що регламентують порядок та умови виконання-відбування цих покарань. Такими завданнями, зокрема, є: а) запобігання вчиненню нових злочинів, б) створення умов для ресоціалізації засуджених, в) запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими як з боку працівників органів та установ виконання покарання, так і з боку інших засуджених.

Вирішення цих завдань є показником дієвості системи запобігання правопорушенням на етапі відбування призначеного покарання, а також критерієм його ефективності. Як зазначає С. Ю. Лукашевич, воно забезпечується шляхом вжиття таких заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинності в місцях позбавлення волі, *а отже, й рецидиву злочинів* (курсив наш. — В. Б.), як втручання у кризові ситуації; зменшення практичних можливостей вчинення злочинів, протидія кримінальній субкультурі; залучення громадськості до профілактичної та попереджувальної роботи; надання допомоги потерпілим від злочинів¹. На наш погляд, це не стільки окремі заходи, скільки основні напрями запобіжної роботи в місцях позбавлення волі. Що стосується окремих конкретних заходів щодо безпосередньої реалізації цих напрямів, то вони можуть варіюватися в межах реалізації тих чи інших напрямів запобіжної діяльності. Так, цей же вчений, розкриваючи зміст втручання в кризові ситуації як комплексу різноманітних заходів щодо утримання від злочинних проявів, відносить до них: а) здійснення постійного оперативного

---

¹ Лукашевич С. Ю. Попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : монографія / С. Ю. Лукашевич. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С. 85.

контролю за криміногенними зонами в установах, де найчастіше виникають типові й серйозні негативні явища, які сприяють виникненню й розвитку напружених міжособистісних (групових) конфліктів або особливого психічного стану засуджених, що погрожує вчиненням злочинів; б) проведення комплексних профілактичних операцій за участю всіх підрозділів, залучення сил і засобів інших установ для вирішення негайних проблем; в) реалізацію заходів протидії професіоналізації та консолідації злочинців; г) вжиття необхідних заходів щодо виявлення осіб, які потребують психологічного, клініко-психіатричного чи іншого обстеження з метою блокування й усунення чинників, які травмують психіку¹.

Якщо прийняти за аксіому, що й під час відбування злочинцем покарання за вчинене діяння запобіганню рецидивній злочинності повинна відводитися велика увага, то пошуки й фіксація фактичних даних про заборонену КК України протиправну діяльність окремих осіб та їх груп, що визнаються за Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» одним із її завдань, є найважливішим напрямом запобіжної роботи в місцях позбавлення волі. Цілі реалізації цього завдання достатньо докладно розкриваються у ст. 104 КВК України, положення якої безпосередньо присвячені оперативно-розшуковій діяльності в колоніях. До них належать: забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб; виявлення, попередження й розкриття злочинів, учинених у колоніях, а також порушень установленого порядку відбування покарання; вивчення причин та умов, що сприяють учиненню злочинів та інших правопорушень; надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, допомоги в розкритті, припиненні й попередженні злочинів. Отже, зазначена робота, що здійснюється відповідними службами установ виконання покарань, спрямована перш за все на встановлення контролю за криміногенними процесами та явищами, що можуть відбуватися в місцях позбавлення волі, й на упередження виникнення і продовження існування причин та умов, які можуть призвести до вчинення злочинів.

---

¹ Лукашевич С. Ю. Попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : монографія / С. Ю. Лукашевич. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С. 85–86.

Завдяки оперативно-розшуковій діяльності на стадіях готування злочину й замаху на нього в колоніях запобігається основна маса злочинів, а також значна частка інших правопорушень, перекриваються канали надходження до засуджених заборонених предметів, значна їх частина вилучається¹. Реалізація заходів цієї діяльності — один із найголовніших напрямів запобігання рецидивній злочинності в колоніях, особливо послідовно-кримінальних рецидивістів, які створюють відповідний «клімат» у місцях позбавлення волі, здійснюючи вплив на інших засуджених, формуючи угруповання негативної спрямованості з числа собі подібних і залучаючи до участі в них молодь.

На даний час уже склалася багаторічна практика вжиття оперативно-розшукових заходів. З огляду на великий обсяг спеціальних теоретичних напрацювань у цій сфері, що так чи інакше втілюються у відомчих нормативних актах, якими регулюється процес здійснення оперативно-розшукової діяльності, зауважимо: 1) перманентної концентрації зусиль потребує робота з подальшого формування й практичного використання інформаційного банку даних на злочинців, їх кримінальні зв'язки, а також об'єкти, що становлять інтерес для майбутньої оперативної розробки; 2) ефективність оперативно-розшукової діяльності стосовно запобігання й викриття рецидивних злочинів, безперечно, залежатиме від удосконалення організації постійної взаємодії між: а) оперативними та іншими підрозділами в межах однієї установи виконання покарання, б) відповідними підрозділами різних установ одного відомства й в) установами виконання покарання й органами інших відомств правоохоронної системи; 3) здійснення оперативно-розшукової діяльності неможливе без вжиття заходів щодо захисту оперативної інформації.

Одними з головних принципів проведення в колонії оперативно-розшукових заходів, як і вжиття будь-яких інших запобіжних заходів, не говорячи вже про всю організацію процесу відбування-виконання покарання, є законність і гуманність. Втілення в життя цих принципів є показником дотримання прав та свобод людини при виконанні кримінальних покарань. Отже, створення в колоніях

---

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Одіссей, 2005. – С. 351.

умов, які відповідали б вимогам гуманності в загальнолюдському вимірі і свідчили б про дотримання стану законності, має велике значення. По-перше, їх додержання створюватиме менше перешкод в соціальному одужанні людини, оскільки факт знаходження в місцях позбавлення волі й так назавжди накладає відбиток на психіку людини, залишається в її пам'яті, виявляється постійним джерелом самостигматизації. Будь-які страждання, викликані порушенням принципів законності, засад гуманізму людського спілкування під час відбування покарання, за свідченням рецидивістів, справляють найсильніше враження, особливо вперше. Саме в цей період у них формується уявлення як про ставлення до них суспільства, так і ті жорсткі закони, за якими живе злочинна спільнота. Причому за своєю шкалою страждань, побудованою за джерелами їх виникнення, на перше місце вони поставили порушення принципу законності й засад гуманізму з боку працівників правоохоронної системи, на друге — негуманне (у широкому значенні слова) ставлення до них суспільства.

По-друге, нерівні умови відбування покарання (у межах одного виду режиму) внаслідок порушення принципу законності сприяють зміцненню позицій злочинної ієрархії, вплив якої завжди супроводжується знущаннями й приниженнями одних засуджених з боку інших, нерідко з використанням фізичної сили. А це, у свою чергу, призводить до виникнення ситуацій кримінальної агресії. З урахуванням того факту, що йдеться про осіб, які вже мають кримінальний досвід, створення безпечних умов відбування покарання стосовно їх особистої безпеки допоможе рецидивістам зберегти не лише моральне, а й фізичне здоров'я.

По-третє, у досягненні позитивних результатів соціальної адаптації осіб після їх звільнення і просуванні в напрямі гуманізації покарання велике значення має забезпечення засуджених у колонії роботою, яка під час відбування покарання 1) допомагатиме в набутті, розвитку або в збереженні корисних професійних навичок людини; 2) перешкоджатиме її подальшій моральній і професійній деградації; 3) надаватиме можливість заробити засудженому гроші (принаймні на додаткове харчування чи побутові потреби); 4) сприятиме скороченню незайнятого часу, безцільне проведення якого

може мати вельми негативний вплив; 5) стимулюватиме вжиття заходів щодо налагодження або відновлювання виробництва, встановлення економічних пілг з обов'язковим дотриманням безпечних умов праці.

Гадаємо, що дотримання засадничих принципів виконання-відбування покарання — гуманності й законності залежить від багатьох чинників, однак у першу чергу від таких, як-от: а) матеріальні засоби, достатня кількість яких дозволить, з одного боку, наблизитися до кращих світових стандартів умов тримання засуджених, апробованих у розвинених країнах світу, й досягти відповідного рівня технічного забезпечення запобіжної діяльності шляхом використання інженерно-технічних засобів охорони об'єктів, ізоляції засуджених і нагляду за ними (ст. 103 КВК України), а з другого — зменшити факти корупції посадовців; б) підготовка персоналу за спеціальним фахом; в) якість законодавства, яким регулюється процес виконання-відбування покарання; г) розширення контролюючих функцій громадськості за умовами відбування покарання. Вважаємо, що в межах 2 млрд грн (!), виділених державою на розвиток кримінально-виконавчої системи, хоча б частково ці завдання вирішити можливо.

З метою приведення кримінально-виконавчої системи України у відповідність до західноєвропейських стандартів, Європейських тюремних правил і на виконання Спільної програми комісії європейського співтовариства й Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування й правоохоронної системи України було введено нову класифікацію засуджених до позбавлення волі й установ виконання покарань¹. Крім того, модернізована і структура внутрішнього простору виправних і виховних колоній, що в цілому відповідає положенням ЄТП. За новим кримінально-виконавчим законодавством у виховних колоніях створюються такі дільниці: 1) карантину, діагностики і розподілу, 2) ресоціалізації, 3) соціальної адаптації. У виправних колоніях мінімального й середнього рівня безпеки — 1) карантину, діагностики і розподілу, 2) ресоціалізації, 3) посиленого контролю, 4) соціальної реабіліта-

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. А. Х. Степанюка. — Х. : Одіссей, 2005. — С. 265.

ції. У виправних колоніях максимального рівня безпеки — 1) карантину, діагностики і розподілу, 2) ресоціалізації, 3) посиленого контролю (ст. 94 КВК України).

Запроваджена прогресивна система виконання-відбування покарання в ідеалі сприяє виконанню принаймні трьох головних завдань: а) ефективнішому застосуванню до засуджених засобів виправлення й ресоціалізації; б) створенню умов для повернення особи після відбуття покарання до нормального життя в суспільстві; в) запобіганню правопорушенням у самій установі виконання покарання. Крім того, за Методичними рекомендаціями Державного департаменту України з питань виконання покарань щодо класифікації засуджених та її врахування при формуванні відділень соціально-психологічної служби та організації індивідуально-профілактичної роботи з різними категоріями засуджених останні поділяються ще й за зазначеними відділеннями вказаної служби. Таким чином, сьогоднішня багатоступінчаста система розподілу засуджених по різних структурних частинах однієї колонії залежно, зокрема, від їх поведінки, ставлення до праці й навчання посилює можливості запобіжної діяльності в цих установах.

Ще один перспективний напрям запобіжної роботи в місцях позбавлення волі — участь громадськості в організації громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених, а також у сприянні установам виконання покарання у їх виправленні й ресоціалізації і створенні належних умов їх тримання. Важливість залучення громадськості до процесу виконання-відбування покарання вбачається з декількох причин. По-перше, участь громадськості у цій діяльності сприяє повільній зміні поширеного стереотипу ставлення оточуючих до злочинців як до стигматизованих його членів. Треба згадати, що показником ступеня цивілізаційного розвитку країни вже протягом тривалого часу вважається небайдужість громадськості до долі неблагополучних верств населення. Тому замість вимушеної позиції «нормального» співіснування зі злочинними проявами в суспільстві треба намагатися культивувати стан занепокоєння долею цих верств, до яких, звичайно ж, належать і злочинці. Однак не можна в примусовому порядку вимагати від громадськості обов'язкової участі в розв'язанні про-

блем правопорушників, адже зміна стереотипу людського мислення — це тривалий еволюційний процес, який не можна штучно прискорювати. По-друге, при постійному виявленні якомога більшою частиною суспільства своєї зацікавленості долею злочинців як під час відбування ними покарання, так і після звільнення згодом треба очікувати зворотної реакції з боку останніх, що підвищить ступінь довіри учасників цих складних відносин. Прикладом тому може служити досвід таких зарубіжних країн, як Голландія, Данія, Швеція та деякі інші.

Для забезпечення громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань відповідно до ч. 2 ст. 25 КВК України створюються спостережні комісії. Головний принцип цього контролю — забезпечення відкритості діяльності установ виконання покарань для суспільства, що виявляється реальним важелем у вирішенні проблем виправлення й соціальної реабілітації засуджених¹. Громадський контроль безпосередньо стосується запобіжної діяльності під час відбування покарання, оскільки між станом його організації та рівнем правопорушень спостерігається практично обернено пропорційна залежність: чим сильніший громадський контроль, тим менше спостерігається порушень прав і законних інтересів засуджених, а отже, і фактів протиправних реакцій з їх боку. Однак сьогодні, як справедливо пишуть фахівці, такий контроль перебуває в зародковому періоді, оскільки його покладено на спостережні комісії, які за нечисленними винятками становлять майже формально існуючі утворення, не здатні забезпечити незалежної оцінки з відповідним реагуванням на виявлені недоліки в роботі². Як показало вперше проведене в Україні дослідження громадської правозахисної організації «Донецький Меморіал», у дійсності ці комісії переважно складаються (на 85–90 %, а часто й на всі 100 %) із чиновників. До того ж громадський

¹ Яковець І. С. Організація діяльності спостережних комісій: Положення про спостережні комісії : наук.-практ. комент. / І. С. Яковець. – М. : Penal Reform International, 2006. – С. 16.

² Яковець І. С. Міжнародна практика оцінки ефективності діяльності системи виконання кримінальних покарань / І. С. Яковець // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. ІВПЗ АПрН України. – Х. : Кроссруд, 2007. – Вип. 14. – С. 143.

контроль за дотриманням прав людини в установах системи виконання покарань тільки декларується, оскільки Положення про спостережні комісії цей вид діяльності до кола їх повноважень не включає¹.

Аналіз змісту низки інших статей КВК України дозволяє побачити, що громадськість бере участь у наданні допомоги засудженим і сприянні їх виправленню. Так, у ст. 149 зазначається, що для надання допомоги адміністрації виховних колоній в організації навчально-виховного процесу та зміцненні матеріально-технічної бази колонії, вирішення питань соціального захисту засуджених, трудового та побутового облаштування осіб, які звільняються, при виховних колоніях створюються піклувальні ради з представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій. Однак у переліку завдань піклувальної ради не йдеться про такий вид діяльності, як громадський контроль за дотриманням прав і законних інтересів неповнолітніх засуджених. А беручи до уваги те, що робота спостережних комісій поширюється лише на виправні установи для дорослих, слід констатувати, що сьогодні в установах виконання покарання стосовно неповнолітніх з боку громадськості фактично немає такого контролю за дотриманням їх прав і законних інтересів.

З метою підвищення ефективності участі громадськості в діяльності із запобігання правопорушенням серед осіб, які відбувають покарання, виникає необхідність у заповненні прогалин у цій сфері правового регулювання. Вважаємо, є сенс внести відповідні доповнення до ст. 149 КВК України й Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах щодо здійснення цією радою контролю за дотриманням прав та законних інтересів неповнолітніх засуджених.

Чекає на своє прийняття й Закон України «Про волонтерський рух», підґрунтям якого стала Концепція його проекту, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України ще у 2004 р. Одним із завдань зазначеної Концепції є задоволення потреб дітей, молоді,

---

¹ Про дотримання законності в установах виконання покарань : матеріали вііз. засід. Ком. Верхов. Ради України з питань законодав. забезп. правоохорон. діяльн. – Х. : Вид-во Харк. обл. ради, 2007. – С. 85.

людей похилого віку, осіб із фізичними вадами, інших уразливих верств населення, громадян, які потрапили в складні життєві обставини. Виходячи з подібного розуміння призначення волонтерської діяльності, доцільно визнати окремим її напрямом згідно із Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» надання допомоги вказаним особам, а також тим, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі. На жаль, у переліку основних напрямів волонтерської діяльності, передбачених ст. 23 проекту Закону України «Про волонтерський рух», ці категорії осіб не значаться клієнтами волонтерських послуг. Однак не можна заперечувати, що ці особи якраз і знаходяться у складних життєвих обставинах. У цілому ж волонтерський рух в Україні — одна з перспективних форм участі громадськості у вирішенні долі засуджених, у тому числі й рецидивістів, яка повинна якомога скоріше набути законодавчого закріплення. Відповідне доповнення слід внести й до Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг, передбачивши в п. 6, що волонтерська діяльність провадиться шляхом надання допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах: за місцем проживання особи; у стаціонарних інтернатних установах і закладах; у реабілітаційних установах і закладах; в установах і закладах денного перебування; у територіальних центрах соціального обслуговування; в установах виконання покарань.

Після звільнення в людини проблем стає не менше, хоча вони вже зовсім інші, ніж у колонії¹. Їх вирішення пов'язується із соціальною адаптацією й ресоціалізацією, які на зазначеному етапі у своєму сполученні є одними з найважливіших напрямів спеціально-кримінологічного запобігання рецидивній злочинності.

Особливістю адаптаційно-ресоціалізаційного процесу на даному етапі стає те, що успішність повернення особи до законотворчого суспільства залежить в першу чергу від її власної активності. А про доволі низьку активність рецидивістів у вирішенні власної

---

¹ Про дотримання законності в установах виконання покарань : матеріали виїз. засід. Ком. Верхов. Ради України з питань законодав. забезп. правоохорон. діяльн. – Х. : Вид-во Харк. обл. ради, 2007. – С. 85.

долі говорять результати проведеного дослідження. Так, щодо використання допомоги, яку пропонує сьогодні суспільство звільненим особам при розв'язанні їх першочергових проблем (працевлаштування, житлові питання, створення сім'ї, медична допомога, відновлення документів тощо), більшість рецидивістів зазначили, що будуть намагатися самостійно вирішувати будь-які питання, які виникатимуть після відбування ними покарання. Тому 93,0 % опитуваних зазначили, що вони не користуються послугами жодних соціальних закладів, а якщо й звертаються за допомогою, то найчастіше до центрів соціальної адаптації і центрів реінтеграції (їх послугами на момент опитування користувалися 2,3 %). Користувалися послугами громадських і благодійних організацій так само 2,3 % рецидивістів. Ще 1,2 % осіб не відмовлялися від допомоги інших закладів (наприклад, медичних установ). Користувалися після звільнення послугами будинків нічного перебування 0,6 % осіб. Ще стільки ж (0,6 %) були утриманцями будинків-інтернатів.

Як бачимо, має місце значна інертність реципієнтів щодо соціальних послуг. Водночас це свідчить про нерозробленість таких запобіжних напрямів у боротьбі з рецидивною злочинністю, як соціальна адаптація й ресоціалізація колишніх засуджених. З огляду на стан остаточної нерозв'язаності цієї проблеми при одночасному визнанні її перспективності в системі запобігання вважаємо за доцільне основними напрямками запобіжної роботи визнати заходи: а) з подальшого структурно-організаційного оформлення й законодавчого врегулювання сфери надання соціальних послуг особам, звільненим із місць позбавлення волі або таким, що відбувають покарання, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства; б) щодо допомоги в працевлаштуванні; в) щодо забезпечення житлом; г) медичної й психологічної допомоги; д) зі своєчасного відновлення документів та ін.

Спеціальним заходом запобігання рецидивній злочинності є адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі. За Законом України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» рецидивонебезпечною вважається поведінка звільнених, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або за-

суджувалися двічі й більше разів за умисні злочини, якщо протягом відбування покарання їх поведінка свідчила про те, що вони вперто не бажають стати на шлях виправлення, або якщо після відбування покарання чи умовно-дострокового звільнення від нього, незважаючи на попередження органів внутрішніх справ, ці особи систематично порушують громадський порядок і права інших громадян або вчиняють інші правопорушення. Усе це дає підстави вважати, що зазначені особи продовжують залишатися небезпечними для суспільства, а тому потребують посиленого контролю за їх поведінкою.

В одному випадку необхідність установадження адміністративного нагляду пов'язується не стільки із зухвалою антигромадською поведінкою звільненої особи, скільки з її властивостями, зумовленими наркотичною залежністю. Ідеться про осіб, які раніше засуджувалися до позбавлення волі за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Серед них — абсолютна більшість споживачів цих засобів та речовин, які самостійно не можуть зупинитися, хоча є й особи, які до засудження займалися їх виготовленням і збутом, не будучи наркоманами.

Установадження чіткого переліку осіб, щодо яких може застосовуватися адміністративний нагляд, — цілком справедливий підхід. Однак вважаємо слушною пропозицію працівників кримінально-виконавчої системи й органів внутрішніх справ щодо розширення цього переліку за рахунок тих, хто у своїй протиправній поведінці виявляє ознаки злочинного професіоналізму. Перш за все йдеться про осіб, які засуджувалися за корисливі й корисливо-насильницькі злочини двічі й більше разів (навіть якщо одне з покарань і не було пов'язано з позбавленням волі). Такі особи, що цікаво, під час відбування покарання або умовно-дострокового звільнення можуть і не виявляти у своїй поведінці ознак, що свідчили б про небажання стати на шлях виправлення, однак велика ймовірність повернення їх до нових злочинів і є підставою для встановлення адміністративного нагляду.

Як і при недопущенні рецидивізму в місцях позбавлення волі, на етапах реально виявленого умислу, підготовки й навіть замаху

на вчинення нового злочину з боку особи, яка відбула покарання у виді позбавлення волі або відбуває покарання, не пов'язане з позбавленням волі, великого значення набувають запобіжні заходи, серед яких знову ж таки чільне місце відводиться заходам оперативно-розшукової діяльності, які провадяться оперативними підрозділами МВС України¹. Про ефективність оперативно-розшукової діяльності стосовно припинення, виявлення й розкриття злочинів і розшуку осіб, які їх вчинили, свідчить той факт, що 85,9 % рецидивістів було викрито за допомогою вжиття саме заходів оперативно-розшукової діяльності. Наголосимо, 88,9 % опитаних працівників міліції зазначили, що заходам оперативно-розшукової діяльності у запобіганні або припиненні вчинення нових злочинів серед раніше судимих осіб відводиться доволі значна або навіть найзначніша роль. Іншими словами, на умовно названому етапі активізації злочинної «кар'єри», коли треба вживати рішучих заходів з метою припинення доведення злочину до кінця або недопущення вчинення повторного, зазначена діяльність, пов'язана з пошуком фактичних даних про протиправні дії окремих осіб і груп, стає основним напрямом спеціально-кримінологічного запобігання.

Результати опитування працівників оперативних підрозділів МВС України дозволили визначитися з пропозиціями щодо підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності на етапах реально виявленого умислу, підготовки й замаху на вчинення нового злочину з боку раніше засуджених осіб, включаючи рецидивістів.

По-перше, ефективність запобіжної роботи підвищує постійна взаємодія між різними підрозділами міліції, у першу чергу між службою дільничних інспекторів і підрозділами, які провадять оперативно-розшукову діяльність, зокрема обмін інформацією про стан оперативної обстановки на адміністративних дільницях обслуговування, прибуття в населений пункт на постійне проживання осіб, звільнених із місць позбавлення волі, осіб, за якими встановлено адміністративний нагляд, тощо. За п. 11.2 Положення про службу дільничних ін-

---

¹ Тут ми свідомо залишаємо осторонь діяльність оперативних підрозділів інших міністерств і відомств, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», оскільки основне навантаження в запобіганні злочинному рецидивізму все ж таки покладається на оперативні підрозділи органів внутрішніх справ.

спекторів міліції в системі МВС України в обов'язок їх служби ставиться постійна взаємодія з працівниками оперативних і слідчих підрозділів щодо попередження й розкриття злочинів.

По-друге, на сьогодні на рівні нормативних актів не закріплено критеріїв оцінки ефективності оперативно-розшукової діяльності, як це зроблено, наприклад, стосовно діяльності дільничного інспектора міліції (п. 13 вказаного Положення). В основному ця робота орієнтується на досягнення кількісних показників, які у звітному періоді мають бути не гіршими за попередній час. З огляду на це потребує активізації робота з опрацювання критеріїв оцінки цього виду діяльності.

По-третє, успішність оперативно-розшукової діяльності прямо залежить від рівня забезпеченості засобами зв'язку, оргтехнікою й автотранспортом. Справа в тому, що використання злочинцями технічних новин потребує адекватного технічного оснащення правоохоронних органів, а то й випередження відповідного оснащення злочинців.

По-четверте, цінним джерелом отримання відповідної оперативної інформації є приватні особи, з якими встановлено конфіденційне співробітництво на добровільних засадах (п. 13 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Про налагодження взаємодії з населенням, громадськими організаціями, підприємствами й установами всіх форм власності, ЗМІ наголошувалося ще у Концепції розвитку системи Міністерства внутрішніх справ, схваленій постановою Кабінету Міністрів України 24 квітня 1996 р. Цілком очевидно, що однією з форм взаємодії працівників оперативно-розшукових підрозділів з населенням і є конфіденційна співпраця під час запобігання і припинення злочинів.

По-п'яте, запобіжна робота щодо недопущення рецидивізму серед осіб, які не відмовилися від продовження злочинної діяльності, передбачає використання автоматизованих інформаційних систем відомостей оперативно-розшукового характеру. У період бурхливого розвитку комп'ютерних технологій, що супроводжується розробленням методик незаконного вторгнення в чужу інформацію, зазначені відомості потребують створення адекватного захисту від стороннього вторгнення.

По-шосте, гарантом успішного виконання оперативно-розшукових заходів щодо запобігання або припинення злочинів є забезпечення внутрішньої безпеки оперативно-розшукових підрозділів системи МВС, уповноважених провадити оперативно-розшукову діяльність.

З метою визначення заходів запобігання при розслідуванні й призначенні покарання як за вчинення злочину(-ів) уперше, так і за вчинення рецидивного злочину(-ів) ми пішли від зворотного — виявили думку самих засуджених. Це дало доволі несподіваний результат. Майже половина респондентів у тій або іншій формі зазначили про порушення принципу законності на досудовому розслідуванні й при відправленні правосуддя, що нібито позначилося на їх рішенні продовжувати злочинну «кар'єру». Навіть якщо відкинути бажання багатьох з них перекласти свою вину на оточення, то все одно таке часте згадування про проблему, яка дійсно є, свідчить про її значущість у детермінаційному комплексі рецидивізму. Отже, без перебільшення можна стверджувати, що одним з основних заходів запобігання злочинному рецидивізму, поширенню думки про всюдозволеність і безкарність злочинців є боротьба перш за все з корупцією посадовців правоохоронних і судових органів, з приховуванням від реєстрації вчинених злочинних діянь.

На етапі розслідування та призначення покарання за вчинення злочину запобіжний ефект має слідчо-судова профілактика. За радянської доби багато наукових робіт було присвячено аналізу й розробці шляхів удосконалення цієї діяльності. Завданням сучасного періоду є своєрідна реанімація всього кращого, що було напрацьовано в цій сфері. Справа в тому, що поверхове ставлення практиків до можливостей профілактики злочинності під час досудового й судового слідства породило її недооцінку. Таке ставлення знайшло підтвердження при аналізі матеріалів кримінальних справ. Лише у 5,6 % справ виносилися подання слідчого чи окрема ухвала (постанова) суду. Жодної відповіді з боку органів, на адресу яких ці документи були направлені, про конкретно вжиті заходи щодо усунення причин та умов учинення рецидивного злочину у вивчених кримінальних справах не було. Ось чому ще раз потребує аналізу механізм контролю за виконанням подань чи ухвал (постанов) з боку слідчо-судових органів.

Покарання — невід'ємний елемент злочинної «кар'єри» рецидивістів. Якщо цього факту немає в їх злочинній біографії, то немає й рецидиву злочинів у кримінально-правовому значенні цього слова. Водночас призначення покарання з урахуванням його цілей, закріплених у ч. 2 ст. 50 КК України, слід розцінювати і як дуже важливий етап у запобіганні рецидивній злочинності. У цьому зв'язку треба порушити проблеми а) ефективності покарання, що призначається рецидивістам, і б) принципів його призначення стосовно розглядуваної категорії осіб.

Як вбачається, двома основними вимірами ефективності покарання можна назвати: а) невчинення особою нових злочинів, тобто, власне, відсутність рецидиву, і б) повернення особи до суспільства повноцінним його членом. Якщо перший вимір ефективності орієнтує на досягнення перспективи найближчої й безпосередньої, то другий може виявитися дуже віддаленою перспективою. Проте завдання судової й кримінально-виконавчої систем щодо призначення і виконання покарання можна вважати цілком реалізованим, а вжиті заходи розцінювати як цілком ефективні, якщо особа не повернеться до вчинення нових злочинів. Що ж маємо на практиці? Із тих осіб, які були засуджені за вчинення умисного злочину(-ів) лише один раз, знову повернулися до протиправної поведінки під час умовно-дострокового звільнення або звільнення від відбування покарання з випробуванням 38 % осіб; 19 % — під час або після відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; 43 % — під час або після відбування покарання у виді позбавлення волі. Таким чином, ці особи вже перейшли до класу рецидивістів. Що ж стосується рецидивістів, які знову вчинили злочини, маючи в злочинній «кар'єрі» не менше двох попередніх судимостей, то 76,7 % із них знову були засуджені до позбавлення волі під час або після попереднього відбування покарання теж у виді позбавлення волі; 13,8 % — під час або після засудження до інших видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; 9,5 % — під час умовно-дострокового звільнення або звільнення від відбування покарання з випробуванням. Інакше кажучи, *зі збільшенням кількості засуджень ефективність запобіжного впливу покарання, на жаль, відчутно знижується*. Особливо наочним це є у випадках призначення покарання у виді

позбавлення волі. Якщо для одних рецидивістів (наприклад, з ознаками злочинної професіоналізації) наявність фактів покарання в злочинній «кар'єрі» — ціна ризику внаслідок їх свідомого вибору злочинного способу життя, то позбавлення волі для знедолених, хворих, престарілих і навіть вкрай деградованих рецидивістів стає привабливим, оскільки колонія — реальна умова збереження їм життя. Таким чином, тут є присутнім парадокс: для однієї, звісно ж, більшої частини рецидивістів покарання залишається лише карою, для другої — спасінням. Ось чому стосовно перших вимагати від покарання посилення запобіжного потенціалу — це фікція, утопія. У такій ситуації може йтися про досягнення бодай однієї мети покарання — кари. Що ж до других, то можна вести мову лише про певне викривлення змісту такої мети покарання, як запобігання новим злочинам, яка фактично досягається ціною втрати цих людей для законотворчого суспільства. Тут мимоволі виникають питання: розуміють останні цілі призначення покарання і чи є колонія для них тим місцем, знаходження в якій сприймалося б ними як кара за вчинене? На перший погляд здається, що альтернативою поверненню до колонії виступають установи соціального захисту, які надають широкий спектр послуг, включаючи й догляд за хворими, старими та ін. Однак навіть знання про наявність таких установ не зупиняє людину від повернення в колонію, нехай і такого, що розцінюється ними як захід крайньої необхідності. Як тут не погодитися з думкою С. М. Іншакова, який, визначаючи найбільш імовірні шляхи еволюції класичного напрямку впливу на злочинність, одним із них назвав гуманізацію методів позбавлення волі (перетворення тюрем з рукотворного пекла на землі у своєрідні притулки з людськими побутовими умовами й достатньо жорстким режимом)?¹ Це, з одного боку. З другого — знову ж таки виникає дилема: чи морально примушувати суспільство дбати про них «під завісу життя», витрачаючи на це немалі кошти й створюючи подібні установи?

Покладати особливу надію на запобіжний потенціал покарання винних (з огляду на ці зауваження) найрозумніше при засудженні особи вперше. При цьому сила покарання обов'язково повинна під-

¹ Іншаков С. М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : Норма, Инфра-М, 1997. – С. 348.

кріплюватися заходами соціальної адаптації. Якщо ж вона знову вчиняє умисний злочин, треба виходити з принципу, що своєрідний кредит довіри особі, яка переступила межу дозволеного, суспільство надає лише один раз. Після засудження вдруге запобіжна функція покарання істотно знижується, що й виявило емпіричне дослідження. А це дає підстави стверджувати про посилення лише карально-го ефекту покарання. У цьому зв'язку виправдовує себе практика призначення останнього у розмірі не менше обов'язкової частини максимального строку найбільш суворого виду покарання, передбаченого за вчинення злочину, але в межах санкції відповідної статті Особливої частини КК. Саме такий підхід закладено в ч. 2 ст. 68 КК РФ («Призначення покарання при рецидиві злочинів»). Шляхом застосування більш суворого покарання до рецидивістів посилюється не лише кара (чого більшість із них цілком заслуговує), а й запобіжний вплив у частині захисту суспільства від злочинних проявів, що досягається, приміром, завдяки призначенню більш тривалого строку позбавлення волі. У цьому випадку треба виходити з пріоритетів суспільства.

При призначенні покарання особі за вчинення нового злочину (мається на увазі такого, що є рецидивним) вбачається доцільним враховувати не лише характер і ступінь суспільної небезпечності цього злочину, а й причини, внаслідок яких вплив попереднього покарання виявився недостатнім. У цьому плані російський законодавець пішов ще далі, встановивши, що при призначенні покарання при рецидиві, небезпечному рецидиві або особливо небезпечному рецидиві враховуються не лише характер і ступінь суспільної небезпеки знову вчиненого злочину, а й характер і ступінь суспільної небезпеки раніше вчинених злочинів (ч. 1 ст. 68 КК РФ). Від запропонованого правила про призначення рецидивістам покарання у розмірі не менше обов'язкової частини максимального строку найбільш суворого виду покарання за певних умов, звичайно ж, можуть бути відхилення, наприклад за наявності обставин, що пом'якшують покарання (ст. 66 КК України), або будь-яких виняткових обставин, що суттєво знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину (ст. 69 КК України). Саме такі умови, за наявності яких покарання при рецидиві злочину може бути призначено в менших

розмірах, ніж встановлено для рецидивістів за загальним правилом, зазначаються у ч. 3 ст. 68 КК РФ. На наш погляд, цей досвід вартий врахування під час запровадження у Загальній частині КК України норми про призначення покарання при рецидиві злочинів.

Ще один момент, якому потрібно приділити увагу, призначаючи покарання рецидивістові, полягає в тому, що суд не має права посилатися у вирок на п. 1 ч. 1 ст. 67 КК України і враховувати повторність і рецидив як обставини, що обтяжують покарання, якщо в диспозиції певної статті Особливої частини КК зазначені види множинності безпосередньо передбачені як ознаки конкретного складу злочину¹. Вважаємо, що дотримання таких принципів призначення покарання рецидивістам у цілому не позбавлене логіки і має значний запобіжний потенціал.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол № 5 від 10 вересня 2009 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*

---

¹ Зінченко І. О. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання : монографія / І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін ; за заг. ред. В. І. Тютюгіна. — Х. : Фінн, 2008. — С. 164.

УДК 343.978 (477)

Б. М. Головкін, кандидат юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ЩОДО ПРИЧИН РЕЦИДИВОНЕБЕЗПЕЧНОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ РАНІШЕ СУДИМИХ КОРИСЛИВИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНЦІВ

Злочинна активність корисливих насильницьких злочинців у певний момент примусово припиняється чи призупиняється у зв'язку із викриттям, арештом і засудженням до певної міри покарання. Відтоді особа змінює свій правовий статус, у судовому порядку змушено зазнає державного осуду, передбачених кримінальним законом обмежень особистого та майнового характеру за вчинені у минулому злочинні дії, а також шляхом встановлення вироків суду стану судимості на неї покладається обов'язок дотримання мінімально необхідної соціально-рольової поведінки і недопущення протиправних діянь у майбутньому під загрозою посилення засобів кримінальної репресії¹. Відновлення кримінальної активності особами, які перебувають у стані судимості, свідчить про суспільно небезпечно поглиблення ціннісних деформацій свідомості, послідовне негативне ставлення до суспільно прийнятних ролей і норм поведінки, подальшу дезадаптацію, що призводить до цілеспрямованого продовження злочинної діяльності корисливого насильницького спрямування. Як показує узагальнення судової практики, реалізація призначеного судом кримінального покарання за раніше вчинені злочини не досягає такої кримінологічно значущої мети, як виправлення особи, а звернені у майбутнє правові застереження утримуватися від рецидиву протиправної поведінки не виконують запобіжної функції. Так, за нашими даними, 35,2 % осіб, які вчинили вбивства із корисливих мотивів, 21,6 % — вбивства на замовлення, 40,1 % — бандитизм, 31,1 % — грабіж, 37,6 % — розбій, 24,5 % — вимагання, 37,9 % — незаконне заволодіння транспорт-

¹ Див.: Голіна В. В. Судимість: Монографія. — Х.: Харків юрид., 2006. — С. 14–15; Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. — К.: Атіка, 2004. — С. 31–33.

ними засобами, 26,9 % — незаконне позбавлення волі або викрадення людини, на момент притягнення до кримінальної відповідальності за новий злочин мали статус судимості. Слід наголосити, що попередні судимості у них були виключно за умисні злочини, тому останній злочин визнається рецидивом. Для порівняння: частка рецидивних злочинів у структурі всієї злочинності по Україні в середньому становить 12–13 %¹, тобто рецидив корисливих насильницьких злочинів у 2–3 рази вищий від загальностатистичного.

Безпосередньою причиною підвищеної рецидивонебезпечності кримінальної активності осіб, які в минулому вже вчиняли злочини і мали судимість, кримінологи називають виразну і стійку антисуспільну спрямованість особистості злочинця (до 60 %), а також похідні від неї інші особистісні деформації сфери свідомості і волі, активізовані криміногенними життєвими ситуаціями². Поряд із суто особистісним чинником вагомий вплив на продовження злочинної діяльності раніше засудженими особами здійснюють: повернення до того самого середовища, в якому початково відбувалося формування антисуспільної спрямованості особистості, збереження кола знайомств і продовження спілкування з особами групи криміногенного ризику за місцем проживання, зіткнення із тими самими життєвими проблемами та буденними негараздами, які в минулому зумовлювали вибір кримінального шляху їх вирішення та не втратили свого мотиваційного підґрунтя³. Серед особистісних рис і властивостей далеко не другорядна роль у нездатності відновити суспільно прийнятний статус після засудження належить соціальній дезадаптації таких осіб, інтелектуальній і вольовій пасивності, неубачанні власних доленосних перспектив, байдужості до суспільних норм та вимог моралі, несприйняттю загрози повторного засудження, повсякденному життю за мінливими обставинами. Такі особи схильні до конформних впливів, а також пошуку незначної ситуативної вигоди з метою задо-

¹ Див.: Батиргареева В. С. Кримінологічна характеристика стану рецидивної злочинності в Україні (рівень, структура, динаміка) // Питання боротьби зі злочинністю. — Х.: Кроссеруд, 2006. — Вип. 12. — С. 50.

² Див.: Зелинский А. Ф. Рецидив преступлений (структура, связи, прогнозирование). — Х.: Вища шк., 1980. — С. 40; Данышин И. М. Усталені форми злочинності. — Х.: Акта, 2002. — С. 81; Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. — Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих злочинів. — К.: Ін Юре, 2007. — С. 549.

³ Див.: Зелинский А. Ф. Вказ. праця. — С. 61–69.

волення нагальних матеріальних потреб у підтриманні мінімального рівня життєдіяльності і, що головніше, заради задоволення примітивних корисливих інтересів у здобутті засобів до ведення звичного для них способу життя (буденне вживання алкогольних напоїв, наркотиків, психотропних речовин, задоволення азартно-ігрової залежності, надмірне «захоплення сексом» тощо).

Пояснення підвищеної рецидивонебезпечності злочинної активності корисливих насильницьких злочинців слід шукати у площині аналізу певним чином пов'язаних таких кількісних і якісних ознак, як-от: кількість судимостей, вид і міра застосованого покарання та інших кримінально-правових обмежень, характер раніше вчинюваних злочинів, зв'язки між різними видами злочинної практики у процесі поглиблення антисуспільної спрямованості, ставлення засуджених до злочину, інтенсивність відновлення злочинної діяльності (інтервали рецидиву), вплив вікового чинника на рецидивонебезпечність злочинної поведінки певного виду. Для більшої предметності кримінологічного аналізу та емпіричної обґрунтованості висновків доцільно послідовно дотримуватися запропонованого умовного поділу контингенту корисливих насильницьких злочинців на тих, які здійснюють низькодохідну злочинну діяльність (грабіжники, розбійники, вимагачі, корисливі вбивці), та осіб, які займаються високодохідною злочинною діяльністю (наймані вбивці, викрадачі людей, бандити, захоплювачі транспорту).

Таблиця 1

**Порівняння значень показників кількості судимостей
корисливих насильницьких злочинців**

Кількість судимостей	Статті КК України, за якими засуджені корисливі насильницькі злочинці за останнім вирокom							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Одна	52,8 %	81,8 %	71,4 %	58,8 %	53,4 %	55,4 %	62,2 %	53,3 %
Дві	36,3 %	18,2 %	28,6 %	25,1 %	28,7 %	25,1 %	21,9 %	34,8 %
Три	5,4 %	—	—	8,9 %	10,4 %	12,3 %	11,0 %	8,7 %
Більше	5,5 %	—	—	7,2 %	7,5 %	7,2 %	4,9 %	3,2 %

Таблиця 2

**Порівняння значень показників характеру судимостей
корисливих насильницьких злочинців**

Злочинці	Структура вчинених злочинів, за які були засуджені корисливі насильницькі злочинці за попередніми вирокami									
	Крадіжки (інколи шахрайство)	Хуліганство	Тілесні ушкодження	Вбивства та замаху	Наркозлочини	Грабїж, розбій, вимагання	Незаконне поводження зі зброєю	Незаконне заволодіння транспортним засобом	Інші злочини	
Корисливі убивці	54,1 %	5,8 %	2,6 %	3,4 %	9,0 %	17,2 %	2,1 %	4,2 %	1,6 %	
Наймани убивці	6,7 %	13,3 %	—	13,3 %	6,7 %	20,0 %	33,3 %	6,7 %	—	
Викрадачі людей	13,3 %	13,3 %	6,7 %	6,7 %	6,7 %	20,0 %	26,6 %	—	6,7 %	
Грабїжники	57,8 %	3,8 %	2,5 %	1,2 %	13,8 %	14,4 %	0,6 %	3,1 %	2,5 %	
Розбійники	49,2 %	4,9 %	1,3 %	1,1 %	10,4 %	24,9 %	3,3 %	2,2 %	2,7 %	
Вимагачі	49,6 %	4,9 %	2,5 %	1,6 %	9,1 %	24,8 %	4,9 %	0,8 %	3,3 %	
Бандити	28,9 %	11,7 %	1,7 %	3,5 %	9,6 %	25,4 %	13,1 %	4,4 %	1,7 %	
Захоловачі транспорту	35,9 %	9,4 %	1,6 %	3,1 %	6,2 %	25,0 %	11,0 %	6,2 %	1,6 %	

Зіставлення показників табл. 1, 2 дає чітке розуміння того, що злочинна діяльність корисливих убивць, грабіжників, розбійників, вимагачів більш інтенсивна, містить порівняно вищий відсоток багаторазового рецидиву (три і більше судимостей). Паразитично-споживацька ціннісна орієнтація, у цілому дезадаптований спосіб життя, життєствердна позиція наживи засобами фізичної переваги заради підтримання усталених у девіантному молодіжному середовищі стандартів проведення дозвілля і розваг, шкідливих звичок, азартно-ігрових поведінкових залежностей звужують сферу провідних злочинних інтересів до неодноразового вчинення крадіжок, грабежів, розбоїв, вимагань, заволодіння зброєю та автотранспортом, що мають єдину корисливу мотиваційну основу. Утім базова корислива спрямованість таких осіб поєднується із насильницьким способом поведінки, що є зовнішнім виразом домінантної особистісної властивості — агресивності. Остання не має виключно інструментального походження, бо в ній присутня негативістська та імпульсивна складова, на що вказують такі злочинні дії рецидивістів, як хуліганство, тілесні ушкодження, вбивства. Умовами для поглиблення і розвитку негативістської складової агресії служать наркотична й алкогольна залежність, про наявність якої свідчить характер злочинної діяльності рецидивістів у сфері незаконного наркообігу.

На фоні значного переважання загального рецидиву привертають увагу показники спеціального рецидиву, оскільки $\frac{1}{4}$ розбійників і вимагачів і майже кожен сьомий корисливий убивця та грабіжник мали судимості за тотожні злочини (грабежі, розбої, вимагання), що є зовнішнім проявом особистої схильності саме до цього виду злочинної діяльності.

За результатами узагальнення судової практики, убивцям, грабіжникам, розбійникам і вимагачам за минулими вироками призначалися покарання у виді позбавлення волі на певний строк: у середньому в межах 35–40 %, натомість $\frac{2}{3}$ засуджених — покарання, не пов'язані із позбавленням волі (штраф, виправні роботи, обмеження волі), що цілком закономірно з огляду на переважання крадіжок, наркозлочинів і хуліганства. Разом з тим на особливу увагу заслуговує практика застосування судами статей 69 та 75 Кримінального кодексу України.

За нашими даними, положення ст. 69 КК України по останньому вироку застосовувалися до 26 % грабіжників, 39 % розбійників і 42 % вимагачів. Тобто суд, оцінюючи ступінь тяжкості цих злочинів та відповідно міру суспільної небезпечності осіб, які їх вчинили, дійшов висновку про доцільність призначення основного покарання, нижчого від найнижчої межі, встановленої в санкціях даних складів злочинів, з тим щоб за допомогою економії засобів кримінальної репресії досягти кінцевої мети покарання — виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних злочинів. Серед найбільш поширених обставини, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, переважають щире каяття й активне сприяння розкриттю злочинів (до 70 %) та добровільне відшкодування завданого збитку й усунення заподіяної шкоди (до 20 %). Окрім цього, враховувалися позитивні характеристики на підсудних. На наш погляд, вважати щире каяття критерієм дійсного ставлення винних до вчиненого злочину немає вагомих підстав. Під загрозою неминучого покарання годі очікувати іншої реакції винних, ніж «щире каяття». Останнє — типова позиція самозахисту і свідчення психологічного несприйняття нового статусу засудженого. Оцінити істинне особисте ставлення засуджених до вчиненого злочину, осмислення ними антисуспільної сутності протиправного вчинку можна лише на підставі недопущення рецидиву злочинних дій у майбутньому. Проте за цими показниками корисливі насильницькі рецидивісти у 2–3 рази перевищують решту злочинців, а значить, щире каяття як глибоко суб'єктивну категорію не слід беззастережно визнавати надійним індикатором позитивних змін у ціннісних орієнтаціях та дотриманні суспільно прийнятної рольової поведінки.

Звільнення засуджених від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України) за попереднім вироком застосовувалися до ½ грабіжників і вимагачів, а також ¼ розбійників і вбивць¹. Причому склалася хибна практика, коли суд спочатку призначав основне покарання нижче від найнижчої межі, застосувавши ст. 69 КК, і на цій же підставі одразу звільняв злочинців від відбування покарання

¹ Див.: Звіт про склад засуджених за 2008 р. – Форма № 6. – К.: ДСА України, 2009.

із випробуванням. Залишається лише здогадуватися про істинну мотивацію проявів масштабного судового «гуманізму» при призначенні покарання корисливим насильницьким злочинцям, бо, за нашими даними, із числа звільнених від відбування покарання за минулими вироками 35 % корисливих убивць, 45 % грабіжників, 32 % розбійників і 35 % вимагачів продовжили злочинну діяльність у період дії випробувального терміну.

Недооцінка ступеня суспільної небезпеки для суспільства, міри виправлення має місце у відношенні осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання. Сумлінна поведінка і ставлення до праці під час відбування покарання здавалося б повинні свідчити про позитивні зміни у світогляді та системі ціннісних орієнтацій, засвоєнні суспільно прийнятних ролей і тверді наміри дотримуватися вимог законності і правопорядку після звільнення, принаймні упродовж випробувального строку. Однак так буває далеко не завжди, бо 16 % корисливих убивць, 13 % грабіжників, 22 % розбійників і 23 % вимагачів вчинили нові злочини у період випробування та закріплення у результаті виправлення до факту останнього засудження.

У зв'язку із цим становить значний інтерес характеристика даного спецконтингенту під час відбуття покарання у виправних колоніях. Як свідчать результати вибіркового кримінологічного дослідження російських колег, убивці, грабіжники, розбійники і вимагачі сумарно складають близько 35 % усіх засуджених негативної спрямованості, які злісно порушують вимоги режиму та правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарання, що виражається: у вживанні спиртних напоїв (56,3 %), азартних іграх (27,2 %), фактах дрібного хуліганства (19,4 %), виготовленні, зберіганні заборонених предметів (11,3 %), вживанні наркотиків (6,1 %), безпідставних відмовах від роботи (36,0 %)¹. Встановлено, що у відношенні 82,8 % цієї категорії засуджених застосовувалися заходи дисциплінарного стягнення у вигляді поміщення до дисциплінарного ізолятора, окрім цього 35,9 % засуджених переводилися до приміщень камерного типу². На жаль, конкретизувати вид переве-

¹ Див.: Федорев П. Р. Отрицательно характеризующиеся осужденные в местах лишения свободы. – М.: Юристъ, 2006. – С. 89.

² Там само. – С. 87.

день немає можливості, бо наведена практика стосується Російської Федерації. Проте, як показують деякі узагальнення статистики накладання дисциплінарних стягнень у вітчизняних УВП, ситуація із показниками цієї діяльності в Україні мало чим відрізняється¹. У будь-якому разі застосування вказаних заходів дисциплінарного впливу свідчить про послідовне негативне ставлення понад 1/3 засуджених корисливих насильницьких злочинців до вимог режиму відбування покарання, що тягне за собою зміну умов їх тримання у бік обмеження прав та законних інтересів із відповідними змінами правового статусу. Вельми імовірно продовження цією частиною засуджених злочинної діяльності після звільнення.

Для повноти загального уявлення щодо причин рецидивної кримінальної активності цієї категорії злочинців укажемо їх середній віковий склад: 14–17 років — 7 %, 18–24 роки — 42 %, 25–29 років — 25 %, 30–40 років — 15 %, 41–50 років — 10 %, старші — 1 %.

Підсумовуючи викладене, зазначаємо про таке. Із набуттям статусу судимості особа усвідомлює зміну свого становища в суспільстві, так чи інакше сприймає свою належність до нової соціальної групи раніше судимих громадян. Тобто формальний статус стає передумовою включення до неформальної спільноти кримінальної орієнтації, відокремленої в суспільній організації та закритої для соціального контролю. Кожна мала соціальна група має свою систему цінностей, відповідно до якої формуються нормативні вимоги до нових членів, заявляються рольові очікування, будуються перспективні плани. Сподіватися на суспільно прийнятний характер означених регуляторів діяльності не доводиться, так само як і на планування досягати життєвих цілей законними засобами. У міру інтеграції юнозрілої молоді до подібних спільнот, засвоєння їх цінностей та нормативно-рольових приписів відбувається ствердження антисуспільних позицій, водночас критичність сприйняття загрози повторного, більш суворого покарання під колективним впливом «бувалих рецидивістів» істотно послаблюється, взамін чого з'являється впевненість, що «цього разу» все минеться, бо аналіз минулих помилок і набутий досвід дозволить уникнути викриття і притягнення до кримінальної відповідальності.

¹ Див.: Романов М. В. Дисциплінарна відповідальність засуджених до позбавлення волі. – Х.: Фоліо, 2004. – С. 88–92.

Отже, неодноразові засудження переважно молоді віком 18–29 років, з одного боку, свідчать про незмінність ціннісно-сміслової платформи особистості злочинця, якою забезпечується провідна корислива мотивація, задається однопланове мислення, стандартизований насильницький спосіб досягнення цілей, використання сприятливих зовнішніх обставин з метою отримання незаконної вигоди. З другого боку, недовіра застережувального впливу кримінально-правового статусу судимості на свідомість цих осіб більше пов'язана з об'єктивним поверненням до того самого оточення, середовищних умов, в яких відбувалося первинне формування антисуспільної спрямованості. І найголовніше: разом із оточенням незмінним залишається спосіб життя, обтяжений протиріччям між матеріальними домаганнями досягти омріяних високих споживацьких стандартів і реально низьким рівнем матеріальних можливостей, що цілком закономірно для даного вікового етапу соціального сходження, статусно низького становища в суспільній ієрархії. Відверто кажучи, статус судимого гранично погіршує і без того вразливе до кримінальних ризиків становище девіантної молоді, зводить нанівець «шанси» на висхідну соціальну мобільність, бо містить експліцитну бар'єрну складову, що так чи інакше стає на заваді включення цих осіб до просоціально налаштованих малих соціальних груп, члени яких відкрито відторгають суспільно неблагонадійні елементи із статусом судимості чи потаємно ставляться до них із пересторогою. Маємо визнати взаємність подібного відчуження, що значно посилює процеси соціальної стратифікації девіантного молодіжного середовища за статусною ознакою судимості.

Ще один принциповий момент. Багаторазові засудження не варто розцінювати як показник злочинного професіоналізму, як іноді вважається, скоріше навпаки, йдеться про зручний і швидкий спосіб роздобути кошти на повсякденне забезпечення дезаптованого способу життя, і не більш того. Навіть надінтенсивна серійна злочинна діяльність не може автоматично належати до професійної, бо для констатації останньої слід встановити її атрибутивні ознаки.

Показовими виглядають інтервали рецидиву, інтенсивність повернення до злочинної діяльності після засудження. Так, за даними

нашого дослідження, майже кожен п'ятий корисливий убивця, грабіжник, розбійник та вимагач відновили кримінальну практику упродовж трьох місяців після засудження за минулим вироком чи звільнення від відбування покарання. Ще 9–12 % — у період 3–6 місяців. Тобто понад третину раніше засуджених корисливих насильницьких злочинців відновили кримінальну активність протягом півроку після засудження чи звільнення, що свідчить про їх зневажливе ставлення до статусу судимості. Таке ставлення значною мірою зумовлене браком коштів на ведення звичного паразитичного способу життя та подолання побутової невлаштованості за відсутності стабільних джерел засобів до існування. Безгрошів'я вносять серйозні корективи в життєві плани. Судимі особи більш прагматично ставлять легкі і середньої складності цілі — роздобути кошти на нагальні потреби у найближчу часову перспективу найчастіше «вуличними» посяганнями. Зважимо також на посилений оперативний контроль органів кримінального переслідування за цією категорією осіб, що призводить до повнішого виявлення всіх фактів їх протиправної діяльності і своєчасного припинення черговим арештом та притягненням до кримінальної відповідальності. З психологічної точки зору пояснення продовженню діяльності певного виду зробила Б. В. Зейгарнік і назвала його ефектом незавершеної дії¹. У своїй концепції Б. В. Зейгарнік відводила провідну роль у будь-якій діяльності особистісно-мотиваційному компоненту, а не ситуаційним впливам. Готовність діяти певним чином передусім залежить від особистого ставлення, продукованого інтересами, позиціями, цінностями, стійкою мотиваційною тенденцією особистості². Експериментальним шляхом було доведено, що у пам'яті людей невиконані (перервані) дії набувають сенсоутворюючого значення і майже у 2 рази сильніше стимулюють силу наміру до відтворення (продовження), аніж ті, що знайшли своє втілення у прийнятному результаті й від того втратили актуальність³. Іншими словами, за умови у принципі сприйнятливого ставлення особи до

¹ Зейгарнік Б. В. Личность и патология деятельности. – М.: МГУ, 1971. – С. 76–79.

² Там само. – С. 41.

³ Там само. – С. 77–78.

кримінальних засобів задоволення своєкорисливих потреб та інтересів насильницьким шляхом застережливо-превентивний ефект статусу судимості незначний. Локальна невдача, пов'язана із затриманням та умовним непокаранням реальним позбавленням волі, віддаляється у свідомості на задній план, а відновлення цілеспрямованої кримінальної активності прискорюється по мірі градієнтації цілі й розуміння досяжності (цього разу) прийняттого результату.

У проміжку від 6 місяців до 1 року продовжили злочинну діяльність понад третину судимих осіб, що може свідчити про зайняття ними позиції вичікування сприятливих умов для реалізації планів протиправних дій. Далі, по мірі віддалення від останнього засудження чи дати звільнення від покарання, спостерігається помітне зниження кримінальної активності: 1–3 роки — 28 % рецидиву злочинних дій, 3–5 років — 5 %. У певної частини раніше засуджених осіб з віком змінюється світогляд, відбувається переосмислення життєвого шляху, зрештою вони займають соціальне становище, що цілком відповідає їх прагненням та очікуванням. Кримінальна активність іншої частини судимих згасає у зв'язку із елементарною втратою фізичних можливостей, необхідних для силових форм наживи.

Кримінальна активність осіб, які здійснюють високодохідну злочинну діяльність (наймані вбивці, викрадачі людей, бандити, захоплювачі транспорту), порівняно нижча (див. табл. 1, 2). Показники багаторазового рецидиву (три і більше судимостей) у найманих вбивць та викрадачів людей взагалі відсутні, а бандити і захоплювачі транспорту мають менший відсоток даного показника (4,9 і 3,2 %), ніж особи, які здійснюють низькодохідну злочинну діяльність. Такі відмінності пов'язані із характером раніше вчинюваних злочинів. Зокрема, наймані вбивці і викрадачі людей у минулому найчастіше засуджувалися за незаконне поводження зі зброєю (33,3 і 26,6 % відповідно), грабежі, розбої, вимагання (по 20 %), хуліганство (по 13,3 %), умисні вбивства й заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості (13,3 і 13,4 % відповідно). Подібне поєднання різних видів корисливих насильницьких злочинів свідчить про ухил кримінальної діяльності у бік тяжких і особливо тяжких

посягань, що, у свою чергу, вказують на високоприбуткову кримінальну орієнтацію цих осіб, готовність досягати життєвого успіху і компенсувати згаяний ув'язненням час шляхом довгострокового планування нехай разового, втім наддохідного посягання. Лише кожен чотирнадцятий із них мав судимість за злочини у сфері незаконного обігу наркотиків, що також показово. Близько 75 % найманним убивцям і 67 % викрадачам людей раніше призначалися покарання у виді позбавлення волі на певний строк, причому йшлося про тривалі терміни ув'язнення. У середньому лише до кожного сьомого застосовувалося звільнення від відбування покарання (ст. 75 КК) і тільки кожен десятий звільнився умовно-достроково (ст. 81 КК). За таких обставин у більшості з них, з одного боку, не було об'єктивної можливості відновлювати злочинну діяльність, нарощувати її інтенсивність, а з другого боку, в цьому не існувало нагальної потреби, бо багатоепізодна злочинна діяльність лише за наростаючим підсумком може принести значну вигоду, що не відповідає антисуспільним переконанням і кримінальним планам цих осіб. За їх словами, необхідний один вдалий напад, щоб «зірвати великий куш» і «зав'язати». Тим не менш, як свідчать результати нашого дослідження, понад $\frac{1}{3}$ найманих убивць та викрадачів людей, маючи статус судимості, продовжили вчиняти злочини у термін дії випробувального строку.

Бандити і викрадачі людей мають близьку характеристику за кількісними та якісними показниками рецидиву, проте у їх кримінальній «біографії» не настільки виразно прослідковується орієнтація саме на високоприбуткову злочинну діяльність, оскільки серед них понад третину раніше засуджених за злочини загальнокримінальної спрямованості — крадіжки, хуліганство, наркозлочини. Відповідно лише близько половини із них раніше засуджувалися до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, в структурі якого понад третину становили звільнені від відбування покарання на підставі ст. 75 КК. Майже кожен десятий бандит і кожен сьомий захоплювач транспорту раніше умовно-достроково звільнявся від відбування покарання. Прикметно, що із числа звільнених від відбування покарання близько половини судимих відновили кримінальну активність і вчинили нові злочини.

Водночас спостерігається збільшення інтервалів рецидиву протиправних дій, а також розширення періоду рецидивонебезпечності кримінальної активності: 1–3 міс. — 16 %, 3–6 міс. — 8 %, 6–12 міс. — 25 %, 1–3 роки — 41 %, 3–5 років — 7 %, понад 5 років — 3 %. Пролонгована здатність до відновлення цілеспрямованої кримінальної активності рік потому, як судима особа в рамках свого кримінально-правового статусу зобов'язана уникати протиправних дій, свідчить про незмінну особисту позицію віддавати перевагу своєкорисливим інтересам перед необхідністю дотримуватися суспільно прийнятної ролевої поведінки щонайменше у розрізі часової перспективи зняття цих обмежень.

Насамкінець звертаємо увагу на прогнозування рецидиву корисливих насильницьких злочинних посягань. А. Ф. Зелінський у своїх емпіричних узагальненнях до групи корисливих насильницьких злочинів відносив насильницькі грабежі і розбої¹, а В. С. Батиргарєєва вказаний перелік доповнила умисними вбивствами з корисливих мотивів та вчинених на замовлення², що наближує склад аналізованої сукупності до нашого розуміння. За розрахунками А. Ф. Зелінського, статистична ймовірність повторного рецидиву корисливих насильницьких злочинів, пов'язаного із першим засудженням за тотожні злочини (так звана абсолютна ймовірність), у третій судимості становить близько 32 %, а в четвертій — 36,6 %³. Користуючись методикою А. Ф. Зелінського, В. С. Батиргарєєва зазначає, що вказані показники з перебігом часу помітно змінилися: перший зріс до 41,3 %, натомість другий знизився до 23,9 %⁴. Причину подібних змін авторка вбачає: а) у збільшенні термінів ув'язнення із кожним новим засудженням, що значно ускладнює чи навіть унеможлиблює продовження злочинної «кар'єри» корисливих насильницьких злочинців; б) у набутті злочинної майстерності, переходу до організованих форм злочинної діяльності, що виводить

---

¹ Зелинский А. Ф. Взаимосвязь преступлений при рецидиве. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1974. – С. 35.

² Батиргарєєва В. С. Структура сучасного рецидиву злочинів в Україні // Питання боротьби зі злочинністю. – Х.: Кроссрод, 2006. – Вип. 11. – С. 87.

³ Зелинский А. Ф. Вказ. праця. – С. 104.

⁴ Батиргарєєва В. С. Вказ. праця. – С. 96.

їх із поля зору органів кримінального переслідування¹. Якщо перше висловлювання ми повністю поділяємо, то із другим твердженням погодитися важко. Встановлена процедура звільнення засуджених передбачає письмове інформування адміністрацією кримінально-виконавчої установи за 20 днів до дати звільнення територіального органу внутрішніх справ за обраним місцем проживання звільненого², тому говорити про їх випадання із поля зору оперативних служб наразі не доводиться.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ АПрН України (протокол № 6 від 17 червня 2009 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. В. Голіна.

---

¹ Батиргареева В. С. Вказ. праця. – С. 96.

² Див.: Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації: Спільний наказ Держ. Департаменту України з питань викон. покарань, М-ва внутр. справ та М-ва праці та соц. політики № 250/1562/342 від 12 груд. 2003 р. // Довідник працівника кримінально-виконавчої інспекції / Уклад. Р. М. Гура, А. Х. Степанюк, В. В. Шкадюк. – Х.: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. – С. 261–265.

УДК 343.8

І. С. Яковець, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ДО ПИТАННЯ ЩОДО СУБ'ЄКТІВ ОЦІНКИ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Постановка проблеми. Правова регламентація суспільних відносин, включаючи й відносини у сфері виконання кримінальних покарань, здійснюється шляхом видання правотворчими органами держави нормативно-правових актів, складовими частинами яких є норми права як загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки. Безпосереднім чинником виникнення правових норм є правотворча діяльність держави, що полягає у прийнятті, зміні або відміні певних правових норм. Саме з юридичних норм, їх змісту розпочинається правовий вплив на суспільні відносини. Ключовим моментом у цьому процесі є якість законодавства, що прямо залежить від того, наскільки норми права правильно враховують закономірності суспільних відносин, що регулюються, наскільки високий рівень загальної і правової культури правотворчого корпусу.

Незважаючи на вагоме значення якості кримінально-виконавчого законодавства для практики його реалізації, ці питання залишаються практично не розробленими на теоретичному рівні. Точніше — у теперішній час у галузі науки кримінально-виконавчого права немає жодної комплексної наукової роботи на цю тематику. Усе це свідчить про актуальність даної теми дослідження.

Ступінь наукової розробки проблеми. Окремі аспекти якості кримінально-виконавчого (виправно-трудоного) законодавства були предметом наукових досліджень таких вчених, як І. Г. Богатирьов, Є. М. Бодюл, О. М. Джу́жа, Т. А. Денисова, О. Г. Колб, І. І. Котюк, О. М. Костенко, А. Х. Степанюк та ін. Але про якість кримінально-виконавчого законодавства зазвичай мова ведеться або у контексті її низького рівня, або ж фахівці обмежуються посиленнями на необ-

хідність удосконалення законодавства, що регламентує процес виконання-відбування покарання, підвищення його якості та ефективності впливу на відносини у цій сфері¹. Незважаючи на доволі незначну розробленість питань якості кримінально-виконавчого законодавства, ще менш дослідженою є проблема визначення суб'єктів, які мають можливість проводити оцінку якості вже чинного законодавства та створювати у зв'язку з цим юридично значущі наслідки у формі підштовхування відповідних органів і посадових осіб до виявлення законодавчої ініціативи.

Мета і завдання статті. Автор не ставить перед собою завдання остаточного та вичерпного розв'язання означених вище проблемних питань, оскільки обмеженість роботи дозволяє лише у загальних рисах окреслити загальні підходи до визначення суб'єктів здійснення оцінки якості кримінально-виконавчого законодавства та встановити їх повноваження по внесенню відповідних пропозицій щодо його удосконалення.

Вклад основного змісту матеріалу. У науковій літературі під якістю закону зазвичай розуміють сукупність сутнісних характеристик і здатність закону реально задовольнити суспільні потреби

¹ Див., прим.: Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України: Монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. – Х.: Кроссруд, 2007. – 183 с.; Степанюк А. Х. Необхідність закріплення основних начал кримінально-виконавчої діяльності як принципів кримінально-виконавчого законодавства // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. – 2001. – № 4 (17). – С. 194–201; Степанюк А. Х. Проблеми теорії і практики виконання покарань (у співавторстві з Батиргарєєвою В. С.) // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 1998. – Вип. 2. – С. 62–74; Степанюк А. Х., Яковець І. С. Про деякі напрямки політики України щодо реформування кримінально-виконавчої системи // Кримін. право України: Наук. журн. / Голов. ред. Ю. В. Баулін. – 2006. – № 3. – С. 23–31; Степанюк А. Х., Яковець І. С. Система кримінально-виконавчого законодавства потребує узгодження та доопрацювання // Пенітенціарна теорія і практика. – 2006. – № 6; Фріс Л. П. Кримінально-правова політика української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – 332 с.; Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: Історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування: Монографія. – Одеса, 2006. – 443 с.; Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель та ін.; За заг. ред. Є. Ю. Захарова; Харк. правозахисна група. – Х.: Права людини, 2009. – 368 с.; Беца О. В. Куди скочується в'язнична система України? [Електронний ресурс] // Інформ. портал Харьк. правозащит. группы. – Режим доступу: <http://www.khpg.org.ua/ru/index.php?id=1203066354>; та ін.

та приватні інтереси¹, оскільки одною з головних вимог до закону є те, щоб він не залишався на папері, а застосовувався на практиці.

У теорії права якість закону пов'язується із властивостями або умовами застосування правових норм. Можна вирізнити два аспекти якості законодавства: соціальний, що пов'язаний із його змістом, і юридичний, пов'язаний із формою. Вони полягають в тому, що по-перше, зміст нормативно-правового акта повинен відповідати основним напрямкам розвитку суспільства, по-друге, не менш важливою є відповідність закону реальним умовам життя і певна ресурсозабезпеченість, по-третє, законність нормативно-правового акта, тобто відповідність Конституції України та іншим актам, по-четверте, закони мають бути правовими, тобто відповідати демократії і соціальній справедливості, а також нормам моралі, по-п'яте, відповідність закону розвитку правової системи загалом, її взаємозумовленість з економічною, політичною та соціальною системами.

Якість законодавчих положень можна визначити за низкою стандартних критеріїв. Оскільки досі нема консенсусу щодо стандартів якості законодавства, ряд країн, а також ОБСЄ, визначили перелік стандартів якості законів, який включає: а) стандарти ко-

---

¹ Див., прим.: Демків Р. Я. Закон в системі нормативно-правового регулювання діяльності міліції: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 17 с.; Демків Р. Я. Якість закону – необхідна умова дії норм права // *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична*: Зб. наук. пр. / Голов. ред. В. Л. Ординський. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 34–40; Джужа О. М., Бодюл Є. М. Кримінально-виконавчий кодекс України в контексті європейської інтеграції // *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*: Щоріч. бюл. – К.: КЮІ КНУВС, 2005. – Вип. 10. – С. 278–282; Оніщенко Н. М. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток [Електронний ресурс] // *Журнал Віче*. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/607/>; Погребняк С. П. Якість нормативно-правових актів як шлях до зменшення юридичних конфліктів // *Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства*: Зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політол. читань). – Х.: НЮАУ, 2005. – С. 101–103; *Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку*: Короткі тези доп. та наук. повідомл. республік. наук.-практ. конф., 9–11 листоп. 1995 р. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1995. – 330 с.; Христова Г. О., Гайдамака І. О. Історія розуміння та особливості сучасного розуміння нормативно-правового акта // *Держава і права*: Зб. наук. пр. *Юридичні і політичні науки*. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Коцького НАН України, 2007. – Вип. 35. – С. 43–48.

ристувача — такі, як чіткість, простота і доступність закону для простих громадян та бізнесу; б) стандарти оформлення — такі, як гнучкість та узгодженість з іншими законодавчими актами та міжнародними стандартами; в) юридичні стандарти, зокрема структура законодавчого акта, впорядкованість закону, чіткість викладу норм, термінологія та наявність чіткого юридичного обґрунтування певної дії; г) стандарти дієвості, як-от відповідність норм конкретним проблемам і реальним життєвим умовам; д) економічні та аналітичні стандарти, як-от співмірність користі та витрат, а також оцінка впливу на малий бізнес, конкуренцію, торгівлю; е) стандарти впровадження — практичність, здійсненність, надійність дотримання закону, його сприйняття суспільством і наявність необхідних адміністративних ресурсів¹.

Торкаючись питань оцінки якості кримінально-виконавчого законодавства, фахівці зазвичай оминають увагою таку обов'язкову складову цього процесу, як суб'єкт оцінки, що є необхідним елементом правовідносин у всіх галузях права, у тому числі й кримінально-виконавчого, хоча в кожній з них його правове становище має свою специфіку. Суб'єкт оцінки якості кримінально-виконавчого законодавства — це орган, посадова особа чи інше формування, які за законом володіють правом проводити визначення якості закону у сфері виконання покарань.

Базуючись на зазначених вище стандартах якості закону, можемо дійти висновку, що якість кримінально-виконавчого законодавства можуть оцінювати: користувачі (особи, яких торкаються положення Закону); виконавці (посадові особи, на яких покладається реалізація законодавчих положень); громадськість; фахівці у галузі права та юридичних стандартів; фахівці у галузі економіки та аналітики. Необхідно відзначити, що перелік суб'єктів оцінки якості законодавства у сфері виконання покарань, їх функції та повноваження не визначені у жодному нормативному акті. Саме це, як видається, й стає підґрунтям для «хаотичних» спроб удосконалення законодавства, поширених у сучасній практиці.

¹ Див., прим.: Міжінституційна угода від 22 грудня 1998 року про загальні правила якості проектування європейського законодавства; Резолюція Ради Європейського Співтовариства (ЄС) від 8 червня 1993 року щодо якості проектування законодавства ЄС.

Так, за інформацією, розміщеною на офіційному ВЕБ-сайті Державного департаменту України з питань виконання покарань (далі — Департамент), основним органом, який здійснює моніторинг досягнення результатів політики у сфері виконання кримінальних покарань, є саме Департамент. Моніторинг здійснюється шляхом аналізу звітних даних за напрямками діяльності структурних підрозділів Департаменту, у тому числі проводиться аналіз законодавчої діяльності, а результатом такого моніторингу стають законопроекти, розроблені їх же майбутнім виконавцем. Інакше кажучи, нормотворчість Департаменту завжди буде спрямовуватись на користь цієї служби, що не дозволяє визначити його об'єктивно налаштованим суб'єктом оцінки якості кримінально-виконавчого закону.

У свою чергу, Міністерство юстиції України вказує, що саме воно визначене головним розробником проектів законів, що подаються на розгляд Парламенту Президентом та Урядом у сфері прав людини, відносин між державою та громадянином, кримінально-правової політики. З огляду на це одним із важливих напрямів роботи Міністерства юстиції є удосконалення кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства. Водночас у іншому розділі офіційного сайту Мін'юсту до основних завдань управління із забезпечення взаємодії з Департаментом віднесено лише внесення на розгляд Кабінету Міністрів України розроблених Департаментом проектів нормативно-правових актів та погодження проектів нормативно-правових актів цього органу, які підлягають державній реєстрації в установленому порядку. За таких формулювань залишається незрозумілим, хто із зазначених органів є основним «монітором» якості законів у сфері виконання покарань.

Міністерством юстиції України 20 серпня 2008 року видано наказ № 1219/7 «Про здійснення експертизи проектів законів та проектів актів Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правових актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, щодо відповідності положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини», пунктом 3 якого керівників структурних підрозділів Міністерства юстиції Укра-

їни, визначених відповідальними за здійснення правової експертизи, зобов'язано забезпечити передання копій проектів законів України та проектів нормативно-правових актів, а також супровідних матеріалів до них до Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини для здійснення правової експертизи, висновків щодо відповідності проектів нормативно-правових актів Конвенції. Але наведена процедура стосується саме проектів законодавчих актів, а не вже чинного законодавства.

Можливості громадськості в оцінці та подальшому вдосконаленні законодавства також є значно обмеженими та переважно носять формальний характер. Зараз в уряді знаходиться без розгляду Проект Положення про електронний реєстр даних про стан і результати проведення громадської експертизи, розроблений Міністерством юстиції України спільно з громадськими організаціями. Це Положення, за задумом його розробників, мало надати можливість сформулювати єдиний прозорий депозитарій висновків громадських експертиз та результатів їх впровадження органами державної влади. Проте дотепер це питання не розв'язане. З огляду на відсутність необхідної нормативної бази переважна більшість громадських законодавчих ініціатив та моніторингові здійснюються у рамках різноманітних проектів, які виконуються громадськими організаціями за так звані «грантові» кошти. При цьому аналіз здійснюється лише у межах проекту, а запропоновані зміни переважно зумовлені не намаганнями дійсного поліпшення стану справ, а базуються на завданнях проектної діяльності. Можливість внесення пропозицій громадськими організаціями обмежена ступенем «наближеності» до відповідних структурних підрозділів Міністерства юстиції України чи депутатів Верховної Ради України, у зв'язку з чим більшість ініціатив так і залишається «на папері» та знаходить відображення лише у звітах за результатами виконання проекту.

Засуджені та інші особи, яких безпосередньо торкаються норми кримінально-виконавчого законодавства, не мають навіть і такої можливості, оскільки повністю відсторонені від процесу моніторингу чинних правових норм.

Фахівці відмічають, що законотворення часто оминає професійних розробників-юристів, і тому нерідко закони стають втіленням

політичної волі парламенту. При цьому лишаються поза увагою правова експертиза і принципи системності правового регулювання суспільних відносин. Це призводить до значного погіршення якості законопроектів та інших нормативно-правових актів, які подаються не тільки народними депутатами України, а й Кабінетом Міністрів України. У кращому випадку роль юридичної науки вони вбачають у проведенні наукової експертизи, а коли створюються авторські колективи, то не часто можна побачити доктринальну позицію при розробці моделі й самого нормативно-правового акта¹. У свою чергу, наукові напрацювання не носять системного характеру, не підпорядковуються єдиній меті. Як наслідок — законодавство оцінюється лише у межах того чи іншого, як правило, дисертаційного, дослідження, результати якого зазвичай залишаються не впровадженими у практику.

Висновки. Усе вищевикладене свідчить про фактичну відсутність ефективного механізму оцінки якості кримінально-виконавчого законодавства на сучасному етапі. Наявні в теперішній час у окремих органів, структур чи об'єднань можливості здійснювати подібні функції без упорядкування їх діяльності, створення всеохоплюючої системи контролю за якістю кримінально-виконавчого закону не можуть раціонально використовуватись, оскільки їх нескоординовані потуги лише ускладнюють процес удосконалення правової бази. Вирішити проблему, на нашу думку, можливо лише шляхом запровадження спеціалізації та створення єдиного центру управління процесом оцінки якості законодавства у сфері виконання покарань з налагодженням оперативної взаємодії з цих питань як із представниками суспільства, так і безпосередньо з виконавцями законодавчих приписів.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ АІПрН України (протокол № 5 від 2 вересня 2009 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

---

¹ Оніщенко Н. Державотворення [Електронний ресурс] // Юрид. газ. – 2006. – 28 верес. (№ 18 (78)). – Режим доступу: http://gender.in.ua/category_75_full.html.

УДК 343.9.024(4)

О. Ю. Шостко, завідувач лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ В ДЕЯКИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Реформування органів та установ, що входять до системи кримінальної юстиції України, є першочерговим завданням сучасного етапу розвитку нашої країни. Вивчення зарубіжного досвіду діяльності аналогічних структур сприятиме кращому розумінню традиційного підходу до запобігання і протидії організованій злочинності.

В європейських державах до системи кримінальної юстиції входять поліція, суди, державні обвинувачі, державні захисники, органи виконання покарань, органи пробації, тобто це визначення охоплює практичну діяльність інститутів держави, спрямованих на підтримку соціального контролю, утримання від вчинення злочинів та зменшення злочинності, притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб і призначення їм покарань та реабілітаційних заходів. Щодо протидії організованій злочинності, то в кожній країні існує своя специфічна побудова органів, які виконують цю функцію. Розглянемо її більш докладно.

До числа органів і служб, які здійснюють протидію організованій злочинності в *Австрії*, належать три спеціалізованих підрозділи, створені при генеральному директораті громадської безпеки МВС. Це оперативна група з боротьби зі злочинністю, пов'язаною з наркотиками (ЕБС), оперативна група з боротьби з тероризмом (ЕВТ) і спеціальна оперативна група жандармерії (ГЕК). У 1993 р. на базі одного з цих підрозділів була сформована оперативна група з боротьби з організованою злочинністю (ЕДОК), до якої входять більш дрібні оперативні підрозділи. До компетенції ЕДОК належить здійснення контактів з усіма закордонними відомствами й органі-

заціями, які опікуються проблемами організованої злочинності в межах Інтерполу та Європолу¹.

Австрійська кримінально-розвідувальна служба, або Федеральне бюро розслідувань (*Bundeskriminalamt* — ВК), було створене згідно із законом про цей орган у 2002 р. Метою його діяльності є ефективна протидія злочинності на національному рівні, включаючи запобігання злочинності, розслідування злочинів, ведення кримінально-правової статистики, реалізація міжнародного співробітництва. Кримінально-розвідувальна служба має функції національного бюро для Європолу, Інтерполу, Шенгенської інформаційної системи².

Важливу роль у координації діяльності органів кримінальної юстиції із боротьби з організованою злочинністю відіграє прокуратура країни. З 1991 р. у Відні діє робоча комісія з боротьби з організованою злочинністю (ARBOV), у роботі якої беруть участь судді, прокурори, представники управління фінансів (розшук злочинців, які скоїли податкові злочини), поліції та міського магістрату³.

Як зазначають європейські фахівці, зокрема Юрген Сторбек, колишній директор Європолу, «...у плані організованої злочинності Австрія є однією з найбезпечніших країн в Європі»⁴. Причина керованості в регіоні виступає результатом ефективної співпраці між державними органами та поліцією, а також є наслідком роботи

¹ Корнієнко М. В. Протидія організованій злочинності в країнах ЄС та США / М. В. Корнієнко. — К. : Правник, 2002. — С. 173, 174.

² Federal Investigation Bureau (Austria) [Електронний ресурс] // Wikipedia : the free encyclopedia. — Режим доступу: [http://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Investigation_Bureau_\(Austria\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Investigation_Bureau_(Austria)). — Заголовок з екрана.

³ Корнієнко М. В. Протидія організованій злочинності в країнах ЄС та США / М. В. Корнієнко. — К. : Правник, 2002. — С. 175.

У країнах із *романською* правовою системою судді, прокурори і слідчі об'єднуються загальними поняттями — *магістратура*. Термін «магістр» має багато значень, але в цьому випадку магістратом вважаються судді, починаючи з основного рівня (ланки), прокурори та слідчі. В інших країнах такої узагальнюючої термінології не існує, але слідчі в німецькомовних країнах називаються *слідчими суддями* (див.: Бостан С. К. Державне право зарубіжних країн : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. М. Тимченко. — К. : Центр навч. л-ри, 2005. — С. 340).

⁴ Dennoch: Organisierte Kriminalität nimmt zu [Електронний ресурс] : [10.09.2001, 16:19] // News.at : News Network Internetservice GmbH. — Режим доступу: <http://www.news.at/articles/0137/10/20390/dennoch-organisierte-kriminalitaet>. — Заголовок з екрана.

з дрібними правопорушниками й віктимними групами. Коло потенційних клієнтів — споживачів злочинної продукції, а також потенційних жертв є значно нижчим, ніж в інших регіонах Європи. Сучасні загрози з боку організованої злочинності в Австрії є нижчими, ніж у деяких інших країнах: Іспанії, Італії, навіть у Німеччині, Великій Британії, Нідерландах.

На початку 90-х рр. в Італії виникла необхідність створення нових структур і нових організаційних моделей органів правопорядку, пов'язана з проникненням мафіозних структур у легальний бізнес і політику, що почало заважати нормальному розвитку держави. Саме в цей період почали діяти головні італійські служби, які на практиці ведуть боротьбу з організованою злочинністю, а саме: спеціальний підрозділ із боротьби з організованою злочинністю — *дирекція із розслідування злочинів мафії* (Direzione Investigativa Antimafia — DIA), яка функціонує під егідою департаменту державної безпеки Міністерства внутрішніх справ (створена згідно із законом № 410/91), *національна дирекція з боротьби з мафією, або Національна прокуратура Антимафії Італійської Республіки*¹ (Direzione Nazionale Antimafia — DNA), спеціальний парламентський комітет, спеціальні комісії та комітети, що опікуються різними адміністративними питаннями (програмами захисту свідків, потерпілих тощо)².

Чисельність DIA становить близько 1500 осіб. Головними функціями цього органу є скоординоване проведення розвідувальної діяльності, спрямованої на виявлення злочинних організацій мафі-

¹ Так перекладається назва цього спеціалізованого органу в Меморандумі про співробітництво між Генеральною прокуратурою України і Національною прокуратурою Антимафії Італійської Республіки в боротьбі з організованою злочинністю і відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, від 14 лютого 2001 р. (див.: Меморандум про співробітництво між Генеральною прокуратурою України і Національною прокуратурою Антимафії Італійської Республіки у боротьбі з організованою злочинністю і відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом [Електронний ресурс] : вчинено у Києві 4 лют. 2001 р. // Генеральна прокуратура України : офіц. інтернет-портал. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=84333. – Заголовок з екрана).

² Measuring Organised Crime in Europe / T. V. Beken [and etc.] ; Institute for International Research on Criminal Policy, Gent University. – Maklu Publishers, 2004. – P. 28.

озного типу, їх зв'язків, структури, сфер діяльності, і проведення розслідування щодо вищезазначених злочинних організацій. Крім того, ДІА, а також у деяких випадках його директор мають повноваження контролювати проведення тендерів, підозрілих фінансових операцій, пов'язаних із громадськими роботами, де виникає небезпека проникнення або впливу організованих злочинних груп¹.

ДІА має три відділи: превентивного розслідування (центральный розвідувальний підрозділ, що збирає та аналізує інформацію), кримінального розслідування (планує розслідування та координує проведення поліцейських операцій), міжнародних відносин у сфері розслідування (співробітництво з аналогічними структурами зарубіжних країн на підставі двосторонніх і багатосторонніх угод). ДІА ефективно співпрацює з групою експертів країн «Великої вісімки» у сфері протидії східноєвропейській організованій злочинності, з Європолем у сфері створення робочих аналітичних файлів щодо східноєвропейської організованої злочинності, а також ФАТФ у питаннях відмивання брудних грошей.

Згідно зі ст. 5 закону Італії № 410/91 кожні півроку публікується звіт ДІА. Він містить інформацію щодо результатів діяльності цього спеціалізованого органу. Цей закон передбачає, що ДІА повинно проводити узгоджені запобіжні слідчі заходи відносно організованої злочинності, а також розслідування злочинів, які були скоєні злочинними організаціями мафіозного типу. Відповідно до цієї статті Міністерство внутрішніх справ кожні шість місяців повинно робити доповіді про діяльність і досягнення ДІА парламенту, а також надавати річний звіт з організованої злочинності. Варто зазначити, що ДІА постійно проводить аналітичні дослідження².

Надзвичайно важливим є те, що в 1996 р. у структурі дирекції було створено *міжвідомчу групу* з боротьби з організованою злочинністю із представників поліції (National Police), карабінерів (Carabinieri) і фінансової поліції (Guardia di Finanza), які мають

¹ Шостко О. Ю. Про доцільність створення Національної Служби Розслідувань (НСР) в Україні / О. Ю. Шостко // Юрид. Україна. – 2007. – № 1. – С. 96.

² Measuring Organised Crime in Europe / T. V. Beken [and etc.] ; Institute for International Research on Criminal Policy, Gent University. – Maklu Publishers, 2004. – P. 28, 29.

власні центральні підрозділи з боротьби з організованою злочинністю¹.

DNA — Національна прокуратура антимафії — була створена в 1992 р. у межах Генеральної прокуратури, очолюється Національним прокурором антимафії. Працівниками цього спеціалізованого органу є висококваліфіковані юристи-професіонали, які проходять ретельний відбір при призначенні на посаду. Як було наголошено раніше, DNA має мережу із 26 регіональних управлінь, на які покладено відповідальність із розслідування діяльності злочинних об'єднань мафіозного типу. DNA координує роботу органів кримінальної юстиції і суду із цього питання. Така координаційна діяльність потребує великого обсягу інформації стосовно структури, сфери інтересів злочинних організацій. Національна прокуратура антимафії має добре систематизовану електронну базу даних, отриману від судових органів. Вона дозволяє мати повне досьє на будь-яку особу, яка потрапляла в «коло інтересів» будь-якого органу кримінальної юстиції у зв'язку з причетністю до злочинів мафії².

До структури Національної прокуратури антимафії входять п'ять департаментів і дев'ять служб. Компетенція департаментів розмежовується виходячи з того, який тип мафіозних угруповань є об'єктом їх розслідувань. Так, один із департаментів займається традиційними організаціями (наприклад, Коза Нострою), інший — порівняно новими угрупованнями (албанськими, китайськими, російськими) тощо. Із служб Бюро можна виділити служби для виявлення підозрілих операцій, розслідування викрадань людей з метою викупу, службу, що аналізує державні тендери, службу міжнародної співпраці, а також службу аналізу законодавства й документації.

Основною функцією DNA є координація розслідування кримінальних справ окремими прокурорами за фактами злочинів, типових для мафіозних організацій. Для ефективної реалізації вказаної функції потрібні глибокі знання про структуру й діяльність мафіозних

¹ Шостко О. Ю. Про доцільність створення Національної Служби Розслідувань (НСР) в Україні / О. Ю. Шостко // Юрид. Україна. — 2007. — № 1. — С. 96–97.

² National Antimafia Bureau (DNA) [Електронний ресурс] : Italian Justice Ministry // J-Web. — Режим доступу: http://www.jweb-net.com/index.php?option=com_content&task=category&sectionid=4&id=24&Itemid=52. — Заголовок з екрана.

організацій, а також можливість своєчасно отримувати й аналізувати інформацію про стан організованої злочинності. Потреба бюро в інформації забезпечується наявністю електронної бази даних, отриманих із судових органів. Інформація, що міститься в цій базі даних, ретельно проаналізована й систематизована. Вона дозволяє в разі необхідності отримати повне резюме на конкретну особу, яка коли-небудь потрапляла в поле зору органів кримінального переслідування з приводу причетності до мафії. Реалізація функції координації розслідування забезпечується такими повноваженнями спеціалізованого прокурора: він може дати безпосередні вказівки окружним прокурорам із приводу порядку здійснення розслідування тієї чи іншої кримінальної справи щодо злочинних дій організованих об'єднань, викликати територіальних прокурорів у бюро для вироблення стратегії слідства, а також передати розслідування кримінальної справи одному з прокурорів антімафії, якщо воно вимагає спеціальних навичок і знань у частині здійснення кримінального переслідування.

Особливо слід відзначити функцію Національної прокуратури антімафії з контролю законопроектної діяльності у сфері протидії організованій злочинності. Згадана вище служба аналізу законодавства й документації DNA уповноважена аналізувати законопроекти, які спрямовані на протидію організованій злочинності, а також узагальнювати правозастосовчу практику судів. *Окрім того, якщо в процесі розслідування будь-якої справи мафії буде виявлено, що конкретна норма закону «дозволяє здійснювати реальні одиничні протиправні дії», то ця інформація також передається до служби аналізу законодавства й документації. На підставі проведеного службою аналізу можуть вироблятися поради, рекомендації для усунення тих або інших недоліків законодавства. Подібні пропозиції передаються Верховному комісарові з боротьби з корупцією для доповіді Прем'єр-міністрові на підставі протоколу про взаємодію між комісаріатом і бюро¹.*

Серед основних заходів, що принесли позитивні результати в протидії організованій злочинності в Італії, варто назвати саме плідне співробітництво і належну координацію правоохоронних

¹ National Antimafia Bureau (DNA) [Електронний ресурс] : Italian Justice Ministry // J-WeB. – Режим доступу: http://www.jweb-net.com/index.php?option=com_content&task=category&sectionid=4&id=24&Itemid=52. – Заголовок з екрана.

і судових органів, створення нових оперативних підрозділів, використання в деяких операціях підрозділів регулярної армії.

У *Федеративній Республіці Німеччина* функції із підтримки громадського порядку поділені між відповідними поліцейськими структурами на земельному (16 федеральних земель) і республіканському рівнях. Основними органами правової охорони, на які покладено обов'язок протидіяти злочинності, є федеральна поліція (*Bundespolizei*, до 2005 р. вона називалась Федеральна служба охорони кордону), земельна поліція (*Laenderpolizei*) і федеральне відомство кримінальної поліції, або, як її інакше перекладають, федеральна кримінальна поліція (*Bundeskriminalamt* — ВКА)¹.

До обов'язків останньої входить збирання й аналіз інформації, в тому числі ведення статистики; надання підтримки поліції земель у роботі із запобігання злочинам; виконання завдань, пов'язаних з організацією кримінального переслідування; нагляд за дотриманням законів і науково-дослідна робота в галузі криминології. ВКА може направляти своїх співробітників до органів поліції земель з метою надання допомоги в проведенні розслідування злочинів, у тому числі вчинених організованими злочинним угрупованнями. На федеральну кримінальну поліцію також покладено обов'язки протидії міжнародним організованим злочинним угрупованням.

Федеральне відомство кримінальної поліції відіграє значну роль у протидії організованій злочинності. Цей орган розробляє стратегію, тактику, методи контролю організованої злочинності й корупції, координує діяльність, а також є відповідальним за збирання та аналіз статистичних даних щодо цього явища. До боротьби з організованою злочинністю долучаються також федеральні митні органи, до структури яких входять підрозділи, що виконують так звані квазіполіцейські функції².

¹ Policing Profiles of Participating and Partner States [Електронний ресурс] : Germany // OSCE : Policing OnLine Information System. – Режим доступу: http://polis.osce.org/countries/details?item_id=17. – Заголовок з екрана.

² Юрченко А. Ф. Аналіз досвіду Німеччини у боротьбі з організованою злочинністю / А. Ф. Юрченко // *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України*. – К., 2003. – № 5. – С. 32. Крім ВКА, інформацію щодо організованої злочинності збирають підрозділи поліції 16 федеральних земель, управління федеральної прикордонної поліції, прокуратура, розвідувальні органи, митні органи.

З урахуванням поширення організованої злочинності на всій території Німеччини, зміни її кількісних та якісних характеристик найбільш вагомими стають два напрями, які функціонально забезпечують, головним чином, Федеральна кримінальна поліція та земельні відомства Кріпо (скорочена назва всіх підрозділів кримінальної поліції земель ФРН):

1. Боротьба зі злочинними угрупованнями у великих промислових районах ФРН. Для виконання цього завдання в системі поліції Німеччини створюються спеціальні комісії, орієнтовані на розслідування конкретних злочинів.

2. Боротьба зі злочинними угрупованнями на всій території Німеччини. З цією метою створюються спеціальні поліцейські підрозділи — інспекції.

До складу комісій та інспекцій входять, як правило, висококваліфіковані поліцейські, які мають великий досвід боротьби з провадами організованої злочинності¹.

Поряд із цими структурами створені й діють спеціальні інспекції кримінальної поліції з боротьби з організованою злочинністю. Наприклад, у Гамбурзі до складу інспекції входить штабна група і три комісаріати. Штабна група виконує такі завдання: готує накази, доводить їх до виконавців, планує та проводить операції. Перший комісаріат збирає, систематизує й аналізує інформацію, направляє узагальнені дані в підрозділи інспекції. Другий комісаріат проводить розслідування злочинів. Третій комісаріат виконує спеціальні оперативні завдання².

Допомогу у виявленні незаконної діяльності організованих злочинних угруповань надає Федеральна розвідувальна служба ФРН (ФРС), яка має у своїй структурі відповідні земельні підрозділи. До її компетенції входить виявлення, розкриття таких видів злочинів, як тероризм, незаконний збут зброї, незаконне укладання зовнішньоекономічних угод, які являють істотну загрозу для держави, незаконне ввезення наркотичних засобів у великих розмірах, відмивання грошей, одержаних незаконним шляхом членами організованих угруповань.

¹ Корнієнко М. В. Протидія організованій злочинності в країнах ЄС та США / М. В. Корнієнко. – К. : НТВ Правник, 2002. – С. 95.

² Там само. – С. 99.

Унаслідок цих обставин Федеральна кримінальна поліція і Федеральна розвідувальна служба удосконалюють форми та методи координації дій своїх підрозділів у боротьбі з організованою злочинністю. У роботі спеціальних підрозділів велика роль відводиться такому організаційно-тактичному заходу, як аналітична розвідка¹.

Існує три рівні виявлення організованої злочинної діяльності у ФРН. Перший рівень виявлення організованої злочинної діяльності становлять службовці місцевої поліції. Другий рівень виявлення організованої злочинності формують службовці кримінальної поліції всіх поліцейських структур, які мають додаткові можливості для встановлення осіб, причетних до організованої злочинної діяльності. Третій рівень виявлення та розкриття організованої злочинної діяльності утворюють співробітники відділів кримінальної поліції, які спеціалізуються в цьому напрямі. Співробітники даних відділів можуть користуватися різними джерелами інформації: базами даних усієї поліції (звіти про події, заяви про злочини, вказівки, матеріали кримінальних справ); результатами таємних розслідувань (повідомлення інформаторів, агентів, прихованих дівнавачів, результати власних розслідувань); ЗМІ (повідомлення, оголошення, аналітичні статті про боротьбу з організованою злочинністю)².

ФРН має двосторонні угоди з іншими країнами щодо протидії організованій злочинності, зокрема, ще в 1991 р. було підписано угоду з Польщею про боротьбу з організованою злочинністю. У грудні 1997 р. бундестагом було ухвалено Закон про Європол³, яким було врегульовано питання правового статусу національних установ, які будуть контактувати з цією європейською регіональною організацією, умови і підстави використання та захисту оперативної інформації під час реалізації спільних заходів, права й обов'язки офіцерів зв'язку тощо.

У Болгарії поряд із органами кримінальної юстиції загальної компетенції створено спеціалізований орган — Національну служ-

¹ Корнієнко М. В. Протидія організованій злочинності в країнах ЄС та США / М. В. Корнієнко. – К. : НТВ Правник, 2002. – С. 118–128.

² Там само. – С. 115–117.

³ Gesetz zu dem Ubereinkommen vom 26. Juli 1995 auf Grund von Artikel K.3 des Vertrags uber die Errichtung eines Europaischen Polizeiamts (Europol — Gesetz) vom 16. Dezember 1997 // Bundesgesetzblatt. – 1997. – Teil II. – S. 2150.

бу з боротьби з організованою злочинністю. Вона була створена в 1991 р. як структурний підрозділ Міністерства внутрішніх справ, який відповідає за виявлення і розкриття злочинів організованих угруповань на національному й міжнародному рівнях.

Національна служба з боротьби з організованою злочинністю проводить операції з пошуку, інформаційного аналізу та перехоплення злочинців незалежно або спільно з іншими відомствами. Служба уповноважена розслідувати злочини проти власності, порушення митного режиму, фінансові, кредитні, податкові злочини, а також злочини, які посягають на пенсійну систему країни; терористичні дії; корупційні дії; незаконну торгівлю людьми; наркотичні злочини; комп'ютерні злочини; злочини проти інтелектуальної власності; порушення законів при організації і проведенні азартних ігор; злочини, пов'язані з участю в злочинних угрупованнях. Національна служба з боротьби з організованою злочинністю бере участь у міжнародних операціях з виявлення і затримання злочинців¹.

У Сербії після «революції» 2000 р. уряд країни розпочав демократичні перетворення, приділяючи першочергову увагу реформуванню органів кримінальної юстиції, зокрема поліції. За організацію поліцейської діяльності Сербії відповідає Головне управління поліції у структурі Міністерства внутрішніх справ. Також є спеціалізовані правоохоронні органи (агентство інформаційної безпеки, податкова поліція і митниця).

Міністерство внутрішніх справ Сербії заснувало спеціальний підрозділ з боротьби з організованою злочинністю — директорат. Як свідчить спеціальна література, ця структура продемонструвала ефективну роботу. Працівники підрозділу також проходять спеціальні курси з нових методик протидії організованим групам. Допомагають у їх організації Інститут миру (США) та уряд Нідерландів².

¹ Клітченко О. С. Забезпечення внутрішньої безпеки країн у контексті нових загроз і викликів (Болгарія, Румунія, Словаччина та Угорщина) [Електронний ресурс] / О. С. Клітченко // Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – Режим доступу: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?srnrb3&issue=2005_2. – Заголовок з екрана.

² Althanassopoulou E. Fighting Organized Crime in Southeast Europe / E. Althanassopoulou. – Hardback : Routledge, 2005. – P. 99–115.

У 2000 р. в Сербії було прийнято Закон «Про організацію і юрисдикцію державних органів влади з протидії організованій злочинності»¹. Цей закон регулює утворення, організацію, юрисдикцію та повноваження державних органів для виявлення й притягнення до відповідальності осіб, які вчинили злочини, зазначені в законі.

Названим законом встановлено перелік органів кримінальної юстиції, які повинні вживати заходів із протидії організованій злочинності: спеціалізована прокуратура, департамент МВС із протидії організованій злочинності й корупції, спеціалізований суд, спеціалізовані установи виконання покарання.

Спеціалізована прокуратура із протидії організованій злочинності підпорядкована окружній прокуратурі в Белграді й діє відповідно до закону про державне переслідування у судовому порядку, якщо цей закон не передбачає ніяких інших положень. Очолює цю прокуратуру спеціалізований прокурор із протидії організованій злочинності. Спеціалізований прокурор має права й обов'язки державного обвинувача. Встановивши, що кримінальна справа є такою, що підпадає під дію названого закону, спеціалізований прокурор подає письмову заяву прокурору республіки з проханням надання повноважень або доручення щодо цієї справи йому (їй). Прокурор Республіки виносить рішення за заявою не пізніше ніж за вісім днів².

Протидія організованій злочинності на території *Словаччини* здійснюється підрозділом з боротьби з організованою злочинністю Національної поліції Словаччини, а також підрозділом з боротьби з корупцією Національної поліції Словаччини³.

У жовтні 2001 р. парламент прийняв новий Закон про поліцію. У 2002 р. до Кримінально-процесуального кодексу були внесені по-

---

¹ Law on organisation and jurisdiction of government authorities in supression of organised crime [Електронний ресурс] // The Organization for Security and Cooperation in Europe. – Режим доступу: http://www.osce.org/documents/fr/y/2002/07/127_en.pdf. – Заголовок з екрана.

² Там само.

³ Організована злочинність в Україні та країнах Європи : посібник / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, Н. В. Кулакова та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 112.

правки, що забезпечували реформування системи правоохоронних органів, а також приведення багатьох його норм до *Acquis communautaire* ЄС у сфері юстиції, внутрішніх справ і правосуддя.

Словаччина ввела посаду спеціального прокурора з боротьби з корупцією та організованою злочинністю і створила спеціальні суди для розгляду відповідних справ. У серпні 2002 р. були також змінені деякі норми в Цивільному кодексі, які були узгоджені з ратифікованою європейською Цивільною конвенцією про боротьбу з корупцією.

Таким чином, в європейських країнах вирізняються два види органів, які уповноважені здійснювати протидію організованій злочинності: правоохоронні органи загальної компетенції й правоохоронні органи спеціальної компетенції. У більшості з досліджених країн основним правоохоронним органом загальної компетенції є поліція, яка структурно підпорядкована міністерству внутрішніх справ країни. Органами спеціальної компетенції з протидії організованій злочинності є або підрозділи поліції (міністерства внутрішніх справ), або потужні самостійні (центральні) агенції, служби, департаменти. Останні створені в *Італії, Великій Британії, Норвегії, Польщі, Угорщині, Чеській Республіці, Хорватії, Болгарії*.

Спеціалізовані підрозділи можуть також утворюватися для протидії окремим найбільш поширеним або небезпечним видам (формам) організованої злочинної діяльності, які завдають найбільшої шкоди громадянам і суспільству, — відмиванню брудних грошей, фінансовим злочинам, торгівлі людьми, незаконному обігу наркотиків тощо, а також корупції. У деяких країнах (*Нідерланди, Австрія, Італія*) поширеною є практика утворення так званих цільових міжвідомчих команд — слідчих бригад, до складу яких входять представники різних силових відомств, у тому числі судової системи. Використання команди професіоналів із різних правоохоронних або регуляторних органів часто прискорює збирання складних доказів.

Органи прокуратури мають вагомую позицію у протидії організованій злочинності в усіх країнах. У деяких країнах (*Сербія, Італія*) запроваджено інститут спеціальних прокурорів, на яких не поширюються вимоги вищестоящих прокурорів, отже, вони є самостійними у своїх діях. Однак слід мати на увазі, що побудова органів

прокуратури, їх компетенція і головні завдання у більшості країн Європи відрізняються від прокуратури України, яка за своїми повноваженнями залишається до цього часу такою, якою була 50 років тому за часів СРСР.

У більшості країн суб'єкти протидії організованій злочинності дотримуються Рекомендації Комітету міністрів РЄ № (2001) 11 «Прокерівні принципи боротьби з організованою злочинністю», згідно з якою країни-члени повинні розробляти нові методики поліцейської роботи шляхом зміщення акцентів із реактивного поліцейського реагування на проактивне поліцейське втручання, включаючи використання стратегічної розвідки й аналізу злочинності (розвідувальної інформації). Країни-члени мають розглянути можливість утворення спеціалізованих міждисциплінарних команд з розслідування економічних злочинів і організованої злочинної діяльності й підтримання обвинувачення по цих справах. Така міждисциплінарна робота вимагає вдосконалення координації, комунікації й обміну інформацією в межах системи кримінальної юстиції та інших компетентних органів влади.

*Рекомендовано до друку на засіданні лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПРН України (протокол № 8 від 9 вересня 2009 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук **Н. В. Сібільова**.*

УДК 343.12

В. С. Зеленецкий, доктор юридических наук, профессор, академик АПрН Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины, г. Харьков

СУДЕБНЫЙ ПОРЯДОК ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ЛИЧНОСТИ В ДОСЛЕДСТВЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Любое лицо, в силу своего конституционного статуса гражданина Украины, обладает совокупностью прав и корреспондирующих им обязанностей. Для того чтобы их защищать, гражданину, с одной стороны, а правоохранительным и судебным органам, чтобы обеспечивать их защиту, с другой стороны, необходимо, как минимум, иметь четкое представление, что именно следует понимать под личными правами человека, и, конечно же, знать те их виды, которые так или иначе реализуются в уголовном процессе вообще и в доследственном производстве в частности.

Правильные ответы на указанные вопросы мы можем получить, ознакомившись с представлениями о правах человека современных конституционалистов, цивилистов и международников. Международные акты (напр., Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 г.) и конституции большинства стран обычно относят к личным правам гражданина следующие: право на жизнь, право на свободу, физическую целостность и личную неприкосновенность, право не подвергаться пыткам или жестокому, унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию, право на защиту чести и доброго имени, право на свободное передвижение и свободный выбор места жительства, право покидать собственную страну и свободно в нее возвращаться, право на судебную защиту и правосудие, право человека на признание его правосубъектности в любой стране мира, свобода мысли, совести и религии, свобода слова и иного самовыражения, право свободно определять свою национальную принадлежность и пользоваться родным языком и некоторые другие права¹.

¹ Энциклопедический юридический словарь. – М.: Инфра – М., 1997. – С. 61.

В нашей стране реализация и защита названных прав гарантируется Конституцией Украины и другими законодательными актами различных отраслей современного украинского права. При первом ознакомлении с перечнем названных прав и их нормативно-правовой регламентацией может показаться, что речь идет о декларативных правах граждан, т. е. о тех, которые провозглашаются. И это в какой-то части верно, ибо без установления (и провозглашения) тех или иных прав последние не могут существовать, а без них не будет и предмета их фактического обеспечения. Последнее достигается путем перевода правового положения из его статического состояния в состояние динамическое. Достижение такой цели возможно только в результате действия специального механизма фактической реализации правового положения личности в уголовном процессе. Существенную роль в этом играют специальные законодательные акты, в том числе и Уголовно-процессуальный кодекс Украины. Здесь важно обратить внимание на то, что будучи вовлеченным в уголовный процесс каждый гражданин, независимо от того, какое он в этом процессе занимает положение, приобретает новые права и принимает на себя новые обязанности, которые наряду с уже названными также должны получить свое осуществление, а их реализация обеспечена соответствующими правоохранительными и судебными органами.

В уголовном процессе каждый его участник обладает не каким-либо одним правом, а определенной их совокупностью. Это положение весьма важно констатировать, ибо органы, ведущие процесс, обязаны обеспечивать реализацию всего множества прав, принадлежащих конкретному лицу. А это значит, что должна быть обеспечена реализация прав каждого индивидуально определенного лица, входящих в их общую совокупность.

Поскольку в уголовном процессе реализация гражданином принадлежащих ему прав происходит в результате его взаимодействия с лицами и органами, ведущими процесс, то как осуществление названных прав, так и обеспечение их реализации следует рассматривать в качестве особого вида коллективно осуществляемого уголовно-исполнительного механизма. Если в названном механизме происходят какие-либо сбои, то это естественно приводит к нарушению конкретных прав гражданина, что противоречит его за-

конным интересам и побуждает лицо искать их защиту в установленном законом порядке. Так возникает проблема реализации и защиты прав и законных интересов личности в доследственном уголовном процессе. В этом плане важно иметь четкое представление о понятии «законного интереса», его связи с правами конкретного участника процесса и способах обеспечения их реализации и защиты. Сразу отметим, что главной в названном феномене является категория «интереса».

В специальной литературе справедливо акцентируется внимание на то, что «в структуре законного интереса “осевым” является такой элемент, как необходимость (нужда. — В. З.) субъекта удовлетворить свою потребность определенным социальным благом всеми имеющимися в его распоряжении законными способами. Обращаться за защитой нарушенных или оспариваемых законных интересов в компетентные органы — второй структурный элемент исследуемого явления, производный от первого»¹.

С учетом сказанного можно утверждать, что не только в психологии, но и в уголовном процессе *интерес представляет собой специфический вид социально-психологического состояния человека, отражающего высшую степень его нужды в познании, освоении и преобразовании сложившегося положения в соответствующей жизненной или производственной ситуации с целью получения или недопущения возникновения чего-либо для него вредного в конкретной сфере жизнедеятельности человека, обусловливающего возникновение потребности в защите своих прав и законных интересов*².

Законный интерес всегда нормативен. Он основан на законе и произведен от него. Если какая-либо сфера жизнедеятельности человека нормативно не урегулирована, то вести речь о существовании законного интереса невозможно, его просто не существует. В таких случаях имеет место выход за пределы правового регулирования сложившихся отношений, приводящий к проявлению различных форм беззакония, а значит, и к отсутствию проблем с за-

¹ Субочев В. В. Теория законных интересов: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Тамбов, 2009. — С. 12–13.

² См.: Кондаков Н. Н. Логический словарь-справочник. — М.: Наука, 1975. — С. 204.

щитой прав и законных интересов гражданина. В демократическом обществе такого положения быть не может, и потому все, что представляет социальную ценность для гражданина, должно, во-первых, провозглашаться (констатироваться) и, во-вторых, детально регламентироваться в законе.

Любое явление может быть рационально исследовано, а полученный в итоге результат будет истинным лишь при условии использования в процессе познания адекватного понятийного аппарата. Это утверждение бесспорно, поскольку общепризнано, что научные понятия представляют собой логико-гносеологические средства, с помощью которых происходит выявление существенных свойств изучаемых явлений.

Из названия данной работы видно, что в этом исследовании ключевым словом является «обеспечение», ибо как раз оно указывает на реализацию (осуществление) прав и законных интересов личности в доследственном производстве. Из сказанного вытекает, что названная научная категория должна исследоваться прежде всего как исходное понятие, определяющее логику всей дальнейшей познавательной деятельности. Между тем не только в учебной, но и в специальной монографической литературе исследуемый вопрос, как правило, не рассматривается. Он излагается по существу, как само собой разумеющееся, понятное для всех явление. При таком положении у различных участников одного и того же процесса отсутствует однозначное представление о том, что именно следует понимать под обеспечением прав и законных интересов личности и не только в доследственном, но и в любом другом процессуальном производстве; о каких лицах идет речь; каковы средства обеспечения прав и законных интересов личности; и каковы, наконец, последствия нарушения названных прав и законных интересов?

И в русском¹, и в украинском² языках слово «обеспечить» означает предоставить в достаточном количестве то, что необходимо для чего-либо; снабдить чем-нибудь в нужном количестве.

¹ Словарь русского языка: В 4 т. – Т. 2. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – С. 724.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад.: голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С. 1440.

Понятно, что «обеспечение» хоть и является словом, но оно обозначает определенный вид деятельности, осуществляемой конкретными людьми, которые нас как раз и интересуют. К ним, естественно, относятся те лица, на которых закон возлагает обязанность возбуждать и вести последственный уголовный процесс, а значит, и обеспечивать реализацию прав и законных интересов всех субъектов последственного производства.

Заметим, что последние не являются безмолвными наблюдателями активных действий органов и лиц, ведущих процесс. Какую бы активность названные органы и лица не проявляли, но коль скоро права и законные интересы принадлежат иным участникам процесса, то, естественно, что без их согласия, а значит, и без их активных действий ни одно принадлежащее им право реализовано быть не может. Более того, в уголовном процессе большинство прав человека реализуется как бы автодинамически по правилам давно установленного или сложившегося технологического процесса, не требующего со стороны правообладателя приложения каких-либо особых, а тем более специальных усилий. В связи с изложенным лицо, реализующее принадлежащие ему права, правомерно именовать *реализатором прав и законных интересов*, а применяемый (или соблюдаемый) при этом порядок *технологией реализации прав и законных интересов* субъектом последственного уголовного процесса. Важно также обратить внимание на то, что поскольку реализация гражданином принадлежащих ему прав и законных интересов происходит в уголовном процессе, то естественно, что указанная реализация осуществляется с учетом как тех, кто названный процесс ведет, так и других лиц, *способствующих гражданину реализовать* принадлежащие ему права и законные интересы.

Таким образом, обеспечить личности реализацию принадлежащих ей прав и законных интересов значит, с одной стороны, предоставить ей возможность сделать то, что из конкретного, принадлежащего ему права вытекает; с другой стороны — создать в последственном процессе такие условия его функционирования, которые позволяют лицу поступить так, как оно желает (понятно, что в рамках закона и фактически сложившейся правовой ситуации). В-третьих, обеспечить — значит снабдить конкретное лицо тем,

в чем оно нуждается для реализации своих прав и законных интересов (например, знать материалы уголовного дела, располагать помощью защитника, знать, в чем оно обвиняется, и т. п.). Как видно, обеспечение прав и законных интересов личности выступает в качестве особого деятельно-практического процесса, в котором орган (или должностное лицо), его ведущий, обязан выполнить определенную совокупность особых процессуальных действий реализационного характера. Их специфика и конкретное количество зависят от особенностей (и количества) тех прав, реализацию которых нужно обеспечить. Если, например, обвиняемый заявляет ходатайство об ознакомлении с материалами уголовного дела, то следователь или лицо, производящее дознание, обязаны предоставить ему названные материалы в полном объеме, своевременно, в виде специально сформированного уголовного дела, в надлежащем образом освещенном кабинете и т. п.

В связи с изложенным возникает нужда (потребность) хотя бы в нескольких предложениях рассмотреть понятие реализации прав и законных интересов, тем более что и в литературе, и на практике речь идет об *обеспечении названных прав и законных интересов*, которое является лишь одной стороной (или аспектом) общего процесса реализации прав и законных интересов личности.

Семантически слово «реализовать» означает осуществить, выполнить (исполнить) что-либо¹, а термин «реализация» интерпретируется как «проведение в жизнь какого-либо плана, проекта, идеи»². То же самое можно сказать и о слове «исполнить», которое означает выполнить что-либо или осуществить, претворить что-либо в дело³.

С учетом сказанного под реализацией прав и законных интересов личности следует понимать механизм осуществления совокупности взаимосвязанных действий, обеспечивающих воплощение в жизнь воли правообладателя и достижение целей, соответствующих его личным интересам.

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Сов. энцикл., 1973. – С. 619.

² Словарь иностранных слов. – М.: Сов. энцикл., 1964. – С. 546.

³ Ожегов С. И. Указ. соч. – С. 235.

Вопрос о роли суда в обеспечении прав и законных интересов личности в исходном уголовно-процессуальном производстве возникает вполне естественно, как продолжение характеристики деятельности всей системы компетентных органов в успешном решении одной из важнейших государственно-правовых задач по защите прав и законных интересов личности в уголовном процессе. Такой подход оправдан не только с методической точки зрения, но он неизбежен ввиду специфики взаимосвязи деятельности соответствующих правоохранительных и судебных органов в процессе решения одних и тех же правовых задач. Дело в том, что все правоохранительные органы, ведущие доследственное производство, осуществляют в нем специфические функции. И делается это до суда, но для суда. Более того, в соответствии с законом вся деятельность названных органов в доследственном производстве в той или иной мере подконтрольна суду. В этом плане любое заинтересованное лицо в случае необходимости может обжаловать в суд те действия органов, ведущих процесс, которые, как оно полагает, затрагивают его права и законные интересы. Как видно, так или иначе, но рассматриваемый судебный порядок всегда выступает в качестве итогового и к тому же окончательного решения вопроса о защите прав и законных интересов личности в доследственном уголовном процессе.

Поскольку в процессе отправления правосудия судебная власть реализует свои властные полномочия через систему выносимых судом уголовно-процессуальных актов, то и процесс обеспечения прав и законных интересов личности получает свое внешнее выражение в системе выносимых по названному вопросу решений. В соответствии со ст. 97 УПК должностные лица и органы, ведущие процесс, принимают в доследственном производстве три вида основных решений: возбудить производство о выявленном преступлении; отказать в возбуждении такого производства; и, наконец, направить поступивший источник информации о преступлении по принадлежности (подследственности или подсудности).

Каждое из трех возможных решений, принимаемых в указанном процессе, может существенно затрагивать права и законные интересы личности. Но, как свидетельствует практика, чаще всего это

происходит при так называемом возбуждении уголовного дела. Именно с учетом такого положения законодатель устанавливает специальный порядок защиты прав и законных интересов личности, связанный с обжалованием в суд решения о возбуждении уголовного дела.

В соответствии со ст. 236⁷ УПК Украины жалоба на незаконность или необоснованность указанного решения может быть подана по подсудности в местный суд по месту расположения органа или работы должностного лица, вынесшего постановление о возбуждении уголовного дела. Если такое решение было принято в отношении конкретного лица, то подать на него жалобу может как само лицо или его защитник, так и законный представитель названного лица. Такие субъекты могут обжаловать постановление органа дознания, следователя или прокурора при возбуждении уголовного дела по факту совершения преступления с обязательным обоснованием существующего нарушения прав и законных интересов конкретного гражданина. Следует подчеркнуть, что обоснование жалобы в части нарушения прав и законных интересов личности должно быть обстоятельным, т. е. всесторонним, полным и объективным. В противном случае «судья принимает решение об отказе в открытии производства по рассмотрению жалобы» ввиду «недостаточности ее обоснования» (ч. 3 ст. 236⁷ УПК). Создавая условия для эффективной защиты прав и законных интересов личности, законодатель устанавливает правило, в соответствии с которым «отказ об открытии производства (по жалобе. — В. З.) не лишает гражданина права повторного обращения в суд». При этом закон возлагает на суд обязанность принимать к рассмотрению жалобы по изложенному основанию «в течение всего времени нахождения дела в производстве органа дознания, следователя, прокурора до момента окончания досудебного следствия» (ч. 4 ст. 236⁷ УПК).

Обеспечению прав и законных интересов личности (не только в досудебном производстве, но и в уголовном процессе в целом) способствует установленный ст. 236⁸ УПК особый порядок рассмотрения судом жалобы на постановление соответствующего органа о возбуждении уголовного дела.

Поступившая в суд жалоба подлежит рассмотрению единолично судьей «не позднее пяти дней со дня ее поступления в суд» (ч. 1

ст. 236⁸ УПК). В течение суток копия постановления о возбуждении уголовно-процессуального производства направляется:

- 1) лицу, подавшему жалобу, его защитнику или законному представителю;
- 2) органу, возбудившему уголовное дело или в производстве которого оно находится;
- 3) прокурору;
- 4) потерпевшему или лицу, по заявлению которого было возбуждено уголовное дело.

Закон требует, чтобы содержание постановления о возбуждении по жалобе уголовно-процессуального производства было изложено не только лаконично, но и достаточно полно. В нем, в частности, должно быть отражено: а) время и место осуществления судебного производства по жалобе; б) список лиц, явка которых в суд является обязательной; в) действия, подлежащие выполнению сторонами процесса, обеспечивающие рассмотрение жалобы; г) наконец, срок представления в суд материалов, на основании которых было принято решение о возбуждении дела.

В случаях, когда для обеспечения защиты прав и законных интересов личности необходимо приостановить производство каких-либо следственных действий на период рассмотрения жалобы, судья специально указывает об этом в постановлении о возбуждении судебного производства. Обязательность для выполнения такого рода решений не вызывает сомнений, поскольку в соответствии с ч. 4 ст. 236⁸ УПК «постановление судьи об открытии производства вступает в законную силу с момента его вынесения и подлежит немедленному исполнению». При этом срок рассмотрения жалобы не учитывается в срок досудебного следствия.

Для исследования судом законности принятого правоохранительными органами решения о возбуждении уголовного дела и обоснованности жалобы о нарушении прав и законных интересов заявителя орган дознания, следователь и прокурор, в производстве которых находится дело, обязаны в установленный срок предоставить ему материалы, на основании которых принято решение о возбуждении уголовного дела. Эти материалы должны быть сформированы в виде завершеного на конкретный момент производством

уголовного дела, которое должно быть подшито, пронумеровано, описано и подписано соответствующим должностным лицом. Изучение их судом дает ему возможность проверить доводы сторон относительно законности постановления о возбуждении уголовного дела, поскольку сведения о поводе и основаниях принятия данного решения содержатся исключительно в указанных материалах. Невыполнение требования закона о предоставлении материалов проверки суду, как указано в Решении Конституционного Суда Украины № 16-рп/2009 от 30.06.2009 г., может быть основанием для привлечения виновных лиц к юридической ответственности, а нормативное закрепление такой обязанности органов досудебного расследования способствует вынесению судом решения, основанного на всестороннем, объективном и полном исследовании всех материалов¹.

Обязанность обоснования правомерности принятого решения о возбуждении уголовного дела возлагается законом на прокурора, что обусловлено его конституционной функцией надзора за соблюдением закона органами, осуществляющими дознание и досудебное следствие. Его участие в судебном рассмотрении жалобы на постановление о возбуждении уголовного дела имманентно составительной процедуре, поскольку, как отметил Конституционный Суд Украины, целью его участия является предоставление доводов и аргументов в подтверждение правомерности возбуждения уголовного дела и возможного опровержения утверждений другой стороны судебного процесса о незаконности и необоснованности постановления. Ненадлежащая организация участия прокурора в процессе, а также его отсутствие в судебном заседании без уважительных причин может быть основанием для привлечения виновных лиц к юридической ответственности².

Состязательностью судебного процесса обусловлено и иное предусмотренное законом правило — неявка без уважительных причин в судебное заседание лица, подавшего жалобу, присутствие которого судья признал обязательным, является достаточным основанием для прекращения производства по рассмотрению жалобы.

---

¹ Офіц. вісн. України. – 2009. – № 52. – Ст. 1800.

² Там само.

При отсутствии указанного основания жалоба назначается к рассмотрению ее по существу. Для обеспечения его успешного проведения судья выполняет ряд подготовительных действий, в частности проверяет явку сторон, заслушивает и разрешает заявленные сторонами ходатайства. Предметом судебного исследования являются материалы, на основании которых правоохранительные органы приняли решение о возбуждении уголовного дела. Происходит это в гласном процессе на основе сравнительного анализа материалов доследственного производства, жалобы и приложенных к ней материалов. Установлению истины способствует состязательный характер производства, состоящего из заслушивания пояснений лица, подавшего жалобу, его защитников или законных представителей, потерпевшего или лица, по заявлению которого было возбуждено дело, при условии их явки в судебное заседание. По всем возникающим в ходе производства вопросам суд заслушивает мнение участвующего в процессе прокурора, а при необходимости и пояснения должностного лица соответствующего правоохранительного органа, принявшего решение о возбуждении уголовного дела. Все полученные данные, как и ход судебного разбирательства, фиксируются в протоколе судебного заседания.

Во время судебного рассмотрения жалобы стороны имеют право на ознакомление с материалами следственного производства, обосновывающими необходимость принятия решения о возбуждении уголовного дела, а в необходимых случаях требовать их оглашения и обсуждения. Глубина и объективность исследования всех существенных обстоятельств как жалобы, так и дела в целом во многом зависят от активности деятельности суда. Поэтому, рассматривая жалобу на постановление органов дознания или следствия о возбуждении уголовного дела, суд обязан проверить наличие поводов и оснований для вынесения названного постановления, законность источников полученных фактических данных, приводимых в качестве оснований для принятия решения о возбуждении уголовного дела. При этом закон запрещает суду рассматривать и заблаговременно решать те вопросы, которые относятся к компетенции того судебного заседания, где будет происходить рассмотрение уголовного дела по существу.

Для защиты прав и законных интересов гражданина важно то, что весь ход производства и его итоговые результаты получают свое фиксированное отражение в соответствующем протоколе, что позволяет при необходимости проверить законность производства и обоснованность принятых судом решений. Последние находят отражение в специально выносимом мотивированном постановлении суда.

Закон предусматривает возможность вынесения по итогам судебного рассмотрения жалобы двух видов решений:

- 1) оставить жалобу без удовлетворения, а решение правоохранительного органа о возбуждении уголовного дела без изменения;
- 2) удовлетворить жалобу заявителя, отменить постановление о возбуждении уголовного дела и вынести постановление об отказе в возбуждении уголовного дела. Оценивая данное положение закона с точки зрения соответствия его Конституции Украины, Конституционный Суд пришел к обоснованному выводу о том, что возложение на суды общей юрисдикции обязанности выносить постановление об отказе в возбуждении уголовного дела в случае удовлетворения жалобы на постановление о возбуждении уголовного дела не соответствует принципу разделения власти, предусмотренному ст. 6 Конституции Украины, а также статье 124 Конституции Украины¹.

Принятие судом такого рода решений порождает существенные правовые последствия не только для защиты прав и законных интересов личности, но и для уголовного процесса в целом.

Во-первых, влечет отмену всех избранных по делу мер пресечения; во-вторых, возврат соответствующим лицам всех изъятых у них вещей; в-третьих, восстановление прав граждан, в отношении которых во время досудебного следствия устанавливались предусмотренные законом ограничения; в-четвертых, уведомление всех заинтересованных лиц о характере принятого судом решения путем направления копии постановления судьи прокурору; органу, возбуждавшему уголовное дело; органу, в производстве которого данное дело находится; лицу, подавшему в суд жалобу; защитнику указан-

¹ Офіц. вісн. України. – 2009. – № 52. – Ст. 1800.

ного лица; его законному представителю; потерпевшему и, наконец, лицу, по заявлению которого возбуждено уголовное дело.

После принятия судьей решения по окончании судебного рассмотрения жалобы материалы уголовного дела возвращаются органу, производящему досудебное следствие. При этом копии соответствующих документов остаются в материалах производства по жалобе.

Для обеспечения прав и законных интересов личности существенное значение имеет соблюдение правила, в соответствии с которым на вынесенное судьей постановление в течении семи дней может быть подана апелляция. При этом подача апелляции не приостанавливает исполнение постановления судьи по рассмотренной им жалобе, что, естественно, создает дополнительные гарантии защиты прав и законных интересов личности.

*Рекомендовано в печать на заседании сектора изучения проблем судебной деятельности ИИПП АПрН Украины (протокол № 3 от 2 сентября 2009 г.).
Рецензент — кандидат юридических наук, доцент
О. Г. Шило.*

УДК 343.101

Н. В. Сібільова, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ У ДОКТРИНИ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ (історичний аспект)

Мета і напрями реформування кримінально-процесуального законодавства як складової системи кримінальної юстиції сформульовані в Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні, затвердженій відповідно до Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» Указом Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р. У Концепції для визначення статусу прокурора у кримінальному провадженні вживається термін «державний обвинувач» і дається його поняття: «Державний обвинувач — посадова особа органів прокуратури, яка здійснює функцію кримінального переслідування особи у процесі досудового розслідування та підтримує державне обвинувачення у кримінальному судочинстві». У глосарії Концепції також зазначено, що кримінальне переслідування — це виключна процесуальна функція прокурора, яка полягає у висуненні від імені держави обвинувачення, направленні кримінальної справи до суду, підтриманні державного обвинувачення в суді, участі у перегляді судових рішень у кримінальних справах в апеляційній та касаційній інстанціях.

Отже, у самому тексті Концепції проглядається певне протиріччя: з одного боку, кримінальне переслідування розуміється як функція, що здійснюється на етапі досудового слідства і за часом передусь підтриманню державного обвинувачення в суді. З іншого боку, кримінальне переслідування охоплює діяльність як на досудовому провадженні, так і у суді, причому не лише у першій інстан-

ції, а й в апеляційній та касаційній. Тобто у Концепції поняття «кримінальне переслідування» вживається у двох значеннях: вузькому і широкому.

Під час обговорення тексту Концепції її розробникам часто докоряли щодо помилковості вживання цього терміна, оскільки ні в Конституції, ні у поточному законодавстві його немає. Між тим, незважаючи на відсутність нормативного закріплення, в науковій літературі останніх років термін «кримінальне переслідування» вживається досить часто¹, хоча єдності у визначенні юридичної природи кримінального переслідування, його обсягів, меж та суб'єктів немає. Інтенсифікація досліджень у цьому напрямку, як слушно вказує Г. Середа, викликається потребою прискорення приведення законодавства про прокуратуру України до стандартів Ради Європи, відображених у Рекомендації Р/2000/19 Комітету міністрів держав — членів Ради Європи «Про роль прокуратури в системі кримінального судочинства»². А різноманіття поглядів існує завдяки відсутності закріплення цього поняття на законодавчому рівні, зміст якого в значній мірі буде обумовлений типом кримінального процесу, обраного в Україні³.

Отже, відсутність законодавчого закріплення поняття «кримінальне переслідування» не є перепоною для дослідження його в науковому плані, тим більш що це поняття має тривалу історію вживання у царині як законодавчій, так і науковій.

¹ Вернідубов І. Органи досудового слідства – суб'єкти публічного кримінального переслідування // *Право України*. – 2006. – № 12. – С. 63–66; Давиденко Л., Куц В. Кримінальне переслідування як форма прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності // *Вісн. Акад. прокуратури*. – 2007. – № 1. – С. 83–91; Лобач В. Повноваження прокурора як головного суб'єкта кримінального переслідування // *Прокуратура, людина, держава*. – 2005. – № 7 (99). – С. 3–13; Він же. Нові проблеми здійснення прокурором кримінального переслідування на досудовій стадії кримінального провадження та шляхи їх вирішення // *Юрид. Україна*. – 2007. – № 9. – С. 92–98; Прилуцький С. В. Кримінальне переслідування: теоретико-правовий зміст та проблеми співвідношення // *Бюл. М-ва юстиції України*. – 2005. – № 8 (96). – С. 62–70; Середа Г. Теоретичні аспекти здійснення прокурором кримінального переслідування // *Право України*. – 2007. – № 9. – С. 53–59.

² Середа Г. Теоретичні аспекти здійснення прокурором кримінального переслідування. – С. 54.

³ Давиденко Л., Куц В. Кримінальне переслідування як форма прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності. – С. 85.

Кожен науковець, намагаючись з'ясувати зміст певного поняття, звертається перш за все до його семантичного аналізу, а потім або приєднується до певного доктринального визначення, або спростовує його і пропонує своє. Так, С. Прилуцький є прихильником розуміння «переслідування» у сенсі «гнатись слідом за ким-небудь, намагаючись наздогнати, захопити, знищити (висліджувати кого-небудь з метою покарання, віддання до суду)»¹. Г. Середа вважає, що точніше зміст поняття «переслідування» розкривається у другому реченні того ж словника, а саме «висліджувати кого-небудь з метою покарання, віддання до суду», оскільки воно більшою мірою наповнено юридичним змістом². Однак, окрім семантичного аналізу, який розкриває зміст поняття при його сучасному вживанні, є необхідним і етимологічний аналіз, у том числі здійснений у юридичній царині. А він свідчить, що на відміну від сучасного розуміння переслідування, яке у словниках пов'язане з особою: переслідувати когось, у Статуті кримінального судочинства 1864 р. і в пореформених наукових працях словосполучення «кримінальне переслідування» вживалося стосовно як злочину, так і особи. У першому випадку воно розумілося як можливість застосування засобів державного примусу до будь-якої особи, що вчинила злочин, а в другому — як процесуальна діяльність щодо конкретної особи.

Сенатор І. Я. Фойницький вказував, що право суду належить судовій владі, право кримінального переслідування є функцією виконавчої влади³. У побудові кримінального переслідування І. Я. Фойницький виокремлював приватне обвинувачення та державну організацію обвинувачення, яка відома у двох формах — формі народного обвинувачення й у формі посадового обвинувачення. Характеризуючи організацію посадового обвинувачення у Франції, він підкреслював, що воно здійснюється лише прокуратурою, інститутом значної сили і важливості, який скупчує у своїх руках усю справу державного переслідування злочинів.

¹ Прилуцький С. В. Кримінальне переслідування: теоретико-правовий зміст та проблеми співвідношення. – С. 64.

² Середа Г. Теоретичні аспекти здійснення прокурором кримінального переслідування. – С. 54.

³ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. – Т. 1. – СПб.: Сенат. тип., 1910. – С. 72–73.

Щодо Росії, то в ній існують усі три форми обвинувачення: посадове, приватне, народне¹.

Викладене дає підстави для спростування доволі широко поширеної точки зору, що в теоретичних трудах пореформеного періоду поняття кримінального переслідування та обвинувачення застосовувались як тотожні. З праці, яку ми процитували, чітко прослідковується інший підхід: кримінальне переслідування (злочинів) визнається перш за все державною функцією, а реалізація вказаної функції появляється у різних формах, які залежать як від конкретної держави, так і від історичного періоду її розвитку.

На відміну від Франції Статут кримінального судочинства 1864 р. у діяльності з реалізації функції кримінального переслідування виділяв дві складові: а) порушення кримінального переслідування; б) викриття обвинуваченого перед судом.

Залежно від підсудності справи певному суду (мировий суд чи загальний) вказана діяльність здійснювалася або однією особою у повному обсязі, або ж вона розподілялася між різними суб'єктами.

У мировому суді з одноособовим суддею суб'єкт порушення кримінального переслідування і суб'єкт викриття обвинуваченого перед судом збігалися. Ними за Статутом могли бути: потерпілий, інші зацікавлені особи, а також адміністративні установи і різні відомства, інтереси яких зачіплені правопорушенням, але переважно поліція. Як відмічав М. В. Духовський, поліція по суті замінювала прокурора, який у мирових судових установах обвинувачем не виступав².

Щодо загальних судів, то Статут кримінального судочинства, відмовившись від переважного права прокурора на порушення кримінального переслідування, передав це право і іншим особам, але з різним ступенем обов'язковості. Так, за ст. 297 Статуту безумовним правом порушення кримінального переслідування були наділені лише дві особи: прокурор та потерпілий (п. 4 ст. 297, статті 281, 298). Що ж до таких приводів, як об'яви приватних осіб, повідомлення поліції, присутніх місць і посадових осіб, явка з по-

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. – Т. 1. – С. 74.

² Духовский М. В. Русский уголовный процесс. – М.: Склад М. В. Ключкина, 1910. – С. 166.

винною, то вони не мали для слідчого обов'язкового характеру і потребували наявності ще однієї умови: встановлення достатніх підстав для провадження слідства.

Але порушення кримінального переслідування прокурором теж мало відповідати певним умовам: ст. 311 Статуту вказувала, що прокурори можуть порушувати переслідування як на підставі отриманих відомостей, так і на підставі безпосередньо бачених злочинів або ознак злочинних діянь, однак у будь-якому випадку вони не повинні вимагати початку слідства без достатніх до того підстав. У сумнівних випадках вони повинні зібрати відомості шляхом негласної поліцейської розвідки.

Оскільки слідчий був представником судової влади, то, за загальним правилом, він не міг порушувати кримінальне переслідування. Це дозволялася йому лише в одному випадку: коли він застигне злочин, що вчинюється або тільки що вчинений (ст. 313 Статуту). Редактори судових статутів пояснювали мотиви цієї аномалії, тобто зміщення судового органу з обвинувальним, тим, що суддя був би у вкрай незручному і неприродному становищі: бути очевидцем злочину і не мати права притягнути винного до відповідальності¹. Статут, послідовно проводячи ідею щодо неможливості поєднання судової та обвинувальної влади, тобто неможливості слідчим з власної ініціативи порушити слідство, вже в наступній 314 статті закріплює правило: якщо при провадженні слідства про один злочин будуть встановлені ознаки іншого, який не має суттєвого зв'язку зі справою, що провадиться, слідчий, вживши всіх засобів по збереженню цих ознак, а у випадках, вказаних законом, і заходів до запобігання уникнення підозрюваного від слідства, доводить про це до відома прокурора і приступає до дослідження нововідкритого злочину не інакше як за пропозицією від осіб прокурорського нагляду.

Провадження слідства, його початок і закінчення належали, за Статутом, судовій владі, тобто суду. Притягнення особи як обвинуваченого, що оформлювалося відповідною постановою, а ні в законодавстві, а ні в теорії не вважалося складовим елементом або певним етапом у структурі обвинувальної діяльності, оскільки

¹ Духовский М. В. Русский уголовный процесс. – С. 168.

Статут вимагав, щоб слідчий з повною безсторонністю збирав обставини pro і contra (ст. 265), з'ясовував усі факти, що визначають склад злочину, його мотив, умисел. При виконанні усіх дій, що потребувало слідство, воно завершувалося. Форм завершення було три: зупинення, припинення, складання висновку. Якщо слідство було доведено до кінця, воно завершувалося актом, який мав назву «висновок слідства». На підставі зібраних матеріалів та висновку слідства прокурор складав обвинувальний акт, який був основою для викривальної діяльності обвинувача у суді, яким у загальних судах був лише прокурор.

Однак, незважаючи на чітке відокремлення у Статуті функцій судової влади від функції кримінального переслідування, в ньому передбачено декілька форм участі прокурора у попередньому провадженні, що, на думку вчених, обумовлено сутністю його обвинувальної влади¹.

По-перше, він мав право порушувати кримінальне переслідування.

По-друге, щоб порушити переслідування, прокурор повинен був зібрати необхідний для цього матеріал (ст. 312); якщо цих матеріалів недостатньо, то він мав зібрати їх за допомогою поліції. Звідси виникає його повноваження керувати поліцією в її розшуковій діяльності. Тому Статути встановили, що при провадженні дізнання про злочинні діяння поліцейські чини знаходяться у безпосередній залежності від прокурорів (їх товаришів) (ст. 279).

По-третє, прокурору також було надане право спостерігати за слідством (ст. 296). Прокурор міг:

- бути присутнім при провадженні слідчих дій;
- розглядати справжні провадження у місті провадження слідства:
- робити слідчому пропозиції щодо необхідності проведення слідчих дій (які слідчий, вважаючи їх законними, виконував, а при незгоді переносив питання до суду).

Протягом чинності Статуту кримінального судочинства постійно здійснювався моніторинг застосування його положень, а також деяких змін до нього, які час від часу відбувалися. Це дало змогу

¹ Духовский М. В. Русский уголовный процесс. – С. 285–286.

наприкінці XIX — на початку XX ст. сформулювати кримінально-процесуальну доктрину, яка в певній мірі відрізнялася від ідеології Статуту і яка інакше визначала природу і зміст повноважень прокурора як органу кримінального переслідування. Головним виразником цих ідей був І. Я. Фойницький.

Основні положення цієї доктрини полягали в наступному.

1. Кримінальне переслідування злочинів є проявом однієї з головних функцій держави, яка за визначенням зобов'язана охороняти права і свободи людей, що живуть на її теренах (підданих, громадян).

2. Реалізація державної функції з кримінального переслідування покладається на прокурора, для чого він наділяється певним видом влади — прокурорською (обвинувальною) владою, яка за своєю природою суть виконавчої влади, що здійснюється у чітко визначеній сфері суспільного життя.

3. За Статутом кримінального судочинства прокурор не керує діяльністю з розшуку і встановлення обставин справи і викриття винних на досудовому провадженні. Він лише спостерігає за дотриманням законів попереднім слідством. Між тим сутність завдання прокурорської (обвинувальної) влади полягає в забезпеченні державних інтересів кримінального переслідування перед судом. Тому природа цієї влади вимагає найближчого підпорядкування саме їй, а не суду, поліцейській за суттю діяльності як з розшуку щодо обставин злочину, так і з переслідування винних.

Аналізуючи зміст і природу взаємовідносин судової, обвинувальної та поліцейської влади, І. Я. Фойницький вказував, що хоча закон не знає нагляду прокуратури за судом, право спостереження нею за попереднім слідством законом визнано і отримало широкий розвиток. Вчений вважав, що захоплення завданнями охорони закону підриває головну функцію прокуратури — обвинувальну: навіть у справах кримінальних вона стає стороною лише після відкриття судового засідання для завершального провадження, не перестаючи бути сторожем закону; у попередньому провадженні — вона лише сторож закону. А між тим, розширюючи обсяг прокурорської влади, завдання спостереження за охороною закону зменшує її силу, приносить її практичну місію у жертву її теоретичній висоті.

У перші роки радянської влади, коли почалася кодифікація законодавства і замість Статуту кримінального судочинства з'явилися Кримінально-процесуальні кодекси, змін зазнали не тільки назви кодифікованих актів, а й їхня ідеологія, методологія та термінологічний апарат. Так, у Кримінально-процесуальному кодексі УСРР 1927 р. замість загальновідомого термінологічного вислову «порушення кримінального переслідування» з'явився вислів «порушення кримінальної справи». У ст. 4 було вказано: «Кримінальна справа не може бути порушена, а порушена не може бути продовжена...». Стаття 88 була присвячена причинам до порушення кримінальної справи, ст. 93 визначала момент порушення кримінальної справи. І хоча в українському кодексі взагалі не вживався термін «кримінальне переслідування», він розумівся як тотожний поняттю «порушення кримінальної справи», про що свідчить зміст коментарю до цього кодексу¹.

На відміну від України термін «кримінальне переслідування» вживався у Кримінально-процесуальному кодексі РСФРР 1923 р. до набуття чинності у 1960 р. нового КПК РРФСР. Так, у його ст. 4 було вказано: «Кримінальне переслідування не може бути порушено, а порушене не може бути продовжено і підлягає припиненню...», у ст. 9 закріплено: «прокуратура зобов'язана порушувати кримінальне переслідування перед судовими та слідчими органами по будь-якому вчиненому і такому, що підлягає покаранню, злочину...»².

У Кодексі також зустрічається вживання терміна «порушення кримінальної справи», але проглядається певна неузгодженість. Так, у главі I «Загальні положення» прокурор «порушує кримінальне переслідування», а термін «порушення справи» вживається лише стосовно справ приватного обвинувачення: «Справи про злочини, передбачені статтями... порушуються не інакше як по скарзі потерпілого, якому належить у цих випадках право підтримання обвинувачення...». У цій же главі момент, з якого з'являлася кримінальна справа, йменувався «почаття кримінальної справи». «Ци-

¹ Шергей М. Е. Уголовно-процессуальный кодекс УССР 1927 г.: Текст и постановлений. комент. – Харьков: Юрид. изд-во НИЮ УССР, 1928. – С. 69–70.

² Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР 1923 г.

вільний позов може бути заявлений як при початті кримінальної справи і під час попереднього слідства, так і пізніше, але, однак, до судового слідства» (ст. 15 КПК РРФСР). У главі 9 «Загальні умови провадження попереднього слідства» теж вживається термін «почаття попереднього слідства» (ч. 2 ст. 110 КПК РРФСР).

Розділ другий Кодексу, присвячений нормативній регламентації попереднього слідства, починається з глави VII, яка має назву «Порушення провадження по кримінальній справі». Стаття 91, якою відкривається ця глава, вже вживає іншу термінологію — «порушення кримінальної справи».

Така непослідовність була викликана не стільки зміною методологічних, скільки ідеологічних підходів.

За Статутом кримінального судочинства, основним суб'єктом кримінального переслідування був прокурор, який його порушував. Суддя ж мав право порушувати справу лише в одному, прямо вказаному в Статуті випадку. У період становлення радянської влади за її ідеологічною доктриною і слідчі, які тоді і організаційно, і функціонально були підпорядковані судам, і суди виконували завдання і вважалися органами боротьби зі злочинністю, і як такі повинні були у випадку наявності ознак злочину ініціювати кримінальне провадження. Але надання суду статусу органу кримінального переслідування навіть у ті часи було занадто радикальним. Саме тому, на нашу думку, і з'явився термін «порушення кримінальної справи» як евфемізм терміна «кримінальне переслідування».

Порівнюючи підходи до нормативного врегулювання методологічно й ідеологічно протилежних доктрин на прикладі кримінально-процесуальних кодексів Росії та України, слід зазначити, що в них не було єдності. Так, КПК РСФРР 1923 р. у ст. 9 зберігав методологічні підходи пореформеного часу до призначення прокуратури у кримінальному судочинстві, зокрема, щодо порушення кримінального переслідування: «прокуратура обязана возбуждать уголовное преследование перед судебными и следственными органами по всякому совершившемуся и подлежащему наказанию преступлению». Саме тому одним із приводів до порушення провадження з кримінальної справи у ст. 91 поряд із заявами громадян, повідомленнями установ і посадових осіб, явкою з повинною окремо у п. 4

вказано: «пропозиція прокурора», а потім окремо у п. 5 — «безпосередній угляд органів дізнання, слідчого чи суду».

У КПК УСРР 1927 р. в аналогічній ст. 88, присвяченій приводам до порушення кримінальної справи, окремого пункту, присвяченого прокурору, немає. Замість цього у п. 4 вказано: «безпосередній угляд суду, судді, прокурора, слідчого чи органу дізнання».

У коментарі до цієї статті М. Є. Шергей пише: «Стаття 10 КПК зобов'язує *судово-слідчі органи* (?!. — *Н. С.*) порушувати кримінальне провадження при наявності для цього відповідних підстав. І якщо п. п. 1, 2, 3 дійсно перераховують приводи до порушення кримінальної справи, то п. 4 ст. 88 КПК про такі приводи не зазначає, а лише повторює, по суті, зміст ст. 10 КПК, тому що однаково, сам судово-слідчий орган визнає про вчинення злочину чи йому повідомили про це особи, що вказуються в п. п. 1, 2, 3 ст. 88, він зобов'язаний порушити кримінальне переслідування»¹.

Отже, з наведеного коментарю видно, що автор розумів як абсолютно тотожні поняття, що визначалися різними термінами: «порушення кримінальної справи» і «порушення кримінального переслідування». Окрім цього, КПК УСРР не передбачав якихось особливих повноважень прокурора з порушення кримінальної справи (кримінального переслідування), наділяючи правом самостійно реалізовувати такий невід'ємний елемент у структурі діяльності з кримінального переслідування, як його порушення, і суд, і суддю, і слідчого, і орган дізнання.

Між тим вказаний компроміс став поштовхом для висунення і розвитку нових ідей, зокрема щодо інституту порушення кримінальної справи і його співвідношення з інститутом кримінального переслідування.

У працях знаних вчених того періоду є відбиття цієї законодавчої непослідовності. Дискусію з цих питань, яка триває багато років, можливо розділити на два часових періоди. Перший період тривав у 20–40-ві рр. і завершився прийняттям Основ кримінального судочинства і набуттям чинності розроблених на їх основі кодексів (1958–1961 рр.). Другий період почався у 90-ті рр. минулого століт-

¹ Шергей М. Е. Уголовно-процессуальный кодекс УССР 1927 г.: Текст и постановлений. комментарий. — С. 69–70.

тя і був стимульований фактом входження України (а також інших держав колишнього СРСР) до європейської спільноти і необхідністю приведення вітчизняного кримінально-процесуального законодавства, а також законодавства, що визначає статус, організаційне і функціональне призначення органів, що здійснюють кримінальне провадження, до європейських стандартів. Основний вклад у розробку цього питання у 30–40-х рр. внесли С. А. Голунський, Р. Д. Рахунов, М. С. Строгович, М. А. Чельцов.

Так, М. А. Чельцов, виходячи з того, що у ході діяльності з кримінального переслідування застосовуються різні заходи, які можуть обмежити свободу громадян, вважав вкрай важливим визначити той початковий момент кримінального процесу, в який органи державного обвинувачення отримують свої широкі повноваження. Базуючись на положеннях ст. 9 КПК РРФСР, він дав своє визначення порушення кримінального переслідування, під яким розумів «процесуальний акт відповідного державного органу, в якому останній встановлює наявність у певній події ознак кримінального злочину і тому вирішує почати кримінальне переслідування»¹. Пояснюючи свою позицію, М. А. Чельцов вказував, що об'єктом кримінального переслідування в цей початковий момент процесу необов'язково є індивідуально визначена особа, а будь-який передбачуваний вчинювач злочину... Однак невідомість особи людини, що вчинила злочин, не є перпоною у порушенні кримінального переслідування. У цьому випадку одним із перших завдань переслідування і буде встановлення передбачуваного винуватця злочину.

Зовсім протилежну думку з цього приводу висловлював М. С. Строгович, який писав, що порушення кримінальної справи не слід ототожнювати з порушенням кримінального переслідування, оскільки кримінальне переслідування — це дії, спрямовані на викриття певної особи у вчиненні злочину, тому воно проводиться після того, як відбулося порушення кримінальної справи, і його початковим моментом є притягнення особи до кримінальної відповідальності як обвинуваченого².

¹ Чельцов М. А. Уголовный процесс. – М.: Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – С. 348–349.

² Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1948. – С. 263.

Проаналізувавши вказані, а також інші існуючі на той час точки зору, Р. Д. Рахунов прийшов до висновку, що всі автори єдині у тому, що існує початкова стадія кримінального процесу. Але одні з них вважають, що в цій стадії порушується кримінальна справа по факту події злочину, а інші вважають, що в цій стадії порушується кримінальне переслідування проти попередньо встановленого або передбачуваного суб'єкта. Суть суперечності зводиться до питання: чи здійснюється функція кримінального переслідування вже в момент порушення кримінальної справи¹.

Поділяючи позицію М. С. Строговича, Р. Д. Рахунов наводив додаткові аргументи на її користь. По-перше, вважав він, не слід погоджуватися з позицією М. А. Чельцова, що вирішення питання про порушення справи входить до компетенції «обвинувальної влади», оскільки закон покладає цей обов'язок не тільки на слідчого і прокурора, а й на суд. (Чому саме так вирішив закон, Р. Д. Рахунов пояснює відразу у наступному реченні: «Функція порушення кримінальних справ виконується усіма вказаними органами як органами державної влади, покликаними здійснювати боротьбу зі злочинністю в інтересах держави і трудящих».) По-друге, вважав учений, не можна погодитися також і з тим, що слідчий є органом обвинувальної влади. У стадії порушення кримінальної справи, як і в стадії попереднього розслідування, сторони участі не беруть, тому немає і сторони обвинувачення².

Після прийняття Основ кримінального судочинства 1958 р. та кримінально-процесуальних кодексів, як вірно пише В. С. Зеленецький, з процесуального обігу категорія «кримінальне переслідування» була витіснена з ідеологічних міркувань. Однак інститут кримінального переслідування злочинців існував постійно, існує він і в чинному кримінально-процесуальному законодавстві, отже, і в практиці його щоденного застосування³.

До цієї думки приєднуються й інші фахівці. Л. Давиденко та В. Куц, аналізуючи зміст ст. 29 Закону «Про прокуратуру», конста-

¹ Рахунов Р. Д. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 22.

² Там само. – С. 24.

³ Зеленецький В. С. Возбуждение уголовного дела. – Харьков: Крим-Арт, 1998. – С. 34–35.

тують, що прокурор на стадії досудового слідства розв'язує низку завдань, які можна об'єднати у дві групи: 1) охорона прав учасників кримінального судочинства; 2) викриття осіб, які вчинили злочин, і приходять до висновку, що друга група є не чим іншим, як кримінальним переслідуванням¹.

Отже, вживання у Концепції реформування кримінальної юстиції України та законах, що мають розроблятися на її основі, категорії «кримінальне переслідування» є методологічно, ідеологічно, історично обумовленим, а тому подальші поглиблені теоретичні дослідження з проблем кримінального переслідування є актуальними, своєчасними і необхідними.

*Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПРН України (протокол № 3 від 2 вересня 2009 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. С. Зеленецький.*

---

¹ Давиденко Л., Куц В. Кримінальне переслідування як форма прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності. – С. 86.

УДК 343.18

О. Г. Шило, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ЮРИДИЧНА ЗАІНТЕРЕСОВАНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ НА ДОСУДОВИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У кримінально-процесуальному законодавстві України використовується термін «законні інтереси» особи як самостійний об'єкт юридичного, в тому числі й судового захисту (статті 2, 44 КПК України). Поряд із цим поширеною є й інша юридична конструкція, а саме — «заінтересована особа» або «особа, інтересів якої стосується справа» (наприклад, скаргу на постанову про порушення кримінальної справи може подати особа, інтересів якої стосується порушена кримінальна справа (ст. 236⁷ КПК України); постанову про відмову в порушенні кримінальної справи може бути оскаржено особою, інтересів якої вона стосується (ст. 236¹ КПК України); постанова про закриття кримінальної справи може бути оскаржена особою, інтересів якої вона стосується (ст. 236⁵ КПК України), тощо). В останньому випадку інтерес виступає вже не як самостійний об'єкт юридичного захисту, а як певна властивість особи, що підтверджує її зв'язок з предметом захисту, правовим наслідком якого є набуття цією особою певних процесуальних прав. Таким чином, інтерес у кримінальному процесі набуває багатоаспектного значення і виступає як самостійний об'єкт юридичного (у тому числі судового) захисту та властивість особи, що підтверджує необхідність надання їй статусу суб'єкта кримінального процесу.

Слід зазначити, що в останні роки проблема інтересу стає однією із центральних у різних галузях юридичної науки¹. У сфері

¹ Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности. – М.: Норма, 2009; Малько А. В., Субочев В. В. Законные интересы как правовая категория. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004; Сумачев А. В. Публичность и диспозитивность в уголовном праве: Монография. – М.: Юрист, 2003; Богословская Л. А. Законный интерес обвиняемого в уголовном процесс // Право обвиняченного

кримінального судочинства вона досліджена в роботах вітчизняних вчених Ю. П. Аленіна, Л. О. Богословської, Ю. М. Грошевого, О. Я. Дубінського, В. С. Зеленецького, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, С. М. Стахівського, М. Є. Шумило, О. В. Шпотаківської та ін. За радянських часів проблема інтересу в кримінальному процесі була предметом наукового пошуку Л. Д. Кокорева, Є. Ф. Куцовой, З. Ф. Ковриги, Я. О. Мотовилокера, М. С. Строговича та інших відомих вчених. Незважаючи на зростаючий інтерес науковців до цієї проблематики, її окремі аспекти залишаються малодослідженими, зокрема, це стосується юридичної заінтересованості особи як прояву її інтересу в кримінальному процесі.

На відміну від «законних інтересів», що виступають самостійним об'єктом юридичного (судового) захисту, юридична заінтересованість особи є ознакою, за якою законодавець визначає суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності. Як зазначає О. Я. Беляєвська, під юридичною заінтересованістю особи слід розуміти ту обставину, яка є підставою для звернення людини і громадянина за судовим захистом, що в певних випадках підлягає доказуванню. Заінтересованість об'єктом конституційного права людини і громадянина на судовий захист не є, оскільки особу об'єктивно неможливо примусово зацікавити у захисті будь-якого інтересу¹. Поділяючи цю точку зору щодо розмежування вказаних понять, слід підкреслити значення слова «юридична» стосовно характеристики заінтересованості особи, яка претендує на отримання судового захисту. Узагалі, як свідчить життя, заінтересованість може бути обумовлена різними факторами об'єктивного та суб'єктивного плану (наприклад, існуванням дружніх або родинних стосунків скаржника з особою, права якої, на його по-

---

на кваліфікований захист та його забезпечення: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 1–2 груд. 2005 р. – Х.; К.: ЦНТ «Гопак», 2006. – С. 120–125; Куцова Э. Ф. Право на защиту и интересы в советском уголовном процессе // Правоведение. – 1983. – № 2. – С. 87–92; Куцова Э. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1973; Крашенинников Е. А. Интерес и субъективное гражданское право // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 133; Смирнова И. Г. Интерес – понятие уголовно-процессуальное // Государство и право. – 2008. – № 8. – С. 14–18; Шпотаківська О. В. Суспільні та особисті інтереси у кримінальному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2005.

¹ Беляєвская О. Я. Конституционное право человека и гражданина на судебную защиту. – Архангельск: Поморский ун-т, 2008. – С. 146–147.

гляд, порушені у зв'язку із прийняттям кримінально-процесуального рішення, що оскаржується). Проте ознакою, яка визначає належного суб'єкта кримінального процесу, який реалізує конституційне право на судовий захист на досудовому провадженні, слід вважати лише юридичну заінтересованість, тобто таку, яка обумовлюється порушенням (або можливим порушенням) прав, свобод та інтересів особи, яка звертається за судовим захистом (або особи, інтереси якої представляються). В основі юридичної заінтересованості лежить інтерес в отриманні судового захисту названих об'єктів, який і слугує тим поштовхом, що ініціює звернення особи до суду. Наявність у особи юридичної заінтересованості, на нашу думку, має розглядатися як передумова надання їй сукупності процесуальних прав, що забезпечують можливість ефективного захисту в суді.

Проблема юридичного інтересу (юридичної заінтересованості) як умови порушення (відкриття) судового провадження більш дослідженою є в науці цивільного процесу. Вона розглядається в аспекті передумов права на пред'явлення позову¹. Її сучасні дослідники пропонують категорію матеріально-правового інтересу в порушенні цивільної справи суддею, під яким розуміють зв'язок позивача із зазначеним у заяві предметом судового захисту, питання про наявність або відсутність якого суддя вирішує в ході попереднього дослідження матеріальної правоздатності позивача, заявленої до суду вимоги та її підстав. Оскільки можливості дослідження суддею обставин, що характеризують зацікавленість позивача (перш за все фактів активної легітимації), на стадії порушення справи достатньо обмежені, пропонується виходити з презумпції наявності його матеріально-правової заінтересованості. Проте така презумпція має бути спростовною. Однією з обставин, які спростовують цю презумпцію вже на етапі прийняття рішення про порушення провадження, є оскарження в позові актів, які не зачіпають права, свободи або законні інтереси заявника².

¹ Гурвич М. А. Право на иск. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 86–88; Пушкар Е. Г. Конституционное право на судебную защиту (гражданско-процессуальный аспект). – Львов: Вища шк., 1982. – С. 43–44.

² Опалев Р. О. Материально-правовой интерес как условие возникновения права на предъявление иска в суд // Тенденции развития гражданского процессуального права России: Сб. науч. ст. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2008. – С. 643–644.

Наведені міркування стосуються іншого виду судочинства — цивільного, проте, на нашу думку, вони можуть мати й міжгалузеве значення, зважаючи, зрозуміло, на специфіку кримінального судочинства.

У кримінальному процесі судовий захист може бути ініційований особою, яка не має відповідного процесуального статусу (не є потерпілим, обвинуваченим, захисником), але є такою, інтересів якої стосується справа, у випадках оскарження до суду дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора в порядку судового контролю. Право звернення цієї особи як елемент її конституційного права на судовий захист має пов'язуватися саме з наявністю у неї відповідного матеріально-правового інтересу, який у даному випадку породжує й процесуальний. Матеріально-правовий інтерес виражається в тому, що здійснені процесуальні дії або прийняті процесуальні рішення зачіпають її інтереси, а тому вона потребує їх судового захисту. Наприклад, по кримінальній справі про вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 286 КК України, досудове слідство закінчено постановою про її закриття за відсутністю у діяч обвинуваченого водія автотранспортного засобу складу злочину, тобто за ч. 2 ст. 6 КПК України. Скарга на постанову про закриття кримінальної справи була подана представником батька загиблого пішохода, якому слідчим було відмовлено у визнанні його потерпілим у зв'язку із наданням такого процесуального статусу його дружині — матері загиблого. Отже, батько не мав процесуального статусу потерпілого в цьому провадженні (законність рішення про відмову у його наданні в даному прикладі не розглядається, оскільки виходить за межі досліджуваного питання), проте є особою, інтересів якої стосується прийняте рішення про закриття кримінальної справи. Суд розглянув скаргу, подану в інтересах цієї особи, визнав її обґрунтованою та виніс постанову про скасування постанови про закриття кримінальної справи та направив її прокурору для відновлення досудового слідства¹. У цій справі суд дійшов обґрунтованого висновку про те, що батько загиблого дійсно є особою, інтересів якої стосується справа, а тому його інтереси потребують судового захисту.

¹ Архів місцевого суду Київського району м. Харкова.

Використання законодавцем стосовно визначення суб'єктів судового захисту терміна «особа, інтересів якої стосується справа» має, на наш погляд, подвійне значення. З одного боку, це відіграє роль гарантії забезпечення реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист, оскільки нормативно визначити вичерпний перелік осіб, які його потребують, апріорі є неможливим, адже процесуальні рішення, які є предметом судового оскарження на досудовому провадженні в кримінальному судочинстві, можуть мати наслідки, які виходять за межі конкретної кримінальної справи та порушують права, свободи та інтереси осіб, які не мають чітко встановленого процесуального статусу. Ця обставина не може бути підставою позбавлення їх права на судовий захист. Саме тому законодавець використовує родове поняття, яким охоплюються всі особи, які потенційно є належними суб'єктами даного права, а саме — «особа, інтересів якої стосується справа (або рішення)». З іншого боку, використання законодавцем даного терміна дозволяє певним чином обмежити коло осіб, які в таких випадках є суб'єктами права на судовий захист, унеможливити зловживання правом з боку тих, хто дійсно не має юридичної зацікавленості в конкретному провадженні, тобто оскаржуване процесуальне рішення не стосується безпосередньо їх прав, свобод та законних інтересів, або помилкове звернення до суду особи, яка не є правомочною¹. Саме тому нормативною вимогою до змісту скарги має бути наявність у ній належного обґрунтування порушення прийнятим процесуальним рішенням або вчиненою процесуальною дією

¹ Зловживання правом слід відрізнити від прагнення неправомочної особи до його використання. За визначенням А. В. Юдіна, стосовно цивільного судочинства зловживання процесуальним правом означає особливу форму цивільного процесуального правопорушення, тобто умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу (а в окремих випадках і суду), які супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і вчинюються лише з подобою реалізації таких прав, поєднані з обманом щодо відомих обставин справи, з метою обмеження можливості реалізації або порушення прав інших осіб, які приймають участь у справі, а також з метою перешкодження діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду цивільної справи, що тягнуть застосування заходів цивільного процесуального примусу (див.: Юдин А. В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.15 / С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 2009. – С. 10).

прав, свобод та законних інтересів особи, тобто обґрунтування зв'язку особи, яка звертається зі скаргою, з об'єктом судового захисту.

Аналіз чинного кримінально-процесуального законодавства України дозволяє констатувати, що така вимога передбачена лише стосовно оскарження до суду постанови про порушення кримінальної справи (ст. 236⁷ КПК). У логічно-системному зв'язку з нею знаходиться й інше положення, що міститься в цій же статті, — якщо обґрунтування порушення прав та інтересів особи визнається суддею недостатнім, суддя приймає рішення про відмову у відкритті провадження з розгляду справи. Так, наприклад, у порядку ст. 236⁷ КПК України до суду звернувся дідусь обвинуваченого зі скаргою на постанову про порушення кримінальної справи за ч. 2 ст. 296 КК України за фактом хуліганства, вчиненого групою осіб. По цій справі як обвинуваченого було притягнуто його онука. Проте суддя відмовив у відкритті провадження по даній скарзі, оскільки в ній відсутнє достатнє обґрунтування щодо порушення прав та інтересів скаржника¹. У даному прикладі суддя правильно застосував положення закону, якими визначається належний суб'єкт звернення за судовим захистом.

Передбачений законом порядок оскарження до суду постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, а також постанови про закриття кримінальної справи зазначених положень щодо рішення суду про відкриття провадження та обґрунтування скарги не містить. За порядком, встановленим статтями 236¹, 236², 236⁵, 236⁶ КПК України, суддя розглядає скаргу не пізніше п'яти днів, а у разі складності десяти днів із дня надходження скарги до суду. При цьому будь-яких вимог стосовно форми та змісту скарги законом не передбачено. Таким чином, стосовно цих процесуальних рішень законодавець передбачив так званий «заявний» характер скарги, тобто такий, який означає її автоматичний розгляд судом. У зв'язку з цим виникає питання щодо правових наслідків звернення до суду із скаргою особи, яка фактично не має юридичної зацікавленості в провадженні, права та інтереси якої фактично не порушуються прийнятими процесуальними рішеннями.

¹ Архів місцевого суду Київського району м. Харкова.

Зазначене питання логічно пов'язане з іншим, яке має важливе значення в аспекті забезпечення ефективності судового контролю на досудовому провадженні, а саме щодо доцільності диференціації процесуального порядку реалізації конституційного права людини і громадянина на досудових стадіях кримінального процесу залежно від предмета оскарження. Адже в одних випадках, як було показано вище, законодавець передбачив вимогу обґрунтування скарги та проміжне рішення суду, пов'язане із відкриттям провадження по скарзі, в інших — такої вимоги не висувається, а тому й відсутні будь-які проміжні судові рішення. Поясненням подібної диференціації порядку оскарження зазначених рішень може бути те, що постановою про відмову в порушенні кримінальної справи та про її закриття є кінцевими рішеннями, які унеможливають подальше кримінальне провадження, а тому й доступ особи, інтересів якої вони стосуються, до суду забезпечується без обмежень у вигляді нормативних вимог стосовно обґрунтування скарги. Рішення ж про порушення кримінальної справи, навпаки, відкриває провадження, слугує правовою підставою подальших процесуальних дій і руху справи до суду, а тому і судовий розгляд скарги на нього супроводжується певними обмежувальними вимогами стосовно обґрунтування поданої скарги. Між тим практика свідчить, що в певних випадках за судовим захистом звертаються особи, які не мають власної юридичної заінтересованості в справі, а намагаються використати механізм судового захисту для задоволення інших (можливо, й незаконних) інтересів. Чимало прикладів і тому, що у скарзі порушуються питання щодо скасування рішень, які взагалі не визнані кримінально-процесуальним законом як предмет судового оскарження на досудовому провадженні в кримінальному судочинстві.

Теоретичний аналіз поставлених питань передбачає необхідність звернення до судової практики, яка досить часто в умовах недосконалості правового регулювання окремих процедур напруцьовує такі моделі поведінки, які потребують наукового дослідження і, можливо, подальшого законодавчого закріплення.

Стосовно правових наслідків подачі скарги на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи або про її закриття, в якій відсутнє обґрунтування того, що зазначені процесуальні рішення

стосуються прав та інтересів скаржника (тобто зв'язку скаржника з об'єктом судового захисту), слід зазначити, що в одних випадках суди приймають рішення про закриття провадження по справі, в інших — про відмову у його відкритті. Так, К. звернувся до суду як представник З. зі скаргою на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи в порядку ст. 236¹ КПК України. Цією статтею передбачено право оскарження постанови особою, інтересів якої стосується справа, або її представником. Як з'ясувалося при розгляді справи в суді, К. звернувся до суду після смерті З., інтереси якого він представляв. Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 248 ЦК України представництво за довіреністю припиняється в разі смерті особи, яка видала довіреність. Тому К. не мав права діяти як представник З. Виходячи з цього, суд закриття провадження по скарзі З. на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи¹. В іншій справі суддя відмовив у відкритті провадження за скаргою Г. на постанову слідчого про відмову в порушенні кримінальної справи у зв'язку з відсутністю у скарзі обґрунтування того, що цією постановою порушуються права та інтереси скаржника. Аналогічних прикладів у судовій практиці зустрічається чимало, хоча закон і не передбачає таких рішень суду при оскарженні до суду постанов про відмову в порушенні кримінальної справи та про її закриття. А тому цілком законними є ухвали апеляційних судів, якими скасовуються постановлені по таких справах судові рішення і в яких зазначається саме той факт, що чинне кримінально-процесуальне законодавство не передбачає можливості винесення подібних рішень.

Наведені приклади свідчать про недосконалість чинного правового механізму реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист в досудових стадіях кримінального процесу. Вбачається, що в тих випадках, коли скарга подається особою, яка фактично не має власної юридичної заінтересованості в справі, суддя не повинен розглядати скаргу по суті; на цій підставі він має винести рішення про відмову у відкритті провадження по даній скарзі. Таке рішення відіграє роль процесуального бар'єра, що унеможливорює зловживання правом на судовий захист, необхідність витрачання часу, залучення до розгляду скарги інших осіб тощо.

¹ Архів місцевого суду Київського району м. Харкова.

Проте слід зазначити, що в кримінально-процесуальній науці наведена позиція не отримала відповідної підтримки; питання щодо доцільності впровадження особливого порядку порушення суддею провадження по скаргі є дискусійним. Фахівцями з цього приводу висловлена й протилежна думка. Так, на погляд М. М. Ковтуна і Р. В. Ярцева, подача скарги повинна тягти автоматичне призначення судового засідання з метою перевірки доводів скарги по суті¹. Разом з тим ці ж автори задаються питанням: що робити зі скаргою, розгляд та вирішення якої по суті в силу тих чи інших причин потягне винесення незаконного та необґрунтованого судового акта (наприклад, в силу непідсудності заявленого спору даному суду). У таких випадках науковці пропонують передбачити та законодавчо закріпити повноваження судді щодо вирішення питання про прийнятність скарги до розгляду². Така позиція ще раз підкреслює актуальність даного питання, його дискусійний характер, необхідність пошуку оптимального порядку реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист на досудових стадіях кримінального процесу.

Вбачається, що доцільним є встановлення єдиного порядку реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист в досудовому провадженні, який би забезпечував ефективний захист прав, свобод та законних інтересів його учасників та одночасно унеможлилював зловживання цим правом або помилкове звернення до суду особи, прав та інтересів якої прийняті кримінально-процесуальні рішення не стосуються.

Такий порядок, як уявляється, повинен включати певні етапи руху скарги в суді. Перший із них має проміжний характер і пов'язаний із перевіркою суддею наявності у скаржника матеріально-правового інтересу в отриманні судового захисту, тобто встановлення факту юридичної заінтересованості скаржника у вирішенні спірного питання, його зв'язку з об'єктом судового захисту. За результатами

¹ Ковтун Н. Н., Ярцев Р. В. Судебный контроль за законностью и обоснованностью действий и решений должностных лиц, осуществляющих уголовное судопроизводство России (глава 16 УПК РФ). – Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской акад. гос. службы, 2008. – С. 42–43.

² Там само. – С. 43.

такої перевірки суддя прийматиме рішення про відкриття провадження по скарзі або відмову у відкритті провадження, яке має бути вмотивованим. Воно підлягатиме апеляційному оскарженню. Другий етап провадження по скарзі представлятиме собою судовий розгляд скарги, за результатами якого суддя постановлятиме відповідне кінцеве рішення.

Рекомендовано до друку відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ АПРН України (протокол № 3 від 2 вересня 2009 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Н. В. Сібільова.*

УДК 343.14

Н. В. Глинська, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ДИНАМІЧНА СТОРОНА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Однією з нагальних проблем, що викликає занепокоєння вчених та практиків, є занадто тривалі строки провадження по кримінальних справах, що нерідко не відповідають вимогам їх оптимальності. І хоча надмірно тривалі строки досудового розслідування та розгляду справ у суді нерідко обумовлені об'єктивними причинами¹, таке становище є неприпустимим з позиції забезпечення права особи на вирішення її справи в об'єктивно можливий, а тому й оптимальний строк. До речі, ця проблема є інтернаціональною, оскільки «середні строки провадження по кримінальних справах, що обчислюються з моменту виявлення злочину до вирішення судом справи по суті, стали справжнім “головним болем” майже всіх держав»². У порівнянні з іншими положеннями ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод (далі по тексту — Європейська Конвенція) вимога проведення розгляду справи «в розумний строк» породила найбільшу кількість звернень до страсбурзьких органів³. Зазначимо, що біль-

¹ До таких, зокрема, слід віднести: нормативну неврегульованість питання, пов'язаного зі строками розгляду судами кримінальних справ; складність кримінальних справ, ступінь якої визначався характером обставин, що підлягали встановленню, кількістю обвинувачених, потерпілих та свідків, необхідністю об'єднання кримінальних справ тощо; розширення прав учасників процесу, реалізація яких затягує строки провадження по кримінальних справах; переважність суддів тощо.

² Головки Л. В. Альтернативи уголовному преследованию в современном праве. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. — С. 37.

³ Рабцевич О. И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование. — М.: Лекс-Книга, 2005. — С. 128.

шість рішень Європейського суду з прав людини, в яких констатується порушення українськими судами Європейської Конвенції, стосуються порушення саме розумного терміну розгляду справи у суді. Таких рішень Європейський суд у 2005 р. ухвалив 6, а в 2006 р. — 8¹.

Однією з основних причин затягування загального провадження по справі є занадто тривале по строках досудове розслідування. Хоча загальні строки досудового провадження (на відміну від судового) є визначеними у чинному законодавстві, проте досить поширеними на практиці є випадки їх необґрунтованого продовження, несвоечасного прийняття компетентними органами кримінально-процесуальних рішень, неефективного використання наданих законом повноважень для більш швидкого провадження тих чи інших процесуальних дій. Тому одним із пріоритетних напрямів реформування досудового розслідування є його прискорення з метою забезпечення вирішення кримінальної справи у *мінімально можливий (стислий) фактично необхідний строк*, достатній для того, щоб особа, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування, та потерпілий змогли скористатися наданими правами, а компетентні органи кримінального переслідування ефективно та якісно вирішити поставлені перед ними правові завдання. Така короткість (стислість) кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування є якісною характеристикою динамічної сторони такої діяльності, яка поряд з іншими властивостями забезпечує її загальну ефективність. Звідси й вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності в цьому напрямі має здійснюватися виключно на науковій основі з урахуванням вимог (стандартів), що ставляться до її динамічної сторони.

Ступінь наукової розробки проблеми. Основоположне значення дотримання строків у кримінальному провадженні обумовлює той факт, що майже всі спеціалісти в галузі кримінального судочинства у своїх наукових працях розглядають ті чи інші аспекти цієї проблематики. За радянських часів ними особливо опікувалися Б. Т. Безлепкін, В. П. Божьев, С. О. Голунський, М. М. Гродзінський, М. О. Громов, І. М. Гуткін, М. В. Жогін, П. С. Елькінд, О. М. Ларін, П. А. Лупінська, Т. Г. Морщакова, І. Л. Петрухіна,

¹ Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 4. – С. 4.

О. П. Рижаков, В. М. Савицький, В. А. Стремовський, М. С. Строгович, Ф. Н. Фаткулін, М. О. Чельцов, О. О. Чувільов, С. А. Шейфер, В. М. Шпільов та інші дослідники.

Виключно цій проблематиці присвячені праці сучасних дослідників Л. М. Васильєва, А. П. Гуляєва, В. М. Жуковського, І. В. Маслова, О. Р. Михайленка, М. Є. Токаревої, В. Т. Томіна, С. Б. Фоміна, Р. Х. Якупова.

Деякі суттєві аспекти дослідження окремих проблем дотримання строків у кримінальному судочинстві розглядалися в працях Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, Л. М. Лобойка, В. Т. Маляренка, В. В. Рожнової, Г. В. Юркової, Л. В. Юрченко та ін.

Між тим у ракурсі орієнтації сучасного кримінального судочинства на захист прав осіб, які беруть в ньому участь, імплементації міжнародно-правових стандартів у національне кримінально-процесуальне законодавство очевидною є об'єктивна необхідність комплексного перегляду «стандартів швидкості» кримінально-процесуальної діяльності. Звичайно, це є неможливим у рамках однієї наукової статті. Тому на сторінках цієї статті ми спробуємо торкнутися лише концептуальної основи для розробки названих стандартів.

Мета та завдання статті. У цьому дослідженні ставиться мета розглянути динамічну сторону кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування як складову її ефективності та сформулювати загальну систему «стандартів»¹, вимог, що ставляться до неї в сучасному кримінальному процесі.

Для досягнення поставленої мети автором ставилися наступні завдання:

– надати поняття динамічної сторони діяльності органів досудового розслідування та визначити її місце в загальному механізмі забезпечення ефективності кримінально-процесуальної діяльності;

---

¹ *Стандарт* у широкому розумінні – це певна норма, модель, еталон, зразок, який може бути елементом зіставлення з ним інших подібних об'єктів. *Державні соціальні стандарти* – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій (ст. 1 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»).

- концептуально визначити систему вимог, що ставляться до динамічної сторони діяльності органів досудового розслідування;
- визначити основні напрями вдосконалення (оптимізації) кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування з метою забезпечення вирішення кримінальної справи в межах оптимального, фактично необхідного строку (не на шкоду якості провадження по справі).

Виклад основного змісту матеріалу. Безперечним є той факт, що кримінально-процесуальна діяльність органів досудового розслідування як різновид правозастосовчої державної діяльності, що здійснюється у встановленому в законі порядку спеціально уповноваженими органами для реалізації поставлених перед ними завдань шляхом вчинення сукупності процесуальних дій у суворій відповідності з принципами верховенства права, законності, гуманізму, демократизму, рівності всіх громадян перед законом, має бути якісною та ефективною. У ракурсі правильного визначення як поняття динамічної сторони такої діяльності, так і її місця в загальному механізмі ефективності кримінального судочинства виникає проблема визначення *співвідношення категорій якості та ефективності* в правовій сфері. Поставлене питання розглядалося в юридичній літературі в контексті досліджень, присвячених проблемам якості та ефективності окремих стадій кримінального процесу чи діяльності окремих його суб'єктів. При цьому науковцями справедливо зверталась увага на певний взаємозв'язок, проте нетотожність цих понять¹; якість процесуального провадження розглядалася як база, фундамент для його ефективності². Відмінність ефективності від якості дослідники вбачали в наявності у змісті ефективності додаткових (окрім якісного результату) її складових: законності, оптимальності, раціональності та надійності (О. І. Михайлов); про-

¹ Соловьев А. Б. Актуальные проблемы досудебных стадий уголовного судопроизводства. – М.: Юрлитинформ, 2006. – С. 75.

² Морщакова Т. Г. Теоретические основы оценки качества и организации правосудия по уголовным делам (процессуальные, статистические и социологические аспекты): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1985. – С. 2; Дубинский А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя. Правовые и организационные проблемы. – Киев, 1984. – С. 141.

дуктивності, правильності, надійності, економічності (О. Р. Ратинов). О. Я. Дубинський такою додатковою характеризуючою властивістю ефективності вважав «раціональність», яка, на його думку, є «містким поняттям», що охоплює окрім вказаних, ще й «процесуальну економію». В. І. Власовим критично оцінена позиція щодо індивідуалізації ефективності через поняття «раціональності» через його неспроможність охопити всі ознаки, що характеризують ефективність. «Момент переходу якісного розслідування в ефективне залежить від інтенсивності дізнання та слідства, а також діяльності інших державних органів та установ». Саме інтенсивність у порівнянні з раціональністю, на думку автора, «є більш містким елементом, що складає її ефективність... якщо якість, — продовжує свою думку В. І. Власов, — визначається виконанням правових вимог, що ставляться до дізнання та попереднього слідства, чим створюється позитивний результат — наявність у справі сукупності її властивостей, то ефективність розслідування характеризується присутністю додаткового, окрім результативності, елементу — інтенсивності і визначається властивістю на базі якісного результату, досягнутого шляхом швидкого, досконало організованого та проведеного з мінімальними витратами дізнання, попереднього слідства, вчиняти благодійний, соціально корисний вплив на досягнення поставлених перед відповідними суб'єктами та відображених у законі цілей»¹.

Не піддаючи критичному аналізу висновки відомих процесуалістів, уявляється доцільним для вирішення питання щодо співвідношення категорій «якості» та «ефективності» в кримінальному судочинстві звернутися до загальнотеоретичної літератури, зокрема, в галузі теорії держави та права. Один з оригінальних підходів до розмежування цих категорій міститься в роботі А. А. Абрамової. Проаналізувавши на сутнісному рівні поняття якості та ефективності, авторка дійшла до наступних висновків. «Если по определению понятие качество — это свойство или совокупность существенных свойств системы, обуславливающих ее

---

¹ Власов В. И. Расследование преступлений. Проблемы качества: Дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1991. – С. 57, 58.

пригодность для использования по назначению, то эффективность — уровень функционирования системы. Если областью применения для качества выступают объекты любой природы, то для эффективности — лишь целенаправленные процессы. Фактором структурного анализа для качества системы выступает ее строение (структура, состав и свойства составных частей), а для эффективности качество функционирования системы (через качество процесса и системы), воздействия внешней среды. Таким образом, — підсумовує Абрамова, — эффективность и качество механизма правового регулирования необходимо рассматривать как нетождественные категории»¹. Підхід авторки до визначення ефективності механізму правового регулювання заснований, по-перше, на виявленні якості його *статичних елементів*; по-друге, визначенні якості *динамічної сторони* механізму правового регулювання (під якою мається на увазі процес дії статичних елементів) та, по-третє, визначенні якості *внутрішніх системних зв'язків* такого механізму.

Якщо такий підхід екстраполювати на кримінально-процесуальну діяльність, яка сама є одним з елементів правового регулювання, то складовими її ефективності будуть, по-перше, якість її статичних структурних елементів (суб'єкта, предмета, мети, засобів, форми, результату діяльності); по-друге, якість динамічної сторони кримінально-процесуальної діяльності та, по-третє, доброякісність внутрішніх системних зв'язків структурних елементів діяльності (сукупність тісно пов'язаних між собою *інтегративних властивостей* кримінально-процесуальної діяльності)².

¹ Абрамова А. А. Эффективность механизма правового регулирования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Красноярск, 2006. – С. 12–13.

² Проецируючи системний підхід на юридичну діяльність, В. Н. Карташов справедливо відмічає: «...юридична діяльність характеризується такими якостями, які не властиві її окремим елементам та виникають у результаті їх взаємодії лише в певних зв'язках та відносинах. Зв'язок між компонентами настільки стислий та обмежений, що зміни у певних його частинах з необхідністю викликають ті чи інші зміни у цілому... Властивості юридичної діяльності є не просто сукупністю властивостей її складових елементів, вони обумовлені специфікою взаємодії між елементами, тобто конститууються у вигляді *інтегративних властивостей* (курсив наш. – Н. Г.) діяльності як цілого» (Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та,

Докладніше зупинимося на *динамічній стороні діяльності* як складовій її ефективності. У теорії юридичної діяльності «активну, динамічну сторону юридичної діяльності утворюють *правові дії та операції*»¹. *Юридичні дії* являють собою зовнішньо виражені, соціально-перетворюючі акти суб'єктів, що тягнуть за собою певні правові наслідки та виконують роль фундаментальної ланки, підстави будь-якої юридичної діяльності. Сукупність взаємопов'язаних між собою дій, об'єднаних загальною локальною метою і спрямованих на вирішення більш чи менш відокремленого в рамках юридичного процесу завдання, складає *операцію*². У кримінальному судочинстві, як відомо, правове значення мають процесуальні дії — «частини конкретного виду процесуальної діяльності, здійснюваної в структурі конкретного етапу відповідної стадії на підставі та в порядку, передбаченому законом»³. Їх різновидами є дослідчі, слідчі, судові та інші процесуальні дії. Останні є досить різноманітними за своїм змістом та призначенням у рамках загальної динаміки кримінального процесу. Проте розгляд цього питання не охоплюється нашим завданням. Тут лише акцентуємо увагу на те, що такі дії «будучи самостійними елементами структури діяльності, забезпечують

1989. – С. 8). Для розкриття інтегрального поняття «правової якості кримінально-процесуальної діяльності» логічним та необхідним є аналітично синтезувати з норм чинного кримінально-процесуального законодавства систему вимог, яким вказана діяльність повинна відповідати. У той же час проблематичність виведення таких вимог шляхом аналізу норм чинного законодавства обумовлюється певною моральною застарілістю сучасного закону з позиції його соціальної, ціннісної орієнтації, а значить, й розробка питання щодо системи таких *інтегративних властивостей* кримінально-процесуальної діяльності як неодмінної складової її ефективності в сучасних умовах ціннісної переорієнтації суспільства є велими актуальною та потребує самостійного повного та всебічного розгляду. Тут, не претендуючи на вичерпність, лише перелічимо деякі з них: законність, обґрунтованість, справедливість, соціальна схвалюваність, культурність, індивідуальна визначеність по кожній кримінальній справі, економічність тощо. При цьому всі якісні властивості кримінально-процесуальної діяльності знаходяться у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності і лише в сукупності утворюють її необхідну якість визначеність.

¹ Кудрявцев В. Н. Право и поведение. – М., 1978. – С. 12–13.

² Карташов В. Н. Вказ праця. – С. 60.

³ Зеленецкий В. С. Структурные элементы советского уголовного процесса // Актуальные проблемы государства и права в современный период: Сб. науч. тр. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1981. – С. 232–233.

“рух” всіх її компонентів та сторін»¹. Отже, в ракурсі компонента ефективності, що розглядається, має йтися про відповідність такого «руху» певним стандартам, назвемо їх «стандартами динаміки» кримінально-процесуальної діяльності. Здається, саме на пошук певних вимог (наприклад, інтенсивності діяльності), що складають такий стандарт, були спрямовані зусилля деяких дослідників при розгляді питання щодо розмежування категорій «якості» та «ефективності» на тому чи іншому етапі кримінально-процесуальної діяльності.

Для того ж, щоб в результаті якісного вчинення тих чи інших дій, операцій або їх динамічної системи досягався очікуваний, назвемо його «додатковий ефект» у вигляді *раціонального, розумного строку* (не на шкоду якості), сама динаміка повинна відповідати певним вимогам, стандартам. Такі стандарти, як правило, прямо не сформульовані, проте, з одного боку, витікають із відповідних правових положень (у тому числі й міжнародно-правових актів, присвячених тим чи іншим питанням діяльності органів кримінальної юстиції), з іншого боку, диктуються основними принципами доцільної та раціональної організації процесу діяльності у будь-якій соціальній сфері (звичайно з їх певною адаптацією до специфіки кримінально-процесуального регулювання).

У кримінально-процесуальному законі вказані вимоги сформульовані шляхом задавання *темпу* процесу виконання слідчих, судових та інших процесуальних дій (через встановлення тим чи іншим чином строків їх виконання) та встановлення *певного порядку* їх вчинення (необхідної їх послідовності чи вимоги одночасності виконання певної сукупності тих чи інших процесуальних дій).

З точки зору темпу² процесу кримінально-процесуальну діяльність характеризують її *висока ритмічність, безперервність, своєчасність* вчинення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Так, наприклад, саме на цей бік процесу діяльності органів кримінального переслідування вказано в п. 12 Керівних принципів, що стосуються ролі осіб, які здійснюють судове переслідування (прийняті на Восьмому Конгресі ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками, Гавана, 1990 р.): «Лица, осуществляющие судебное преследование, в соответствии с законом

¹ Карташов В. Н. Вказ. праця. – С. 62.

² У сучасній мові під темпом розуміється ступінь швидкості виконання чого-небудь; швидкість здійснення, протікання чого-небудь чи інтенсивність розвитку.

исполняют свои обязанности справедливо, *последовательно и быстро*, уважают и защищают человеческое достоинство и права человека, способствуя тем самым обеспечению надлежащего процесса и *бесперебойному* функционированию системы уголовного правосудия»¹. Активність як особливий спосіб взаємодії з навколишньою дійсністю є важливою складовою психологічної структури діяльності органів, що ведуть процес. Активність, рівно як і динамізм діяльності, слід пов'язувати з проблемою людського фактора в кримінальному судочинстві. Утім Верховний Суд України у своїх узагальненнях неодноразово звертав увагу на неналежну активність діяльності прокурорів та органів досудового розслідування як одну з причин затягування строків провадження по справах. Так, найпоширенішою причиною призначення справ до судового розгляду за межами визначених законодавством строків є *неритмічне* надходження справ з органів прокуратури до суду. Як правило, дізнавачі і слідчі направляють кримінальні справи прокурорам в останні дні місяця, оскільки в перших числах наступного звітують про кількість справ, провадження у яких закінчене, а прокурори передають справи до суду в останні або перші дні місяця. І коли суддя отримує до свого провадження в один день декілька справ, їх неможливо одночасно призначити до розгляду. Отже, заради гонитви за статистичними показниками страждає забезпечення «безперебійного» функціонування системи кримінального судочинства, що протирічить раціональному його динамізму.

Забезпеченню ритмічності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування сприятиме вдосконалення правової регламентації строків у кримінальному судочинстві (коригування існуючих строків скрізь призму поглядів на їх адекватність та відповідність міжнародно-правовим стандартам, закріплення в КПК нових строків тощо); встановлення відповідальності посадових осіб за невиконання приписів закону щодо дотримання строків провадження; чітке розмежування компетенції органів кримінального переслідування, стимулювання їх активності та відповідальності за загальний обсяг виконаної ними діяльності по справі шляхом перегляду системи критеріїв оцінки їх роботи.

¹ Прокуратуры стран мира: Справочник / Под общ. науч. ред. С. П. Щербы. – М.: Юрлитинформ, 2006. – С. 246–253.

У ракурсі виділених напрямів коротко зупинимося на проблемі *своєчасності* провадження необхідних процесуальних дій та прийняття всіх кримінально-процесуальних рішень по справі, оскільки саме така якість діяльності органів досудового розслідування є необхідною передумовою реального досягнення бажаного її результату у максимально можливий стислий строк. Тут слід зазначити, що прийняття того чи іншого процесуального акту чи вчинення певних процесуальних дій у строки, вказані в законі, свідчить лише про законність дій правозастосувача (строки прийняття того чи іншого процесуального рішення, як правило, вказані в законі, у зв'язку з чим вихід за їх межі має кваліфікуватися як порушення закону). Більш того, прийняття певних процесуальних рішень у граничні строки, вказані в законі (зокрема, порушення кримінальної справи наприкінці третьої доби з моменту отримання заяви чи повідомлення про злочин), слід визнавати правильним лише по найбільш складних справах. Для задовільного вирішення питання щодо своєчасності прийняття процесуальних рішень слід виходити з оптимізації, скорочення строків їх фактичного прийняття в рамках встановлених в законі часових меж. Викладене здебільшого стосується проблеми вчасності вирішення заяв та повідомлень про злочини, якій у літературі приділено чимало уваги. І це не випадково, оскільки саме від своєчасного розпочатку провадження по справі залежить об'єктивна можливість розкриття злочину. Тому, як тільки отримані дані щодо наявності ознак злочину та відсутності обставин, що виключають провадження по справі, рішення про порушення кримінальної справи може і має бути прийнято до спливу строків вирішення заяв та повідомлень про злочини. З цього приводу цілком правильно В. В. Півненко розцінює як грубе порушення принципу швидкості розслідування порушення кримінальної справи про вмісне вбивство по закінченні трьох діб з моменту виявлення трупа з ознаками насильницької смерті та огляду місця події, тобто в межах граничного строку, вказаного в ст. 97 КПК України. У подібних випадках кримінальні справи мають порушуватися негайно з моменту отримання даних про ознаки вчиненого злочину, оскільки від цього залежить успіх розслідування¹.

¹ Півненко В. В. Быстрота – важнейший качественный показатель оценки эффективности работы следователя. – С. 217–220.

Разом із тим поширеною слід визнати практику фактичного прийняття основних процесуальних рішень у граничні нормативні строки не тільки в дослідчому процесі, проте й у рамках досудового розслідування. Зокрема, це стосується такого важливого його етапу, як притягнення особи як обвинуваченого, який слідчі нерідко відкладають до закінчення розслідування, встановлення всіх обставин вчиненого злочину та фактично пред'являють особі обвинувачення за декілька днів до складання обвинувального висновку. Між тим таку практику слід визнати негативною через недостатню забезпеченість обвинуваченому права на захист та такою, що ускладнює процес розслідування злочину.

На окрему увагу заслуговує розгляд проблеми щодо своєчасності допущення учасників процесу до справи та визначення їх процесуального статусу. У межах даного дослідження торкнемося лише одного її аспекту — своєчасності визнання особи потерпілою. Буквальне тлумачення ст. 49 КПК України дає слідчому право виносити постанову про визнання особи потерпілою в будь-який момент провадження по справі, в тому числі й незадовго до його закінчення, безпосередньо перед ознайомленням із матеріалами кримінальної справи. Утім запізнене визнання особи потерпілою тягне за собою низку негативних наслідків як щодо інтересів розслідування кримінальної справи (оскільки дані, які повідомляє потерпілий, можуть бути важливими, а іноді і вирішальними для розкриття злочину), так і для забезпечення прав осіб, постраждалих від злочину, на своєчасний доступ до правосуддя. З погляду на це на підтримку заслуговують пропозиції вчених щодо необхідності формулювання висновку про визнання особи потерпілою в резолютивній частині постанови про порушення кримінальної справи або одночасно виносити дві постанови. У випадках, коли на час порушення кримінальної справи досить складно зробити висновок про визнання особи потерпілою через відсутність достатньої інформації, що підтверджує факт заподіяння фізичної, моральної або майнової шкоди, прийняття цього рішення може мати місце і згодом, у подальшому, але відразу ж після встановлення факту заподіяння шкоди конкретній особі¹.

¹ Див.: Шило О. Г. Проблеми забезпечення потерпілому доступу до правосуддя на досудових стадіях кримінального процесу // Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / За заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х.: Кроссроуд, 2008. – С. 179–180.

Отже, надання оцінки своєчасності прийняття процесуальних рішень по справі має бути ситуативним, оскільки повинно виходити з конкретної фактичної ситуації, що склалася на момент їх прийняття. З огляду на те, що статистичні дані свідчать лише про загальний строк досудового розслідування та виявляють незаконні випадки порушення встановлених граничних строків прийняття певних процесуальних рішень, для адекватної оцінки своєчасності кримінально-процесуальної діяльності необхідним є якісний аналіз матеріалів конкретних кримінальних справ під кутом зору ситуативної (фактичної) адекватності строків прийняття таких рішень.

З точки зору вимоги *послідовності* вчинення дій у рамках кримінального судочинства слід акцентувати увагу на необхідності впорядкованості процесу діяльності, яка передбачає певну логічну послідовність дій, їх алгоритмічність, стійкість логічного їх взаємозв'язку. В умовах кардинальної зміни та суттєвого оновлення основоположних інститутів кримінального судочинства впорядкованості кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування сприятиме об'єктивно необхідна її алгоритмізація — насичення нового КПК «процедурними» приписами, призначенням яких є конкретизація процесу здійснення тих чи інших прав та обов'язків, встановлення суворой послідовності операцій, що складають зміст процесуальних дій. Особливо ця якість кримінально-процесуального закону є необхідною в ракурсі врегулювання нових для національного права процедур. Це не слід розглядати як шлях надмірної формалізації кримінального судочинства, оскільки ще М. С. Строгович звертав увагу на те, що процедурні приписи (норми) не можна розглядати як формальні, оскільки вони наділені досить конкретним правовим змістом та по суті регулюють порядок відправлення правосуддя, встановлюючи шляхи та засоби досягнення завдань кримінального судочинства¹. Звичайно, не йдеться про абсолютну алгоритмізацію кримінально-процесуальної діяльності, що по суті є неможливим у силу органічної варіантності та ситуативності поведінки правозастосувачів у цій сфері. Необхідним є такий рівень алгоритмізації, що забезпечував би прозорість кримінально-процесуальної діяльності та виключав би прогальність

¹ Строгович М. С., Алексеева Л. Б., Ларин А. М. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности. – М., 1979. – С. 75–76.

процедурних норм. Упорядкованості кримінально-процесуальної діяльності сприятиме й ієрархічне закріплення завдань, що вирішуються у сфері кримінального судочинства в новому КПК, що, на наш погляд, визначить рівень значимості дій правозастосувачів, спрямованих на їх реалізацію¹.

Отже, лише ритмічне, своєчасне та послідовне здійснення кримінально-процесуальної діяльності обумовлює необхідну її тривалість — *стислість* (*короткість* охоплення діяльністю мінімальної кількості часу в межах встановлених законом строків), проте не на шкоду якості здійснення діяльності, а в раціональному їх поєднанні. Запропонований набір стандартів до динаміки кримінально-процесуальної діяльності не претендує на вичерпний перелік усіх її суттєвих рис, а є лише відправною теоретичною конструкцією, яка визначає напрями наповнення цих основних вимог специфічним для сучасного кримінального судочинства змістом з метою його оптимізації та ефективного вирішення комплексу правових завдань².

*Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПРН України (протокол № 3 від 2 вересня 2009 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. С. Зеленецький.*

---

¹ Про ієрархічність побудови цілей та завдань кримінального судочинства докладніше див.: Глинська Н. В. Завдання сучасного кримінального судочинства // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовчій діяльності: Тези доп. та повідомл. наук.-практ. конф. (Київ, 3 квіт. 2009 р.). — К.: Атіка, 2009. — С. 100–102.

² Забезпеченню короткості в діяльності правозастосовчих органів сприятиме реалізація на законодавчому рівні закладених в Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, напрямків реформування кримінально-процесуального законодавства щодо: чіткого визначення в законі конкретних процесуальних строків як на досудовому, так і судовому провадженні, спрощення загального порядку кримінального судочинства, запровадження до кримінального процесу певних прискорюючих процедур та пошуку оптимальних форм розв'язання конфліктів, попередження випадків навмисного затягування процесу його учасниками (передбачення механізмів запобігання зловживанням наданими процесуальними правами (надання недостовірної інформації, затягування провадження тощо)).

УДК 343.98

В. Ю. Шепітько, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

В. А. Журавель, доктор юридичних наук, професор, завідувач сектору дослідження проблем прокурорської діяльності та досудового слідства Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСОБИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ

Підвищення ефективності діяльності слідчих органів залежить насамперед від якості розроблених криміналістикою методів, прийомів та засобів здійснення досудового розслідування. Досягнення мети кримінального судочинства не можливе без застосування оптимальної системи процесуальних дій, здійснення ретельної підготовки до їх проведення, обрання найбільш доцільних тактичних прийомів у ситуаціях, що склалися, тощо. Більше того, самі слідчі завжди конче зацікавлені в обранні таких методів, прийомів та засобів, пізнавальні можливості яких найбільш повно сприяють вирішенню завдань щодо одержання правдивих показань, визнання вини, виявлення і закріплення певних слідів злочину в матеріальній обстановці або в пам'яті людей, розв'язання конфліктної ситуації, мінімізації тактичного ризику і недопущення настання негативних наслідків, упередження і подолання протидії розслідуванню.

Серед сучасних криміналістичних розробок особливе місце посідають організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування. Як видається, до причин такої спрямованості наукових досліджень передусім слід віднести, з одного боку, відповідний

рівень теоретичних розробок в зазначеній галузі криміналістичних знань, а з іншого — потреби практики щодо необхідності комплексного проведення слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів, тактичних прийомів з метою вирішення таких завдань розслідування, розв'язання яких іншими, не сукупними засобами просто неможливо. При цьому йдеться про поєднання як організаційно-управлінських, так і суто тактичних підходів до здійснення досудового розслідування, тобто створення таких системних структур розслідування, які б забезпечували оптимальність його провадження. У даному разі під управлінням розуміється свідома вольова дія на організований об'єкт з метою утримання його в організованому стані або приведення його в бажаний стан. Управляти — означає передбачати, керувати, координувати, контролювати¹. У свою чергу, організація як процес упорядкування розслідування шляхом раціонального вибору, розподілу сил, знарядь, засобів, які має у своєму розпорядженні слідчий, створення і використання оптимальних умов для досягнення цілей судочинства² передує управлінню, поєднується з ним, є необхідною передумовою успішного управління. «Саме через організацію, — наголошує А. В. Дулов, — досягається мета управління будь-яким процесом. Організація є практичною реалізацією, найважливішим елементом процесу управління»³.

Зазначене стимулювало науковців до запровадження поняття «організаційно-тактичні засоби», а також необхідності розроблення відповідної теоретичної концепції і реалізації її положень у практиці розслідування злочинів.

Поняття «організаційно-тактичні засоби» в криміналістиці є доволі новим, яке нечасто зустрічається і стосовно змісту якого на сьогодні не існує єдиної точки зору серед учених-криміналістів. Ось чому з'ясування сутності поняття «організаційно-тактичні засоби» необхідно здійснювати в контексті розгляду засобів криміналістич-

¹ Див.: Керженцев П. М. Принципы организации / П. М. Керженцев. — М. : Изд-во МГУ, 1968. — С. 42.

² Див.: Ларин А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация / А. М. Ларин. — М. : Юрид. лит., 1970. — С. 59.

³ Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. — Минск : Изд-во БГУ, 1979. — С. 75.

ної тактики в цілому. Так, В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал вважають, що головними засобами криміналістичної тактики є тактичні прийоми й рекомендації, а також слідчі дії, в рамках яких вони реалізуються¹. У навчальній криміналістичній літературі до засобів криміналістичної тактики найбільш часто відносять тактичні прийоми, тактичні рекомендації, тактичні комбінації і тактичні операції².

Як видається, окремі положення із наведених суджень є доволі дискусійними. Зокрема, викликає певне заперечення віднесення слідчих дій до розряду тактичних засобів. Навпаки, всі існуючі тактичні засоби, і насамперед прийоми та рекомендації, реалізуються в межах проведення слідчих дій, і вже з цієї причини самі слідчі дії не можуть розглядатися як засоби криміналістичної тактики. Усе ж таки треба виходити з того, що слідчі дії — це передусім передбачений законом процесуальний інструментарій доказування. Не можемо погодитись і з віднесенням тактики окремої слідчої дії до тактичних засобів, оскільки «криміналістична тактика» в семантичному розумінні — це своєрідне мистецтво проведення окремих слідчих і судових дій та оперативно-розшукових заходів, це найбільш ефективна, раціональна форма діяльності слідчого, судді, оперативного співробітника. Тактика слідчої дії і є сукупність тактичних засобів, тобто прийомів та рекомендацій у різному їх сполученні (систем, комплексів), котрі спрямовані на вирішення різноманітних завдань у ситуаціях, що виникають.

При визначенні найбільш істотних ознак, які притаманні організаційно-тактичним засобам, слід виходити з того, що в цьому понятті поєднуються як організаційні, так і тактичні засади здійснення досудового розслідування. При цьому під організаційними засадами розуміють оптимальне взаєморозташування і взаємозв'язок елементів певного комплексу (комбінацій, операцій), провадження яких обумовлене єдиною метою та здійснюється в певних умовах

¹ Бахін В. П. Криміналістика : курс лекцій. Ч. 1 / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. — Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. — С. 179.

² Див.: Криміналістика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. — М. : Изд. гр. НОРМА — ИНФРА-М, 1999. — С. 456; Криміналістика : підручник / кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2008. — С. 133; та ін.

місця і часу. У свою чергу, тактичні засади передбачають вибірковість, варіантність, ситуаційну залежність, доцільність у застосуванні певних засобів і їх спрямованість на вирішення локальних (проміжних) завдань розслідування.

Організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування — це різновид засобів криміналістичної тактики, відмінними особливостями яких є поєднання в них організаційних та тактичних засад. У зв'язку з цим під організаційно-тактичними засобами здійснення досудового розслідування слід розуміти оптимальну сукупність взаємозв'язаних єдиною метою дій (слідчих, оперативнорозшукових, організаційних) та тактичних прийомів, які при комплексному їх застосуванні спрямовані на забезпечення найбільш ефективного вирішення тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певних слідчих ситуаціях. Тому до організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування слід віднести системи тактичних прийомів (тактичні комбінації) і тактичні операції. Саме вони у своїй єдності забезпечують оптимальне вирішення тактичного завдання й утворюють певну систему організаційно-тактичних засобів, і саме до них виникає потреба у проведеному відповідних досліджень.

Щодо проблем формування організаційно-тактичних засобів, то, як видається, можна виокремити два аспекти. Перший пов'язаний із процедурою їх розроблення, а другий — із можливістю їх реалізації в повсякденній практиці розкриття та розслідування злочинів. Умовно ці аспекти, на нашу думку, можна назвати «утворюючий, творчий» та «діяльнісний, практичний». Зазначені аспекти знаходяться у певному діалектичному взаємозв'язку, оскільки самі по собі тактичні прийоми (тактичні комбінації) і тактичні операції мало що значать для практики розслідування злочинів, якщо порядок їх використання з цією метою не забезпечено організаційно, якщо вони розроблені без врахування реальних потреб практики і якщо, на рещті, вони не стали надбанням слідчих, дізнавачів, оперативних працівників при їх навчанні (професійній підготовці).

При побудові систем тактичних прийомів необхідно виходити з концептуального твердження, що будь-яка система — це не проста сукупність компонентів, не будь-який їх перелік, а лише така по-

будова, яка передбачає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому складові взаємопов'язані, посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції.

Систематизацію тактичних прийомів проведення окремих слідчих дій доцільно здійснювати з урахуванням таких системоутворюючих ознак:

– система має функціонувати як певний цілісний організм, де кожний тактичний прийом посідає своє місце та виконує необхідні функції;

– система тактичних прийомів має являти собою логічну послідовність елементів, які до неї входять та перебувають у причинно-наслідковому і субстанціональному зв'язку між собою;

– елементи системи можуть взаємодіяти із зовнішнім середовищем і змінювати при цьому свій зміст або внутрішню будову. При взаємодії системи із середовищем система виконує активну роль;

– компоненти системи тактичних прийомів окремих слідчих дій (огляду, обшуку, допиту, пред'явлення для впізнання та ін.) мають певне диференційоване розташування відповідно до мети і ситуаційної зумовленості. При цьому компоненти системи взаємозалежні і взаємодіють у межах цієї системи, будучи її підсистемами;

– система (підсистема) тактичних прийомів може збігатися за формою прийомів, але відрізнятися за їх конкретним змістом і особливостями використання;

– будь-яка система тактичних прийомів має виконувати свої функції, переслідуючи суворо визначені цілі;

– система прийомів повинна працювати тільки у відповідній ситуації, при якій вона є оптимальною. Вибірковість системи виявляється у тому, що застосовуються ті з її підсистем, що сконструйовані для роботи у ситуації, яка склалася на даний момент¹;

– система передбачає найбільш доцільну послідовність застосування прийомів та їх характер. У свою чергу, тактичні прийоми можуть виконувати свою пізнавальну й організаційну роль тільки

---

¹ Див.: Богинский В. Е. Системы тактических приемов допроса / В. Е. Богинский // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. — Киев : Вища шк., 1979. — Вып. 18. — С. 60.

у тому випадку, якщо вони будуть мати рухливість, пластичність, гнучкість¹;

– система тактичних прийомів приписує певний порядок у використанні тактичних прийомів: їх форму, зміст, послідовність застосування, що дозволяє передбачати настання цілком визначеного результату у випадку їх використання.

Отже, система тактичних прийомів — це упорядкована сукупність (комплекс, комбінація) взаємопов'язаних і взаємообумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість і вибірковість у процесі їх реалізації.

Щодо такого організаційно-тактичного засобу, як «тактична операція», то його виникнення зумовлене передусім потребами практики у комплексному проведенні слідчих дій, оперативно-розшукових, ревізійних та інших заходів з метою вирішення тактичних завдань розслідування. В. О. Коновалова зазначає, що на сьогодні серед теоретичних проблем криміналістичної тактики викликає інтерес концепція тактичних операцій як своєрідної форми розслідування, що об'єднує організаційні, слідчі та оперативно-розшукові дії для швидкого й ефективного вирішення слідчих завдань².

З огляду на висловлені в криміналістичній літературі судження щодо поняття, природи, призначення тактичних операцій вважаємо за доцільне запропонувати такі узагальнюючі висновки, які необхідно враховувати при формуванні цього організаційно-тактичного засобу:

– тактична операція — це поєднання однойменних або різноіменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації;

– тактична операція — це організаційно-тактичний засіб, який визначає найбільш доцільну послідовність проведення дій, їх черговість, порядок, що має сприяти оптимізації розкриття і розсліду-

¹ Див.: Коновалова В. Е. Следственная тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. — Киев : РИО МВД УССР, 1983. — С. 126.

² Коновалова В. Е. Концепция криминалистической тактики: прогнозы развития / В. Е. Коновалова // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. практ. конф. — Х. : Гриф, 2003. — С. 68.

вання злочинів, передбачає встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими слідчими діями, оперативними й організаційними заходами;

– типові тактичні завдання, як і тактичні операції, виявляються і систематизуються при розробці методик розслідування окремих видів злочинів, але не будь-яке типове завдання породжує типову операцію, тому що завдання може бути вирішено і за рахунок проведення однієї слідчої дії. У зв'язку з цим тактична операція виникає тоді, коли тактичне завдання неможливо розв'язати іншими засобами й у інший спосіб;

– сутність тактичної операції слід досліджувати в нерозривній єдності із завданнями розслідування. Більше того, гносеологічні помилки щодо визначення рівня завдань даються взнаки й при виокремленні тактичних операцій і як наслідок появи в криміналістичній літературі пропозицій щодо формування таких тактичних операцій, які суперечать їх концепції. Так, В. В. Лисенко на початковому етапі розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, виокремлює такі тактичні операції, як «викриття злочинця», «збирання доказової інформації»¹. Як ілюстрацію тактико-криміналістичних операцій І. М. Комаров розглядає таку, як «збирання, дослідження та оцінка непрямих доказів причетності особи до злочину»².

Наведені організаційні форми за їх метою, спрямованістю, колом вирішуваних завдань навряд чи можна віднести до розряду тактичних операцій. Видається, що в цих випадках спостерігається деяке перебільшення значущості такої категорії, як тактична операція, і надання їй не властивих функцій. Звісно, що остання характеризується вибірковістю та ситуаційною зумовленістю і спрямована на оптимальне вирішення тактичного (проміжного) завдання розслідування, що досягається правильною організацією проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. У зв'язку з цим ви-

¹ Лисенко В. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В. В. Лисенко. — К., 2006. — С. 24.

² Комаров И. М. Криминалистические операции в досудебном производстве / И. М. Комаров. — Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. — С. 167.

рішення такого завдання, як збирання доказової інформації, аж ніяк не можна віднести до розряду тактичних, оскільки воно є головним завданням усього досудового розслідування, що впливає з диспозиції відповідної статті КК України та предмета доказування. У цьому питанні ми солідарні з В. Є. Корноуховим, який відзначає, що збирання (більш точно — формування) доказів пронизує увесь процес розслідування так само, як і їх дослідження та оцінка, тобто дана процедура охоплює в цілому процес розслідування, а тому напевно чи може бути тактичною операцією¹;

– кожна тактична операція повинна мати своє чітко визначене змістовне наповнення у вигляді комплексів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, які б мали достатньо вузьку спрямованість і забезпечували реалізацію певного тактичного (проміжного) завдання;

– тактичні операції доцільно розробляти у контексті формування відповідної окремої криміналістичної методики, тобто вони мають бути її невід’ємною складовою, виходити із конкретних тактичних завдань, що стоять перед слідчим, і бути максимально «прив’язані» до типових слідчих ситуацій. Головним є не те, яку назву мають ці тактичні операції, а які слідчі дії й оперативно-розшукові заходи входять до їх структури, на вирішення яких завдань вони спрямовані та в якій послідовності виконуються.

Отже, організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування як різновид засобів криміналістичної тактики поєднують у собі організаційні та тактичні засади, що надає можливість при комплексному їх застосуванні забезпечувати найбільш ефективне вирішення тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певних слідчих ситуаціях.

Рекомендовано до друку на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ АПРН України (протокол № 4 від 2 вересня 2009 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. О. Коновалова.*

¹ Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / В. Е. Корноухов. — М. : Норма, 2008. — С. 126.

УДК 343.98

В. М. Шевчук, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

МЕТОДОЛОГІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ: ДИСКУСІЇ, «НОВАЦІЇ», ПЕРСПЕКТИВИ

Становлення і розвиток криміналістики як самостійної науки закономірно пов'язані з формуванням системи методів наукового пізнання цієї науки, які визначаються й обумовлюються комплексом вирішуваних криміналістикою завдань, її функціями, цілями й особливостями об'єктів вивчення і пізнання. Неможливо забезпечити подальший розвиток криміналістичної науки, не маючи і не використовуючи для цього необхідні методи наукового пізнання, спеціально пристосовані для дослідження таких специфічних явищ, як злочини і діяльність по їх виявленню, розслідуванню і попередженню.

Разом із тим останнім часом у криміналістичній літературі з'являються протилежні думки і наукові підходи відносно деяких питань методології криміналістики, які мають дискусійний характер¹.

У 2000 р. у світ вийшла робота Г. О. Зоріна «Криміналістична методологія», у якій автор робить спробу систематизувати і провести аналіз методів криміналістики. У висновках він зазначає, що «із втратою марксизму-ленінізму як всеперемагаючого вчення криміналістика “осиротіла” з ідеологічної точки зору. Потускнілі ідеали обіцяного світлого майбутнього не знайшли собі адекватної заміни. Їх поступово почали витісняти песимістичні перспективи

¹ Див.: Головин А. Ю. Еще раз к вопросу о методологии криминалистики // Уголовно-процессуальные и криминалистические чтения на Алтае: Материалы ежегод. межрегион. конф., посвящ. памяти Заслуж. юриста РФ, проф. Тихонова Е. Н. / Под ред. В. К. Гавло. – Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2008. – Вып. 7–8. – С. 87–90; Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы. – М.: Норма, 2008. – С. 172, 173; Колдин В. Я., Крестовников О. А. Криминалистическая методология // Криминалистика: информационные технологии доказывания: Учебник / Под ред. В. Я. Колдина. – М.: Зерцало, 2007. – С. 30–105; та ін.

безвихідності, опутивши крила перед силами зла... Криміналістика зараз нагадує розірвану автором п'єсу, переповнену невизначеним, яка відображає коридори кривих дзеркал... і різноманітних точок зору на проблеми, які потребують їх вирішення»¹.

У наступній своїй роботі Г. О. Зорін, аналізуючи сучасний стан криміналістичної науки, приходять до висновку, що «втручання криміналістики в епоху ХХІ століття трагічно... Представлені на екран свідомості проблеми своєю глобальністю і складністю перевершують можливості їх вирішення... Запізніла реакція безнадійна, як безнадійно лікувати хворого, коли хвороба зайшла занадто далеко...»².

Як нам уявляється, Г. О. Зорін, без сумніву, є одним із найталановитіших представників криміналістичної науки, але не можна, на наш погляд, погодитись з його твердженням, що криміналістика з ідеологічної точки зору «осиротіла» із втратою марксизму-ленінізму і криміналістика на сучасному етапі нагадує «розірвану автором п'єсу, переповнену невизначеним, яка відображає *коридори кривих дзеркал...*» (курсив наш. — В. Ш.).

Відомо, що методологія криміналістики базується на діалектичному підході. При цьому матеріалістична діалектика обумовлює не тільки світосприйнятні принципи і підходи криміналістичного дослідження, але й визначає загальний напрям дослідження, критерії вибору криміналістичних засобів і оцінки результатів їх застосування. Діалектичний метод дозволяє розкрити філософську сутність проблем, специфічних для криміналістики, з'ясувати, яку роль відіграє практика як у науковому криміналістичному дослідженні, так і в діяльності слідчого або судді, яка базується на рекомендаціях і висновках криміналістичної науки і т. д.

На сьогодні методологічною основою криміналістики є теорія пізнання і теорія відображення. Фундаментальне значення у криміналістиці відіграють положення матеріалістичної діалектики про можливість матерії до відображення, про взаємозв'язок теорії та практики. Наприклад, у процесі розслідування злочинів можливий

¹ Зорин Г. А. Криминалистическая методология. – Минск: Амалфея, 2000. – С. 592, 593.

² Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфея, 2000. – С. 5.

аналіз самих різних форм відображення: від самих простих, пов'язаних з контактним взаємозв'язком двох об'єктів, і до психофізіологічних, коли факти і обставини залишаються у свідомості людей¹.

М. П. Яблоков вказує, що матеріалістичний детермінізм надійно захищає методологічний апарат криміналістики від псевдонаукових прийомів, заснованих на забобонах, містиці та окультизмі². Як показує теорія криміналістики, практика розслідування злочинів захищає, але не завжди і не зовсім надійно.

На наш погляд, з цим пов'язана інша сторона цієї проблеми, і це, мабуть, і мав на увазі Г. О. Зорін, а саме, що неправильний методологічний підхід призводить до порушення методологічних принципів криміналістики, таких як єдність теорії та практики, системний підхід, використання в криміналістичних дослідженнях досягнень інших наук і т. д.³ Крім того, в криміналістичних дослідженнях, як і в практичній діяльності правоохоронних органів, на жаль, не завжди враховуються критерії допустимості використання методів криміналістики і методів практичної діяльності.

Аналіз наукових досліджень показує, що останнім часом, особливо впродовж останніх двадцяти років, криміналістика зайшла в саморозвиток і нерідко безпредметне теоретизування. Прикладом цього можуть служити пропозиції, «новації» по створенню й розробці різних окремих криміналістичних теорій: криміналістична ейдологія (теорія народження, розвитку, оформлення і практичного використання криміналістичних ідей); криміналістична кадаврологія (вчення про трупи); криміналістична фактологія (криміналістична теорія про факти і системи криміналістичної аргументації); криміналістична евристика (криміналістична теорія про процеси перевтілення інформації при її пошуку, аналізі, переробці, використанні в нестандартних криміналістичних ситуаціях); криміналіс-

¹ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистика: Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 228, 229.

² Див.: Криминалистика: Учебник / Под ред. Н. П. Яблокова. – 3-е изд., перераб. – М.: Юристъ, 2005. – С. 82.

³ Див.: Дулов А. В. Методология криминалистика // Криминалистика: Учеб. пособие / Под ред. А. В. Дулова. – Минск: НКФ «Экоперспектива», 1996. – С. 31–36.

тична феноменологія (підхід до злочину як до оригінального явища, єдиного у своєму роді феномену); криміналістична інтерпретація і т. п.

Г. О. Зорін вважає, що прийшов час говорити «в порядку постановки проблеми» про розвиток нових галузей криміналістики: криміналістику обвинувачення, «колиску» всіх інших галузей криміналістики; криміналістику захисту; криміналістику кримінального розшуку; криміналістику господарської діяльності. Можна піти ще далі і виділити підгалузі криміналістики: криміналістика вбивств (проблеми яких пронизують усі розділи криміналістики); економічна криміналістика (відображає закономірності фантастичного росту економічних злочинів); міжнародна криміналістика; транснаціональна криміналістика; трансгранична криміналістика¹.

На наш погляд, не можна погодитися з такими пропозиціями, оскільки вони протирічать принципам науковості, єдності теорії і практики. У цьому зв'язку абсолютно справедливо В. П. Бахін задає питання: «Криміналістика для криміналістів чи для практики?»².

Очевидно, що криміналістика, будучи прикладною наукою, вивчає закономірності об'єктивної дійсності не як самоціль, а виключно в інтересах вирішення завдань розкриття, розслідування і попередження злочинів. Відповідно в криміналістиці не може бути «чистих», абстрактних теорій, принципів і концепцій, і *всяка теоретична побудова повинна мати практичний вихід*, обслуговувати рішення тих чи інших практичних завдань. У криміналістичній науці саме в практичному значенні визначається цінність будь-якої теорії, будь-якої теоретичної побудови або концепції.

У зв'язку з цим справедливим є твердження В. Я. Колдіна, що у криміналістиці методологічне значення мають лише ті теорії, принципи, поняття, які ведуть до оптимізації криміналістичної діяльності та вирішення прикладних криміналістичних завдань³.

¹ Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики. – Минск: Амалфея, 2000. – С. 19, 20.

² Бахин В. П. Криминалистика для криминалистов или для практики? // Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики: Материалы междунар. науч. конф. – М., 2002. – С. 53–61.

³ Колдин В. Я. Криминалистика: методологическая функция // Юрид. вестн. – 2001. – № 1. – С. 61–67.

К. В. Кім¹ зазначає, що особливо важливим для криміналістики є розмежування змісту теоретичного знання та методологічної функції даної науки (правильної організації діяльності суб'єкта, який здійснює пізнання та перетворення дійсності), практичного спрямування криміналістики. Крім цього, аналіз методологічних функцій криміналістичних теорій дозволяє надати їм більш суворе наукове визначення та найбільш ефективно використовувати їх як інструмент криміналістичного пізнання та практики.

Більш того, порушення принципів методології призводить до засмічення мови криміналістики. Останнім часом деякі вчені-криміналісти пропонують нові терміни, які абсурдні, і їх уведення в науковий обіг необґрунтовано, наприклад, «субстанціологія», «еордологія», «еордистика», «еордологічний регламент», «методика подолання окремих видів і груп злочинів» (О. А. Кириченко, К. В. Антонов), «криміналістична кадаврологія» (А. А. Протасевич), «криміналістична гіпнологія» (В. О. Образцов), «криміналістична психологія» (В. О. Образцов, С. Н. Богомолова), «параметризація криміналістичної методики», «типове ретроспективне моделювання злочинної діяльності» (О. А. Крестовніков, В. Я. Колдін) та ін.

Довільний процес уведення нового терміна у криміналістиці призводить до різнобою у назвах криміналістичних понять². На думку Р. С. Белкіна, негативною тенденцією у криміналістиці особливо останнім часом є захоплення «модними» термінами інших наук, які пропонуються для застосування на заміну загальноприйнятих термінів. Такого роду «модернізації» не тільки не сприяють її уніфікації, але й, навпроти, вносять плутанину, штучність і багатозначність у застосуванні термінів. Негативно необхідно реагувати і на пропозиції про введення нових термінів, якщо це не зумовлено необхідністю. Заміна існуючого терміна новим є виправданою лише у разі, якщо новий термін означає нове визначення поняття, зміст якого змінився або істотно уточнений³.

¹ Ким К. В. Актуальные проблемы методологии советской криминалистики // Вестн. Моск. ун-та. Сер.11, Право. – 1986. – № 3. – С. 80, 81.

² Див.: Радецька В. Я. Мова науки криміналістики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – С. 1.

³ Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3 т. – Т. 1: Общая теория криминалистики. – М.: Юристъ, 1997. – С. 275–277.

У криміналістичній літературі¹ справедливо відмічають, що проблемними питаннями термінології та мови криміналістики виступають наступні: багатозначність термінів; подвійна варіантність у використанні термінів; неухважність до семантики слова; надмірна емоційна забарвленість терміносполучень; порушення логічної послідовності у формулюваннях дефініцій; неправильне калькування (транслітерація) російських відповідників; стильове оформлення — авторські інтерпретації; невідповідність понятійного критерію і логіко-стильової організації, що призводить до порушення сполучникових зв'язків терміна у текстовому матеріалі.

Уведення в криміналістику нового терміна, запозиченого з іншої галузі знань, для позначення існуючих у криміналістиці понять, як правильно зазначає Р. С. Белкін, допустимо лише у наступних випадках: 1) коли цей термін означає новий аспект розгляду старого поняття, тобто по суті появляється нове визначення (в іншому аспекті, під іншим кутом зору) об'єкта; 2) коли новий термін правильніше і повніше відображає визначення поняття, які застосовуються у криміналістичній науці. У даному випадку новий термін замінює раніше вживані; 3) коли відбувся розділ поняття, яке позначалося попереднім терміном, і воно уже не відображає усього поняття в цілому. У даному випадку для позначення відокремленої частини поняття вводиться новий термін, а старий застосовується для позначення частини поняття, яка залишилася².

Ураховуючи вищевикладене, на наш погляд, на сьогодні вельми актуальною є проблема кодифікації термінів і встановлення єдиних формулювань. Теоретичні наробки науки криміналістики повинні здійснюватися відповідно до норм наукового стилю української літературної мови, лексико-семантичних норм, з урахуванням властивих їм рис. Мова наукових джерел з криміналістики повинна відповідати принципу доступності, особливо якщо вона розрахована на первинне сприйняття читачем положень криміналістичної науки (наприклад, підручники)³.

¹ Див.: Радецька В. Я. Мова науки криміналістики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2002. — С. 7.

² Белкін Р. С. Курс криміналістики: В 3 т. — Т. 1: Общая теория криміналістики. — М.: Юристъ, 1997. — С. 275–277.

³ Див.: Радецька В. Я. Мова науки криміналістики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2002. — С. 8.

У криміналістичній літературі¹ справедливо відмічається, що тривожним фактом є і те, що у великому потоці підручників розділи методології загальної теорії криміналістики і окремих теорій ледве зазначені чи зовсім відсутні або мають чисто декларативний характер. Що це? Відсутність матеріалу, нерозуміння, ігнорування? Крім цього, насторожує і той факт, що за останнє десятиліття, за опублікованими даними, не було захищено жодної дисертації по методології і загальній теорії криміналістики. Чому?

Аналізуючи вищезазначені проблеми, В. О. Коновалова² правильно зазначає, що у плані розвитку теорії криміналістики не можна не відмітити деякі спірні питання, які стосуються методології науки. Якщо проблема предмета криміналістики до цього часу залишається спірною, незважаючи на усталені визначення, і раз від разу є перепоною, то проблема методології останньої не викликає дискусії, недовлячись на те, що насправді її не існує. Ті системи методів, які мають окремих характер, легко переносяться в наукові закономірності, нібито поглинуті діалектичним методом і по своїй суті є категоріями формальної логіки. Запропоновані в якості всезагальних методів пізнання, сутністю яких і є методологія, вони концентрують увагу на таких постулатах, як вимірювання, порівняння, моделювання та ін.

Вважаємо необхідним акцентувати увагу на ще одній важливій проблемі, яка в даний час в криміналістичній літературі залишається дискусійною. Це стосується питання класифікації і систематизації методів криміналістики.

Так, наприклад, М. П. Яблоков з урахуванням вирішення завдань роботи з важливою для криміналістики інформацією виділяє методи виявлення, фіксації, декодування (читання) інформації, формування окремих і загальних інформаційних систем. Відповідно до завдань аналізу процесу дослідження конкретного джерела кримі-

---

¹ Див.: Каминский М. К. Что есть, что может быть и чего быть не может для системы «Криминалистика» // Вестн. криминалистики. – 2002. – Вып. 1 (3). – С. 8.

² Коновалова В. Е. Новые тенденции развития криминалистики // Теория та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матеріалів / Редкол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х.: Право, 2006. – Вип. 6. – С. 11–16.

налістичної інформації виділяють методи, які реалізуються на різноманітних стадіях дослідження: аналітичній, порівняльній, синтезуючій (оціночній). Відповідно до суб'єкта і сфери професійного використання методів розрізняють експертні, слідчі, оперативно-розшукові методи, які реалізуються в інших сферах професійної діяльності, у тому числі за рамками судового процесу. Відповідно до завдань вибору методу й оцінки його результатів класифікуються методи криміналістики на органолептичні та інструментальні, безпосередні, якісні та кількісні і т. д. Крім цього, систематизація методів може бути виконана по рівнях методології криміналістики, в якій розрізняють: філософський, загальнонауковий і спеціальний рівні, утворюючи при цьому сувору ієрархічну структуру¹.

В. О. Образцов відмічає, що в криміналістичних наукових дослідженнях застосовуються: 1) загальнонаукові пізнавальні методи, теоретично осмислені філософією і деякими іншими науками (до їх числа належать: вимірювання, описання, порівняння, експеримент, моделювання, математичні методи і т. д.); 2) галузеві методи, теорія яких розробляється у фізиці, хімії, соціології та інших конкретних галузях науки (вони підрозділяються на природно-наукові і методи гуманітарних наук); 3) специфічно криміналістичні (спеціальні методи криміналістики)².

А. Н. Васильєв також виділяє три рівні в системі методів науки. Перший рівень пов'язаний з використанням діалектичного методу, законів логіки, а другий — із системою окремих методів, до яких автор відносить широке комплексне і творче використання технічних і природних наук та узагальнення слідчої практики. Третій рівень представляють спеціальні методи, до яких автор відносить визначення групової приналежності й ідентифікацію³.

На наш погляд, найбільш прийнятною і вдалою є класифікація методів Р. С. Белкіна⁴, який запропонував трьохрівневу систему методів криміналістики: 1) загальний метод криміналістичної на-

¹ Див.: Криміналістика: Учебник / Отв. ред. Н. П. Яблоков. – М.: Юристъ, 2001. – С. 55.

² Див.: Криміналістика / Под ред. В. А. Образцова. – М., 1995. – С. 9.

³ Васильєв А. Н. Методы криминалистики // Криминалістика: Учебник. – М., 1971. – С. 12–15.

⁴ Белкин Р. С. Курс криминалистики: Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 221–227.

уки; 2) загальнонаукові методи; 3) система спеціальних методів криміналістики.

У сучасній криміналістичній літературі¹ існують справедливі, на наш погляд, заперечення відносно назви і терміна «загальний метод криміналістики». Аналізуючи дані пропозиції, перш за все зазначимо, що навряд чи виправдано вважати діалектичний метод загальним методом криміналістики, оскільки його зв'язок із системою методів окремої науки більш складний. Так, в силу своєї всезагальності й об'єднання в ньому таких пізнавальних принципів, одиниць, які є універсальними, він слугує базою, на основі якої розробляється система методів окремих наук. Діалектичний метод являється базовим для багатьох наук, у тому числі і для криміналістики. У силу цього діалектичний метод реалізується в системі методів окремих наук, тому про рівень розвитку методології тієї чи іншої науки судять по відповідності системи її методів основним положенням, вимогам діалектичного методу. Тому правильношою, на наш погляд, буде назва першого рівня методів криміналістики — «методи діалектичної і формальної логіки».

Як висновок, слід зазначити, що жоден із вищеназваних методів не може бути абсолютизований, перетворений в єдино можливий, взятий ізольовано від інших, не може привести до повного успіху такого дослідження. Тільки сукупність, система цих методів може забезпечити досягнення істини. Теорія пізнання, теорія відображення, методи діалектичної і формальної логіки та засновані на них інші наукові методи застосовуються в діалектичній єдності і взаємозв'язку². Усі вони у сукупності утворюють складну за своєю структурою систему методів наукового пізнання у криміналістиці.

Тенденції розвитку методології криміналістики повинні знайти своє відображення в розробці загальних положень теорії пізнання, її категорій в адаптації до концепцій криміналістики. Такі адаптації уже представлені дослідженнями теорії ідентифікації та її окремих конструкцій відповідно до положень криміналістичної техніки

¹ Див.: Курс криміналістики: Общая часть / Отв. ред. В. Е. Корноухов. – М.: Юристъ, 2000. – С. 24.

² Див.: Шепітько В. Ю. Методи криміналістики // Криміналістика: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2008. – С. 13–17.

і тактики¹. Крім цього, як правильно вказує В. Г. Лукашевич, подальше вдосконалення методології криміналістики необхідно пов'язувати з розширенням бази її окремо наукової методології через використання так званих «міждисциплінарних інтеграторів» і формування на їх основі окремих інтегративних криміналістичних теорій, у межах яких і мають розроблятися дієві практичні рекомендації².

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 7 від 9 вересня 2009 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шепітько.*

---

¹ Див.: Коновалова В. Е. Новые тенденции развития криминалистики // Теория та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матеріалів / Редкол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х.: Право, 2006. – Вип. 6. – С. 11–16.

² Лукашевич В. Г. До поняття криміналістичної методології // Актуальні проблеми криміналістики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 верес. 2003 р. – Х.: Гриф, 2003. – С. 31.

УДК 343.98

С. В. Великанов, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

РОДОВІ, ВИДОВІ, ПІДВИДОВІ, КОМПЛЕКСНІ ТА МОДИФІКУЮЧІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розв'язання теоретичного завдання з визначення засад та підстав категоризації методик на родові, видові, підвидові та комплексні відбувається з урахуванням загальних положень криміналістичної систематики та методики розслідування злочинів, що дозволяє вивчати ознаки компонентів існуючих методик розслідування та конструювати нові моделі методик різного ступеня загальності для їх використання у перспективних побудовах. З практичної точки зору вірна категоризація методик дозволяє слідчому швидко зорієнтуватися та віднайти у системі потрібну методику або при необхідності скомбінувати відомості з декількох існуючих методик до потрібної програми розслідування. Тому правильно категоризована криміналістична методика відбиває у своїй назві власне цільове призначення, а змістовне наповнення методики є розгорнутою відповіддю на найбільш нагальне запитання слідчого — «якою методикою необхідно скористатися для розслідування певного злочину?».

Криміналістика пропонує слідчим два пошукових алгоритми у системі методик для знаходження відповіді на це запитання: 1) рух від загального до окремого за драбиною «рід — вид — підвид» та 2) засоби об'єднання обраних методик при необхідності їх комплексного застосування. Такий підхід дозволяє охопити всі можливі потреби слідчих у наукових рекомендаціях, що виникають як при розслідуванні злочинів, кваліфікованих за однією статтею Кримінального кодексу України, так і при розкритті складних злочинних технологій, що можуть об'єднувати декілька злочинів у ідеальних та реальних сукупностях.

Перший алгоритм базується на перевірній часом та прозорій класифікаційній ідеї, що передбачає утворення ієрархічної деревовидної побудови категорій та виокремлення критеріїв віднесення об'єктів (у дано-

му випадку методик) до тієї чи іншої категорії. Зокрема, для такої побудови характерні наступні риси:

– категорії методик розділяються за родами, видами та підвидами;

– при пересуванні від родових до підвидових методик зростає деталізація рекомендацій та збільшується регулятивна функція відповідних методик;

– методики всіх рівнів мають у цілому передбачувану базову структуру;

– методики вищих рівнів містять компоненти, що можуть бути використані методиками нижчих рівнів.

Коренем впорядкування системи криміналістичних методик є абстрагована від різновидів злочинних діянь *базова методика розслідування злочинів*, що являє собою концептуальну модель із апробованою структурою та рекомендаціями до змістовного наповнення елементів практичних рекомендацій, розташованих на нижчих рівнях. За пропозицією В. А. Журавля, така методика має бути загальноновизнаною, несуперечливою, універсальною та розглядатись дослідниками як орієнтир для формування окремих криміналістичних методик різних рівнів¹.

Перехід від базової методики до категорій *родових, видових та підвидових* методик потребує розгляду питання про критерій категоріальної відносимості. З функціональної точки зору такий критерій є своєрідним компасом, що дозволяє слідчому зорієнтуватися в системі криміналістичних методик. Природа розглядуваного критерію оцінюється криміналістами по-різному. Так, Р. С. Белкін віддавав пріоритет кримінально-правовій кваліфікації злочинів у побудові системи видів окремих методик розслідування злочинів². З думкою про запозичення положень кримінального права як підстав класифікації окремих криміналістичних методик погоджується й О. Ю. Головін³.

¹ Журавель В. А. Проблема формування базової методики розслідування злочинів // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 233.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ, 1997. – С. 325.

³ Головин А. Ю. Криминалистическая систематика: Монография. – М.: ЗАО «ЛексЭст», 2002. – С. 136.

З альтернативної позиції пріоритет у створенні системи методик віддається криміналістичним ознакам, що проявляються у криміналістичній класифікації злочинів та при встановленні криміналістичного виду злочину. Наприклад, А. В. Дулов вважає, що основою для побудови системи методик є криміналістична класифікація злочинів¹. О. Я. Баєв пропонує створити Криміналістичний кодекс та з цього приводу пише: «Стосовно методики необхідно вести мову не просто про розслідування окремих видів злочинів, а про розслідування визначених криміналістикою видів злочинів»². Найбільш радикальною в цьому аспекті є позиція О. А. Крестовнікова, який заперечує можливість створення системи криміналістичних методик на основі кримінально-правових класифікацій через одномірність та іншу спрямованість останніх та багатофакторність криміналістичної моделі злочинної діяльності³.

У зв'язку із вищевикладеним актуальною є думка В. Ю. Шепітька, який зазначає, що для «методики розслідування окремих видів злочинів важливе значення має розумне поєднання критеріїв кримінально-правового та криміналістичного характеру»⁴. Дійсно, слідчих турбують не абстрактні та суто наукові криміналістичні положення, а наявність практичного характеру методичних настанов, що враховують як криміналістичні особливості злочину, так і його кваліфікацію за конкретною статтею Особливої частини КК. Тому поза науковою дискусією питання впорядкування часто розв'язується суто прагматично — категоріальна приналежність методики визначається у її назві, що кореспондує із найменуванням розділу або статті Особливої частини КК, уточненому в необхідних випадках криміналістичною ознакою.

Об'єднане використання кримінально-правових та криміналістичних критеріїв для категоризації методик всіх рівнів уточнює цільове призначення методик та надає їх системі необхідну потуж-

¹ Дулов А. В. Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами. – Минск: Университетское, 1985. – С. 37.

² Баєв О. Я. Основы криминалистики: Курс лекций. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2009. – С. 203.

³ Криминалистика: информационные технологии доказывания: Учеб. для вузов / Под ред. В. Я. Колдина. – М.: Зерцало-М, 2007. – С. 665.

⁴ Шепітько В. Ю. Криминалистика: Курс лекцій. – Харьков: Одиссей, 2003. – С. 253.

ність та витривалість за рахунок застосування зовнішньої класифікаційної побудови. Дотримання зв'язку між кримінально-правовою системою злочинів та системою криміналістичних методик уніфікує назви категорій останньої, що дозволяє слідчим швидше знайти необхідну методику, а також усуває із системи методик «фантомні» утворення, наприклад «методику розслідування комп'ютерних злочинів».

На родовій сходинці першого пошукового алгоритму слідчий може обрати криміналістичну методику із найвищим для практичних рекомендацій ступенем загальності. Родовий критерій категоріальної відносимості методики може бути пов'язаний із найменуванням відповідного розділу Особливої частини КК, а сама родова методика відповідно може бути використана при розслідуванні злочинів, згрупованих у цьому розділі КК (злочини у сфері службової діяльності, військові злочини та ін.). Родові методики часто використовують й криміналістичні критерії (екологічні злочини та ін.), що об'єднують злочини із спільними родовими криміналістичними ознаками. Спільне або окреме використання вищезначених критеріїв у родових методиках має призводити до перерахування вичерпного кола злочинів, щодо яких вона може бути застосована.

Призначення родової методики для розслідування хоча й обмеженого, однак все одно доволі широкого кола злочинів неминуче накладає відбиток загальності на практичні рекомендації, роблячи їх універсальними при розслідуванні злочинів одного роду. Широке коло цільових злочинів нівелює видові й підвидові особливості злочинів та визначає узагальнену структуру та зміст родової методики, а також сприяє формуванню наукового, дидактичного та практичного потенціалу, що реалізується у підлеглих видових та підвидових методиках. Узагальнений, монолітний зміст є важливою відмінною рисою родових методик від «об'єднаних» методик, що будуть розглянуті нижче.

Узагальнені ознаки криміналістичних рекомендацій такого рівня даються взнаки на зміст внутрішньої структури їх компонентів. Так, узагальнений зміст мають обставини, що підлягають з'ясуванню. Структура криміналістичної характеристики злочинів видозмінюється відповідно до родової особливості злочину, а база знань, що

міститься в ній, слугує підґрунтям для формулювання версій, що пояснюють характер події в цілому. Слідчі ситуації початкового етапу розслідування також мають загальний вигляд та пропонуються початкові слідчі дії. Такі рекомендації стосуються не конкретного виду злочину, а простежують спільні, родові прояви та закономірності вчинення злочинів певного роду, а також методів їх розкриття, розслідування та попередження. У цьому аспекті родові методики відіграють роль загальних положень для підпорядкованих видових та підвидових методик.

Родові методики виконують функцію акумулятора криміналістичних знань на початкових стадіях накопичення відомостей про нові злочини, коли криміналістами з об'єктивних причин ще не узагальнено необхідного емпіричного матеріалу, а теоретичне бачення видів та підвидів злочинів ще тільки формується. Але навіть на цьому етапі криміналістичні рекомендації мають забезпечувати слідчому можливість скласти робочу програму розслідування злочину. Як приклад молоді родові методики, що придатна до застосування практичними працівниками, можна навести створену В. А. Журавлем методику «Розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку»¹. Зазначена методика у своєму подальшому розвитку обов'язково диференціюється відповідно до видів злочинів, що містяться у розділі XVI КК України.

Родові криміналістичні методики мають такі ознаки:

- призначені для розслідування конкретизованого кола злочинів, обмеженого або певним розділом КК, або криміналістичною ознакою;
- мають узагальнену структуру та загальний зміст;
- часто формуються на початкових стадіях розвитку криміналістичних методик певного роду.

Наступною сходинкою пошукового алгоритму є перехід до видової методики, що містить значно вужчі за цільовим призначенням практичні рекомендації. На відміну від родового критерію, що ха-

---

¹ Див.: Керівництво з розслідування злочинів / За ред. В. Ю. Шепітька. – Х.: Одиссей, 2009. – С. 386–407.

рактизує властивість події в цілому, видова категоризація методик розслідування злочинів акцентує увагу на способі злочину, особі злочинця, особі потерпілого, предметі посягання та інших особливостях, що безпосередньо кореспондують статтям Особливої частини КК. Таке широке коло підстав видової категоризації призводить до утворення різноманітних видових методик, що внутрішньо групуються в залежності від зв'язку з кримінально-правовим складом злочину та наявності підвидових методик.

Розглядаючи зв'язок видової криміналістичної методики із складом злочину слід зазначити, що найбільш поширеними є видові методики, призначені для розслідування одного кримінально-правового виду злочину (методики розслідування вбивств, крадіжок, хабарництва, контрабанди та ін.). Менш розповсюджені видові методики, що застосовуються при розслідуванні в цілому подібних з криміналістичної точки зору злочинів, наприклад методика розслідування грабежів та розбоїв, методика розслідування тілесних ушкоджень та деякі інші.

Видові методики мають різні тенденції до подальшої диференціації, створення підвидових методик, і на підставі цього їх можна розділити на дві групи: 1) такі, що мають підвидові методики (методика розслідування вбивств; методика розслідування привласнень, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; методика розслідування крадіжок та ін.), та 2) такі, в яких підвидові методики відсутні (методика розслідування хабарництва, шахрайства та ін.).

Видова методика першого типу охоплює об'єднані спільною видовою ознакою підлеглі підвидові методики та відіграє для них роль певних загальних положень. У методиках цього типу, з одного боку, розкривається та конкретизується спільний видовий зміст та структура, а з іншого — вони використовуються для формулювання настанов із узагальненим змістом, що допомагають слідчим зорієнтуватись у підвидовій специфіці злочинів. Розглянемо це положення докладніше.

Видова ознака є передумовою формування спільних компонентів у підпорядкованих підвидових методиках. Виявлення та наступний деталізований опис таких компонентів на видовому рівні сприяє

виключенню повторів та слугує науковій економії при створенні практичних рекомендацій. Видова методика цього типу може містити змістовно конкретизовані компоненти, що використовуються у всіх підпорядкованих підвидових методиках або тільки у частині з них. Такі компоненти, уточнені щодо конкретного злочину, можуть безпосередньо використовуватись практичними працівниками. Наприклад, рекомендації щодо фотозйомки трупа можуть бути використані при огляді місця події при розслідуванні будь-якого підвиду вбивства, крім розслідування вбивств за відсутності трупа.

Суттєві підвидові особливості підпорядкованих методик впливають на формування структурних орієнтирів та узагальненого змісту компонентів видової методики першого типу. Так, наприклад, В. О. Коновалова у видовій криміналістичній характеристиці вбивств цілком обґрунтовано викладає лише перелік способів позбавлення життя при вчиненні вбивств, підкреслюючи незначну роль деталізації в даному випадку¹. При цьому В. О. Коновалова ретельно аналізує загальну структуру способу вбивства, надаючи підготовці, вчиненню та прихованню вбивства статус окремих елементів криміналістичної характеристики цього виду злочину.

Безпосередня реалізація видової методики цього типу як загальної частини підпорядкованих підвидових методик вимагає кропіткого й тривалого виокремлення та концентрування загальних та окремих криміналістичних рис як злочину, так і його розслідування на видовому рівні, тому методики цього типу переважно мають часткову будову та у повному вигляді фактично не зустрічаються². Часто компонентам методики, які мають суттєві підвидові особливості, притаманний бланкетний характер, що відсилає до безпосереднього опису, наявного у підвидовій методиці. Разом із цим викладені окремо, без підвидів, методичні рекомендації, що мають найменування «методика розслідування крадіжок», «методика розслідування вбивств», «методика розслідування привласнень, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим

¹ Коновалова В. О. Вбивство: мистецтво розслідування: Монографія. – Х.: Факт, 2001. – С. 12.

² Прикладом такої методики є розроблені Г. А. Матусовським загальні положення видової методики розслідування привласнень, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

становищем», при найближчому вивченні є або підвидовими методиками (наприклад, методика розслідування вбивства при виявленні трупа, методика розслідування кишенькових крадіжок, методика розслідування привласнень грошових коштів на підприємствах), або об'єднаними методиками.

Видова методика та підпорядковані їй підвидові методики при їх спільному викладенні за рахунок взаємного використання компонентів та формулювання виходів на підвидові практичні рекомендації характеризуються тісними внутрішньовидовими зв'язками, що відбиваються у комбінуванні загальних та конкретних рекомендацій у видових методиках першого типу. Такі внутрішньовидові зв'язки проявляються, зокрема, при: 1) взаємодії між видовою та підвидовими криміналістичними характеристиками злочинів; 2) підвидовому використанні видових рекомендацій з підготовки та проведення слідчих дій (огляду місця події, допиту, призначення судової експертизи та ін.).

До ознак видових методик першого типу слід віднести наступне:

- призначені для боротьби із найбільш тяжкими та поширеними злочинами;
- виконують функцію загальних положень для підвидових методик;
- містять деталізовані компоненти, спільні для підвидових методик;
- при застосуванні мають розглядатись у системі із підвидовими методиками;
- формулюють загальні вимоги до опрацювання підвидових особливостей;
- містять криміналістичні рекомендації із спеціальним та загальним змістом.

Обрання видової методики першого типу при застосуванні пошукового алгоритму передбачає при можливості подальшого уточнення критерію категоріальної приналежності перехід до підвидової методики, яка містить у найбільш концентрованій і докладній формі оптимальну програму та криміналістичні рекомендації з розслідування підвидів злочинів. Однак не всі підвидові ознаки, що

виникають при диференціації криміналістичних особливостей способу, особи злочинця, обстановки вчинення злочину, мотиву та інших компонентів злочину, призводять до формування практичних відмінностей у розслідуванні злочинів. Так, наприклад, не можна погодитись із пропозицією І. І. Когутича¹ щодо розподілу методик розслідування вбивств за такими ознаками способу, як: використання холодної зброї, вогнепальної зброї, скидання з висоти та ін. Такі ознаки способу не мають істотного впливу ані на загальну структуру, ані на функціонування методики, тому їх зміст може бути розкритий у відповідній підвидовій криміналістичній характеристиці злочинів. Акцентування уваги на таких малозначущих ознаках призводить до засмічення системи підвидових методик та відволікає увагу дослідників від справжніх прогалин у методичному забезпеченні практики.

Ураховуючи викладене, серед підстав формування існуючих підвидових методик необхідно зазначити такі: елементи способу злочину (вбивство із розчленуванням); обстановки вчинення злочинів (різновиди методик розслідування привласнень, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем залежно від галузі господарської діяльності); мотив (вбивство на замовлення), комбінації місця та способу вчинення злочину (кишенькова крадіжка, крадіжка зі зломом), комбінації мотиву та способу (серійні, ритуальні вбивства) та ін. Такі підстави, як правило, відбивають криміналістичні особливості злочинів та безпосередньо визначають домінування спеціального змісту в підвидових методиках.

Структура підвидової криміналістичної методики в цілому відповідає структурі загальної методики розслідування злочинів із відповідними родовими, видовими та підвидовими корективами. Наприклад, докладний зміст головних компонентів підвидової криміналістичної характеристики визначає пріоритетні напрями висунення слідчих версій та розвинений характер їх системи. Структурні відмінності спостерігаються у програмах початкового етапу підвидових методик розслідування кишенькових крадіжок та крадіжок із зломом. Різну будову та пріоритет, визначені відмінною

¹ Когутич І. І. Криміналістика: Курс лекцій. – К.: Атіка, 2008. – С. 541.

роллю підготовки до злочину, мають криміналістичні характеристики вбивств на замовлення та вбивств на побутовому ґрунті.

Змістовне наповнення структури підвидової методики суттєво розрізняється в залежності від її створення в межах окремого дослідження (дисертації або спеціалізованої монографії) або від її знаходження в системі видової методики, викладеної в одному літературному джерелі (підручнику або керівництві для слідчих). У першому випадку підвидова методика характеризується найбільш повним переліком компонентів, детальний зміст яких полегшує її практичне застосування. У другому випадку підвидові методики як частини видової системи використовують спільні видові компоненти та містять опис підвидових особливостей відповідно до загальних видових вимог.

До особливостей підвидових методик можна віднести такі:

- зміст та структура підвидової методики мають спеціальний характер;
- підвидові методики структурно та змістовно тісно пов'язані із розташованою вище видовою методикою;
- коло підвидових методик обмежено відмінностями у розслідуванні злочинів.

Видова методика другого типу не має підпорядкованих методичних рекомендацій, та у зв'язку з цим обрання слідчим за критерієм категоріальної приналежності такої методики завершує перший пошуковий алгоритм. Ця видова методика формується у випадках, коли наявні у злочинах певного виду відмінності не призводять до суттєвої диференціації програм з їх розслідування. Зазначені відмінності опрацьовуються системою вихідних слідчих ситуацій, що пропонують варіанти програм для розв'язання завдань, нагальних на певному етапі. Іншим випадком утворення такої методики є розроблення рекомендацій з розслідування нових злочинів, за якими ще не накопичено достатньо відомостей щодо формування криміналістичних підвидів.

Така методика опрацьовує всі елементи структури загальної методики розслідування з необхідними для практичного застосування видовими акцентами та рівнем деталізації компонентів. Наприклад, видова криміналістична характеристика накопичує

систематизовані криміналістичні знання щодо злочину певного виду, що в подальшому використовуються при формулюванні слідчих версій. Така методика має й систему слідчих ситуацій із опрацьованими тактичними завданнями та засобами їх розв'язання. Пропонується найбільш ефективна тактика окремих слідчих дій, а також конкретизуються можливі способи реалізації профілактичних заходів.

Видова криміналістична методика другого типу має такі особливості:

- створюється для розслідування одного виду злочину, що на даний момент не утворює підвидів;
- має цілісну структуру, компоненти якої містять докладні рекомендації.

Характерною рисою першого пошукового алгоритму є уточнення змісту та цільового призначення індивідуальної методики при її обранні слідчим виходячи з встановлення критерію родової, видової та підвидової категоріальної приналежності. Другий пошуковий алгоритм використовується при комплексному застосуванні декількох методик. Можливість створення комплексних методик базується на дослідженні функціональної спільності та підстав об'єднання декількох методик для розслідування злочинів, вчинених у сукупності, але різних за видовою та родовою приналежністю.

Існуючі в літературі визначення комплексних методик у загальних рисах збігаються із словарним тлумаченням терміна «комплексний», що визначається як такий, «що охоплює групу предметів, явищ, дій, властивостей, або такий, що становить комплекс чогонебудь»¹. Тому в цілому можна погодитись із А. Ф. Волобуєвим, який зазначає, що комплексна методика призначена для «розслідування декількох видів злочинів, об'єднаних в межах єдиної технології злочинної діяльності»². Серед інших характеристик таких методик В. А. Журавель вказує на зумовлену комплексом злочинних дій «специфіку висунення й перевірки слідчих версій, здійснення

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – С. 561.

² Волобуєв А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2002. – С. 8.

планування, тактику провадження окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів та ін.»¹.

Функціональна спільність методик як підстава їх об'єднання є продовженням криміналістичного бачення способу злочину, що може охоплювати декілька діянь, відмінних з кримінально-правової точки зору. Спільний характер способу призводить до формування у двох методиках співпадаючих у цілому або окремих частинах елементів у системі обставин, що підлягають з'ясуванню, подібних слідчих версій, слідчих дій, проведення яких одночасно вирішує завдання, важливі для розслідування пов'язаних злочинів. Виявлення та опрацювання таких компонентів у методиках дозволило би значно зекономити доступні слідчому ресурси.

Хоча термін «комплексна методика» був запропонований І. О. Возгріним у 1983 р.², цей напрям наукових досліджень залишається експериментальним та недостатньо вивченим. Перспективною особливістю методик, призначених для комплексного застосування, мають стати вдосконалені структурні компоненти методик різної категоріальної приналежності, що передбачали б можливість взаємного застосування відомостей у необхідних випадках. Функціональну спільність методик, поєднаних у комплекс, можна продемонструвати на такому прикладі. При розслідуванні діяння, кваліфікованого за ст. 361 КК України «Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку», що призвело до витоку відомостей про номер банківської платіжної картки особи, необхідно висунути та спланувати перевірку версій щодо подальшого використання таких даних. Зокрема, перевірка цих версій може бути проведена при застосуванні методичних рекомендацій з розслідування шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки.

До особливостей створення комплексних методик можна віднести такі:

---

¹ Журавель В. А. Актуальні проблеми криміналістичної методики розслідування злочинів // Проблеми законності. – Х.: Право, 2009. – № 100. – С. 372.

² Возгрин И. А. Криминалистическая методика расследования преступлений. – Минск: Выш. шк., 1983. – С. 195.

– досліджуються функціонально спільні методики, призначені для розслідування декількох злочинів різних видів, об'єднаних цілісним способом злочину;

– враховуються видові особливості декількох суттєво відмінних злочинів.

Особливим різновидом методик, що існують у науковій та навчальній літературі, є побудови, адресовані до невизначеного або дуже широкого переліку злочинів. Зокрема, такі методики, як «розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами», «особливості розслідування підпалів та інших злочинів, пов'язаних із виникненням пожеж», «особливості розслідування злочинів у справах за участю іноземців», «особливості розслідування злочинів, вчинених засудженими в установах виконання покарань», «розслідування нерозкритих злочинів минулих років», через відсутність чіткого цільового кола протиправних діянь можуть бути застосовані разом із будь-якою видовою, підвидовою або комплексною методикою. Такі конструкції умовно можна назвати методиками-модифікаторами через їх здатність доповнювати існуючу систему методик найбільш поширеними специфічними компонентами.

Зміст та будова компонентів ретроспективного і перспективного рівнів таких криміналістичних рекомендацій, як правило, відволікається від конкретики злочину та вказує на загальні фактори та обставини, що видозмінюють механізм злочинів та перебіг їх розслідування. Застосування таких методик із видовою, підвидовою або комплексною методикою призводить до взаємної трансформації практичних рекомендацій. Так, з одного боку, внутрішні конструктиви методик-модифікаторів, наприклад криміналістична характеристика злочинів та обставини, що підлягають з'ясуванню, набувають конкретизації при застосуванні методики розслідування певного виду злочинів. З іншого боку, спільне використання звичайних методик та методик-модифікаторів розширює для перших зміст однойменних елементів та допомагає слідчим реалізовувати практичні завдання при розслідуванні злочинів.

Характерними рисами методик-модифікаторів є:

– можливість до застосування практично з будь-якою родовою, видовою та підвидовою методикою;

– запровадження типових видозмін структури методики, з якою вона буде застосована, залежно від модифікуючих обставин (виявлення пожежі, вчинення злочину групою осіб та ін.);

– типові модифікації розповсюджених тактичних та організаційних завдань (з проведення профілактичних заходів, опрацювання електронних носіїв інформації, взаємодії слідчого з оперативними підрозділами та ін.).

Від описаних вище практичних рекомендацій, що знаходяться у класифікаційній системі криміналістичних методик, необхідно відрізнити побудови, які ззовні нагадують методики, однак при більш ретельному аналізі являють собою сурогатні конструкції. Наприклад, серед методик, особливо тих, що викладаються у підручниках з криміналістики, можна виокремити реалізацію, умовно кажучи, *об'єднаних методик*. Такі методики, як правило, мають видову або міжвидову назву, однак не мають важливої риси — синтезованого узагальненого родового або видового змісту рекомендацій, іншими словами, фактично об'єднують зміст декількох видових або підвидових методик. Так, наприклад, М. П. Яблоков у межах глави «Методика розслідування вбивств»¹ виклав відомості щодо особливостей розслідування вбивств при виявленні трупа, його частин та при зникненні особи. М. Г. Шурухнов у межах об'єднаної методики «Розслідування вбивств та навмисного заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю» скомбінував, крім іншого, підвидові методики розслідування вбивств при виявленні трупа та вбивства на замовлення². В. М. Ісаєнко, розглядаючи «Розслідування насильницьких злочинів»³, охопив на 24 сторінках усі види вбивств, розбої, звалтування, нанесення тілесних ушкоджень та ін. Об'єднавши 23 склади злочинів, О. Я. Баєв створив методику «Розслідування злочинів, що вчиняються за посадою та службою»⁴. Як видно, такий підхід

¹ Яблоков Н. П. Криминалистика: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2008. – С. 303–312.

² Шурухнов Н. Г. Криминалистика: Учеб. пособие. – М.: Юристъ, 2002. – С. 514–529.

³ Див.: Криминалистика: информационные технологии доказывания: Учеб. для вузов / Под ред. В. Я. Колдина. – М.: Зерцало-М, 2007. – 752 с.

⁴ Баєв О. Я. Основы криминалистики: Курс лекций. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2009. – С. 237–247.

поширюється, однак його єдиним виправданням є недостатній обсяг місця для викладення методик у навчальній літературі. Практичне застосування таких методик має складнощі через втрату: 1) необхідного для висунення версій рівня деталізації криміналістичної характеристики злочинів та обставин, що підлягають з'ясуванню; 2) особливостей проведення окремих слідчих дій.

Підсумовуючи, можна виокремити ознаки, що притаманні повноцінній методиці розслідування злочинів:

– зміст практичних рекомендацій може варіюватися від загального до спеціального характеру залежно від рівня побудови методики;

– структура методики може бути акцентована родом, видом та підвидом, однак зберігає передбачувану загальну форму;

– кожна методика має свою категоріальну приналежність, що визначається поєднанням кримінально-правових та криміналістичних ознак злочину.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору проблем прокурорської діяльності та досудового слідства ІВПЗ АПРН України (протокол № 9 від 2 вересня 2009 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. А. Журавель.*

УДК 343.98

Д. В. Затенацький, кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ

Боротьба зі злочинністю в сучасний період неможлива без ефективного застосування науково-технічних засобів. Такі засоби спрямовані на виявлення, дослідження та фіксацію фактичних даних, які відповідно до ст. 65 КПК України можуть бути використані як докази в справі. Їх застосування впливає на швидкість і ефективність розкриття злочину.

Проблемам застосування науково-технічних засобів приділено достатньо уваги в криміналістичній літературі¹. Між тим деякі питання застосування техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів залишаються дискусійними. Так, у криміналістичній літературі існує точка зору, що у вирішенні наукових завдань у сфері ідентифікації об'єктів за їхніми ідеальними відображеннями техніка стосовно тактики відіграє допоміжну роль². На нашу думку, некоректно зіставляти роль криміналістичної техніки і тактики в досягненні тих самих цілей — в одержанні інформації, що цікавить слідчого. Характер інформації, що міститься в ідеальних слідах, може визначати зв'язок між тактичними і техніко-криміналістичними засобами стосовно актуалізації таких слідів. Вивчення ідеальних слідів дає змогу відзначити, що розвиток криміналістичної тактики є поштовхом у розвитку криміналістичної техніки і навпаки.

¹ Детальніше див.: Гончаренко В. И. Научно-технические средства в следственной практике / В. И. Гончаренко. — К. : Вища шк., 1984. — С. 150; Грамович Г. И. Основы криминалистической техники / Г. И. Грамович. — Минск : Вышейш. шк., 1981. — 208 с.; Карлов В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. — М. : Экзамен, 2006. — 192 с.; Шепітько В. Ю. Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі / В. Ю. Шепітько // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2001. — Вип. № 4 (27). — С. 198–207.

² Вольнський В. А. Криминалистическая техника: наука-техника-общество-человек / В. А. Вольнский. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — С. 149.

Науковий інтерес становить дослідження питання створення суб'єктивного портрета. Одним із важливих завдань кримінального судочинства на сучасному етапі є підвищення ролі використання техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів при розслідуванні та розкритті злочинів. Зазначене завдання може бути вирішене за допомогою впровадження сучасних інформаційних та інноваційних технологій. Йдеться про впровадження у слідчу та експертну практику нової методики відновлення сліду пам'яті зовнішності розшукуваної особи з використанням комп'ютерної програми й засобів комп'ютерної графіки з метою побудови фотокомпозиційних портретів зі слів очевидців — системи «RAIPS-портрет», яка була розроблена в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. Зазначена методика, реалізована в системі «RAIPS-портрет», ґрунтується на врахуванні психологічних особливостей сприйняття, пригадування, впізнання та відтворення зовнішності людини й активізації асоціативної пам'яті очевидця при спогаді ним спостережуваної особи й фіксації суб'єктивного образу у вигляді фотозображення, що дає змогу скласти фоторобот навіть при наявності негативних чинників (погані умови спостереження, емоційний стан потерпілого тощо). Реалізований у системі «RAIPS-портрет» метод відображення у фотороботі ідеального сліду дав змогу створити електроний каталог складених фотороботів. Проведене експрес-інтерв'ю очевидців, потерпілих дозволяє стверджувати, що схожість суб'єктивного портрета (фотороботів) із розшукуваною особою в середньому становить 75–90 %¹.

Особливої уваги заслуговує використання аудіо- та відеотехніки. Науковий інтерес представляє поява та запровадження цифрової техніки. Важливою перевагою цих науково-технічних засобів є те,

¹ Див.: Фурса В. І. Матеріалізація комп'ютерними засобами слідів пам'яті у очевидця при складанні фотороботів / В. І. Фурса // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Х. : Право, 1998. — С. 88–91; Фурса В. І. Асоціативний підхід к встановленню у очевидця следа пам'яті внешности устанавливаемого лица при составлении фотороботов / В. И. Фурса // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы : сб. науч.-практ. материалов НИИСЭ им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса. — Х. : Право, 1998. — С. 276–279; Шепітько В. Ю. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько та ін. — Х. : Гриф, 2003. — С. 4, 5, 65–67.

що за їх допомогою можлива фіксація вербальної, наочно-образної, звукової, зорової інформації, а також емоційного стану відображених осіб, що важливо для оцінки об'єктивності отриманої інформації. Крім того, вони зберігають зафіксовану інформацію; сприяють вивченню недоступної людському сприйняттю події, що швидко минає; забезпечують фіксацію особливостей звукової (мови) і зорової інформації, крім негативних наслідків (помилкових перетворень раніше сприйманої інформації); підвищують можливість у відновленні картини події, що відбулася, дозволяють припинити протидію злочинців, переконатися в об'єктивності та вірогідності отриманої інформації; усувають недоліки неповноти та обмеженої об'єктивності протоколювання; дають можливість використання отриманих матеріалів звукозапису, відеозапису в тактичних цілях тощо¹. Використання засобів звуко- і відеозапису забезпечує передачу особливостей мови допитуваного як форми відтворення змісту ідеальних слідів. Однак роль зазначених засобів не обмежується тільки цим. Зафіксована за допомогою технічних засобів інформація може сприяти актуалізації ідеальних слідів та може виступати як самостійний тактичний прийом або входити в систему тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів.

Дискусійною залишається проблема нормативно-правової регламентації використання техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів. Так, кримінально-процесуальне законодавство (статті 85 і 85² КПК України) передбачає найбільш загальні умови застосування і використання звукозапису, відеозапису як методу фіксації в кримінальному процесі. Серед недоліків правового регулювання необхідно виділити наступні: не визначені повною мірою суб'єкти, які можуть використати подібні засоби; не розкриті мета, завдання, межі застосування та ін.² Водночас акту-

¹ Богунов В. Протоколювання та звукозапис: співвідношення функцій / В. Богунов // Підприємництво, госп-во і право. – 2003. – Вип. 6. – С. 108–112; Карлов В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – С. 133–135; Шейфер С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 99.

² Удалова Л. Д. Використання науково-технічних засобів під час допиту / Л. Д. Удалова // Держава і право – К., 2002. – Вип. 16. – С. 361.

альною є проблема доказового значення результатів використання подібних засобів¹. Попри недоліки, на які вказують у літературі, застосування розглянутих науково-технічних засобів є припустимим як в оперативно-розшуковій діяльності, так і в діяльності слідчого. Їх використання найбільш доцільне й ефективне в таких випадках: при допитах неповнолітніх (малолітніх); при допиті осіб, що перебувають у небезпечному для життя стані; при допитах неписьмених, сліпих, осіб, допитуваних за участю перекладача; при допитах потерпілих по справах про зґвалтування; при виникненні припущення, що допитуваний відмовиться від своїх показань або їх змінить; при допиті осіб, які мають відомості (що становлять інтерес для слідства), але перебувають під впливом заінтересованих осіб; при перевірці показань на місці; для подальшого використання в ході розслідування в тактичних цілях²; при перевірці оперативно-розшукових версій; опитуванні потерпілих і очевидців злочину³. На нашу думку, недопустимим є приховане застосування засобів звуко-, відеозапису на досудовому слідстві, оскільки це суперечить вимогам КПК України, а результат такого застосування (інформація) не матиме статусу доказів.

Сучасні досягнення науково-технічного прогресу дозволяють вийти на якісно новий, ефективний рівень роботи з ідеальними слідами. Важливим аспектом цієї проблеми є застосування безконтактних техніко-криміналістичних засобів. Йдеться про вивчення усного мовлення як відбиття (індикатора) емоційного стану людини (дослідження емоційної напруженості мови). Звукову мову можна

¹ Одні вчені вважають, що результати використання науково-технічних засобів доказового значення не мають, а є пояснення і наочне засвоєння протоколу; другі – вважають їх складовою частиною протоколу; треті – відносять їх до додатку; четверті – вважають їх речовими доказами; п'яті – документами; шості – самостійним видом доказів (більш дет. див.: Карлов В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – С. 141; Тертышник В. М. Теория доказательств / В. М. Тертышник, С. В. Слинко. – Х. : Арсис, 1998. – С. 34–35).

² Криминалистическая техника : учебник. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 520; Леви А. А. Звукозапись в уголовном процессе / А. А. Леви. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 23–29.

³ Ложкевич А. А. Звукозапись и фоноскопическая экспертиза на предварительном следствии : учеб. пособие / А. А. Ложкевич, А. М. Макаров, В. Л. Шаршунский. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 17.

фіксувати й досліджувати фізичними методами та у такій спосіб одержувати кількісну інформацію про наявність сліду пам'яті¹. У зв'язку з цим в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України був розроблений прилад «Темп-1», який дозволяє безконтактно зафіксувати п'ять темпоральних характеристик усного мовлення (темп мови, кількість і тривалість пауз, тривалість чистої мови та ін.). В основу встановлення емоційного стану допитуваного була покладена концепція залежності та зміни внутрішнього й зовнішнього відображення на сприйману людиною об'єктивну реальність у стресових ситуаціях. Подібні результати дозволяють встановлювати наявність (або відсутність) у людини емоційного порушення (стресу) при відповіді на критичне питання — емоціогенний подразник². Тому, на нашу думку, такого типу прилад з великою долею вірогідності дозволяє лише діагностувати (встановлювати) наявність в особі ідеальних слідів.

Заслуговує також на увагу аналіз можливостей використання поліграфа. Необхідно зазначити, що в літературі приділялося достатньо уваги зазначеній проблемі³. Однак, на нашу думку, використання поліграфа не встановлює, не розкриває сутність та не вилучає ідеальні сліди, а лише дозволяє опосередковано судити про їх наявність у допитуваного. Це пов'язано з тим, що прилад фіксує емоційну реакцію на подразники, а не інформацію, яку повідомляє допитуваний. Іншими словами, ми можемо говорити лише про певне діагностування наявності ідеальних слідів у допитуваного.

¹ Салтевский М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов : учеб. и практ. пособие / М. В. Салтевский. – Х. : Рубикон, 1997. – С. 296–301.

² Работягов А. В. Устная речь как отражение эмоционального состояния человека / А. В. Работягов // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – Луганськ, РВВ ЛІВС, 2000. – Вип. 2. – С. 164–172.

³ Кобзі Д. О. Правові проблеми щодо використання поліграфа / Д. О. Кобзі, О. О. Єфремов // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – Х.: НУВС, 2002. – Вип. 19. – С. 112–115; Морозова Т. Р. Сучасний стан теорії та практики поліграфічних опитувань / Т. Р. Морозова // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 223–230; Савочкин Д. А. Использование спецприбора «полиграф» в правоохранительной деятельности органов внутренних дел Украины / Д. А. Савочкин // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. ін-ту МВС України : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2001. – № 3 (6). – С. 312–319; Яни С. А. Правовые и психологические вопросы применения полиграфа / С. А. Яни // Проблемы совершенствования советского законодательства : тр. ВНИИСЗ. – М., 1977. – Вып. 8. – С. 135–136.

Проблемним залишається питання щодо створення і застосування техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів. Відсутній достатній рівень забезпечення такими засобами. Підтверджують цю тезу і результати проведеного нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України. Зокрема, 89 % опитаних практичних працівників відповіли, що не забезпечені сучасними техніко-криміналістичними засобами; 6 % — забезпечені не в повній мірі та лише 5% — забезпечені такими засобами.

Упровадження сучасних техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів призводить до подальшого наукового осмислення проблем їхнього використання в кримінальному судочинстві. Найбільш загальні умови їх застосування й використання визначені у статтях 2, 22 КПК України, що регламентують завдання кримінального судочинства. У кримінально-процесуальному законодавстві (статті 82, 85, 85¹ і 85², 191, 194, 195 КПК України) визначаються окремі прийоми, засоби та умови використання технічних засобів при проведенні слідчих дій. Водночас аналіз зазначених норм свідчить про те, що умовам застосування у роботі техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів вченими та законодавцем приділяється недостатня увага. Існує потреба у встановленні меж нормативного закріплення в кримінальному судочинстві, а також процесуальних гарантій особи¹. З позицій теорії кримінально-процесуального права при впровадженні в практику кримінального судочинства науково-технічних засобів необхідно вирішити кілька принципових питань: створити процесуальні гарантії використання сучасної науки й техніки; розробити процесуально-правову регламентацію такого використання; забезпечити неухильне дотримання законності². Так, у кримінально-процесуальному законодавстві відсутні норми, які б визначали загальні принципи допустимості й правові підстави застосування тих чи інших науково-технічних засобів. Вирішення даного ключового питання сприятиме впровадженню сучасних техніко-криміналістичних

¹ Элькин П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П. С. Элькин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С. 110.

² Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. – С. 258.

засобів для актуалізації ідеальних слідів, забезпеченню практичних працівників спеціальними знаннями їх застосування, вирішенню інших методологічних та організаційних проблем гарантування конституційних прав.

Так, необхідно зазначити, що є неприпустимою присутність на сеансі складання фоторобота сторонніх осіб (у тому числі родичів, знайомих, слідчого, оперативних працівників), оскільки вони можуть здійснювати навіювання, сугестивний вплив¹. Існує також думка, що можлива методика складання «колективного» суб'єктивного портрета з декількома очевидцями². Проте «колективне» складання та обговорення суб'єктивного портрета декількома очевидцями неприпустиме, оскільки більш активний очевидець може нав'язати свою думку іншим.

Дискусійною залишається проблема допустимості використання в кримінальному процесі поліграфа; істинності результатів і доказового значення інформації, отриманої за допомогою поліграфа; нормативно-правового регулювання, підготовки поліграфологів, визначення деяких обмежень щодо використання поліграфа та багато інших. У межах кримінального процесу вирішення цієї проблеми обумовлено моральними категоріями. Так, використання як доказової інформації даних, отриманих за допомогою датчиків, що фіксують фізіологічний стан людини, рівнозначне одержанню інформації від осіб, що мають певний процесуальний статус і наділені відповідними правами, поза їх волею, що суперечить моральним ідеалам, які захищаються кримінальним судочинством. Сумнівною залишається й вірогідність отриманих результатів. Сам спосіб одержання інформації не забезпечує можливості перевіряти, контролювати весь процес дослідження, який до того ж є недостатньо науково обґрунтованим і апробованим³. На нашу думку, використання поліграфа в слідчій практиці неприпустиме, оскільки

¹ Шепітько В. Ю. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько та ін. – Х. : Гриф, 2003. – С. 79–80.

² Салтевский М. В. Следы человека и приемы их использования для получения информации о преступнике и обстоятельствах преступления : лекция / М. В. Салтевский. – К. : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1983. – С. 17.

³ Тертъшник В. М. Теория доказательств / В. М. Тертъшник, С. В. Слинко. – Х. : Арсис, 1998. – С. 34.

невирішеним залишається питання про нормативно-правову регламентацію його використання¹. Використання поліграфа ґрунтується на фіксації показників емоційних реакцій людини на подразники, які можуть бути викликані неправильно поставленим запитанням, самим слідчим, мимовільними реакціями досліджуваної особи тощо. Стосуючись проблеми доказового значення результатів застосування поліграфа, слід зазначити, що ст. 65 КПК України доказами в справі визнає результати конкретних слідчих дій, а не показання приладу. У цьому зв'язку слід погодитися з думкою вчених², що нині оптимальною (доцільною) формою застосування поліграфа є його використання в оперативно-розшуковій діяльності, а інформація, отримана в такий спосіб, матиме орієнтовний характер. Окрім цього, також можливе його використання в межах психологічних досліджень, тобто судово-психологічних експертиз (поліграфологічних досліджень).

Аналіз поставлених проблем дозволяє зробити висновок про недостатню оснащеність органів досудового слідства техніко-криміналістичними засобами для актуалізації ідеальних слідів,

---

¹ Так, у Російській Федерації правовою основою застосування поліграфа в діяльності правоохоронних органів РФ є Закон «Об оперативно-розыскной деятельности» від 12 серпня 1995 р. № 144-ФЗ, а також відомчі нормативно-правові акти – Наказ МВС Росії від 28 грудня 1994 р. № 437 «Об утверждении Инструкции о порядке использования полиграфа при опросе граждан»; Наказ від 24 вересня 2002 р. № 426 ФСБ Росії «Об утверждении Инструкции о порядке применения ОФСБ опроса с использованием полиграфа»; Наказ від 24 вересня 2002 р. № 426 ФСНП РФ «Об утверждении Инструкции о порядке проведения оперативно-розыскных мероприятий – опроса в виде специального психофизиологического исследования в федеральных органах налоговой полиции», що визначають підстави застосування поліграфа, встановлюють принципи (добровільності, право на відмову), завдання такого використання тощо. У судово-експертних установах системи Міністерства юстиції РФ включена психологічна експертиза за спеціальністю «Дослідження психології і психофізіології людини», що пропонує згідно з Наказом № 15 від 15.01.2003 р. МЮ РФ «Об утверждении норм обеспечения СЭУ МЮ РФ приборами и оборудованием для производства экспертиз» можливість оснащення лабораторії поліграфами.

² Галаган В. Використання поліграфу: «За і «Проти» / В. Галаган // Укр. право. – 2000. – Ч. 1 (13). – С. 172–175; Захаров В. П. Використання поліграфа як засіб поліпшення інформаційного забезпечення діяльності оперативних підрозділів ДСБЕЗ / В. П. Захаров // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2006. – Вип. 1. – С. 282–288.

наявність певного кола дискусійних теоретичних питань. Упровадження та застосування новітніх техніко-криміналістичних засобів актуалізації ідеальних слідів сприятиме ефективній роботі правоохоронних органів у розкритті та розслідуванні злочинів. Саме реалізація таких заходів обумовлює необхідність розробки новітніх техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів, що відповідатимуть потребам практики боротьби зі злочинністю.

Рекомендовано до друку на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ АПРН України (протокол № 5 від 9 вересня 2009 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шепітько.*

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.126.1:343.224.1

А. Ю. Коновалова, аспірант сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

АРЕШТ ЯК ВИД ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

З прийняттям 5 квітня 2001 р. чинного Кримінального кодексу України (далі — КК) до системи покарань було введено новий вид покарання — арешт, який передбачено і в переліку покарань для неповнолітніх осіб. Його дослідженню присвятили монографію «Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування» В. М. Трубников та Ю. В. Шинкарьов. Окремі проблеми цього покарання вивчалися в роботах В. М. Бурдіна, В. К. Дуюнова, Ю. А. Пономаренка, В. І. Тютюгіна, В. Шумихіна та ін. Питання особливостей арешту неповнолітніх вивчали Ю. А. Кашуба, В. Г. Колесніков, М. І. Кольцов, М. П. Мелешко, О. Туранська, О. С. Яцун та ін. Однак, незважаючи на це, багато питань, що стосуються цього покарання, в науці кримінального права не розроблено дотепер.

Саме така ситуація й обумовила вибір теми цієї статті. Особливості арешту як виду кримінального покарання для осіб, що вчинили злочини у неповнолітньому віці, потребують додаткового дослідження. Тож метою цієї публікації є визначення кола правообмежень та розміру цього державного примусу, а також кола неповнолітніх, яким воно може призначатися.

Встановлюючи коло правових обмежень, які обумовлені застосуванням цього покарання, передусім слід проаналізувати спеціальну статтю КК, яка передбачає покарання у виді арешту, що може призначатися особам, які на момент постановлення вироку досягли

16 років. Стаття 101 КК визначає, що арешт полягає у триманні неповнолітнього в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах. У цьому приписі законодавець цілком очевидно відзначив, що характером відбування цього покарання є ізоляція, місцем його відбування — спеціально пристосовані установи. У такий спосіб сформовано два аспекти головного правообмеження арешту — обмеження права неповнолітньої особи на особисту свободу.

Перший аспект цього правообмеження виявляється в тому, що особам у віці 16–18 років забороняються побачення з родичами та іншими особами, за винятком адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи (абз. 1 ч. 3 ст. 51 Кримінально-виконавчого кодексу) (далі — КВК). І лише за виняткових обставин їм може бути надано право на телефонну розмову з близькими родичами (ч. 6 ст. 51 КВК). Зміст ізоляції полягає в тому, що засуджені неповнолітні не можуть бачитися, спілкуватися, підтримувати зв'язки з особами, які знаходяться за межами відповідного закладу.

Другий аспект обмеження права неповнолітньої особи на особисту свободу виявляється в тому, що законодавець передбачив обов'язковість тримання засуджених неповнолітніх до арешту в спеціально пристосованих установах. Так, відповідно до ч. 1 ст. 50 КВК засуджені відбувають покарання, як правило, за місцем засудження в арештних домах, а військовослужбовці — на гауптвахтах. Зазначене правообмеження виявляється в тому, що винний не може вільно пересуватися, обирати місце проживання, навіть на території місця відбування арешту особа у віці 16–18 років здійснює таке пересування згідно з вимогами режиму. Засуджений до цього покарання зобов'язаний перебувати визначений термін у спеціальному закладі. Така особа не може за своїм бажанням покинути його навіть на короткий час.

Коло правообмежень, яке обумовлене відбуванням неповнолітнім засудженим покарання у виді арешту, включає і обмеження його права на достатній життєвий рівень. Такі особи не можуть у повній мірі реалізовувати свої права, наприклад, у харчуванні, одязі, обладнанні приміщення, в якому вони відбувають призначене пока-

рання. Особа у віці 16–18 років вимушена дотримуватися вимог режиму спеціальної установи. Так, їм забороняється одержувати посылки (передачі) і бандеролі, за винятком посилок (передач), що містять предмети одягу за сезоном (абз. 2 ч. 3 ст. 51 КВК). Ці особи мають право витратити на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші в сумі до сімдесяти відсотків мінімального розміру заробітної плати (ч. 4 ст. 51 КВК). Матеріально-побутове забезпечення і медичне обслуговування засуджених до арешту здійснюються відповідно до норм, встановлених для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

Обмежується при призначенні арешту і право неповнолітніх осіб на працю. Такі особи не можуть вільно обирати вид діяльності, яким би вони хотіли займатися, погоджувати умови здійснення своєї роботи, розміри заробітної плати тощо. Стаття 52 КВК встановлює, що засуджені можуть залучатися без оплати праці до робіт з благоустрою арештних домів, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або до допоміжних робіт із забезпечення арештних домів продовольством.

Поряд з іншими режимні вимоги відбування покарання у виді арешту обмежують права засуджених і на вільний розвиток своєї особистості. Такі особи не можуть повною мірою реалізовувати своє право, наприклад, на культурний розвиток, освіту, художню творчість та ін. Вони, навіть, здійснювати прогулянки вимушені у конкретно визначених місцях та тривалістю лише до двох годин (ч. 5 ст. 51 КВК).

Сукупність правообмежень, передбачених арештом, призводить до неможливості реалізації засудженою особою й низки інших прав та свобод. Правильно з цього приводу зазначає Ю. А. Пономаренко: «вона (особа, яка відбуває арешт. — А. К.) обмежена в можливості реалізації права на проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій (ст. 39 Конституції), права користування об'єктами своєї власності, що залишилися за межами арештного дому (ст. 41 Конституції), права на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції), права на освіту (ст. 53 Конституції) та ряду інших прав»¹. Слід погодитися з В. М. Хомичем,

¹ Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины: Монография. – Харьков: ФИНН, 2009. – С. 146.

що «внаслідок відбування арешту кара виявляється у визначених особистих, політичних, соціально-економічних та інших позбавленнях та обмеженнях прав і законних інтересів засудженого»¹.

Отже, аналіз правообмежень арешту дозволяє встановити, що головним правообмеженням неповнолітнього є право на особисту свободу. Також обмеженню підлягають права осіб у віці від 16 до 18 років на достатній життєвий рівень, на працю, на вільний розвиток своєї особистості та інші права, обмеження яких обумовлено безпосередніми правообмеженнями арешту.

Досліджуючи коло неповнолітніх осіб, яким може бути призначене покарання у виді арешту, слід зазначити, що ст. 101 КК закріплює положення, що арешт полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років. Отож, визначальним при призначенні цього покарання є встановлення віку не на момент вчинення злочину (як при призначенні більшості покарань), а саме на момент постановлення вироку. На мою думку, це пов'язано з тим, що умови відбування арешту, незважаючи на короткий термін, є доволі суворими. Не випадково численні дослідники називають його «шоковою терапією»². Тому, як видається, законодавець і не передбачив можливість призначення цього покарання тим особам, які не досягли на момент постановлення вироку 16 років, тим більше що вони не досягли такого віку й на момент вчинення злочину. У такому виді зазначене покарання не можна призначати особам у віці 14–15 років, адже «ізоляція особи, що не досягла 16 років, та суровий режим, що властивий арешту, може справити більше негативний, ніж позитивний вплив на неповнолітнього»³.

¹ Хомич В. М. Наказания, не связанные с лишением свободы // Энциклопедия уголовного права. – СПб.: Изд-е проф. Малинина – СПб ГКА, 2007. – Т. 8: Уголовная ответственность и наказание. – С. 441.

² Стяжкина С. А. Гарантии прав и законных интересов несовершеннолетних в институте наказания: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Ижевск, 2006. – С. 26; Хомич В. М. Наказания, не связанные с лишением свободы // Энциклопедия уголовного права. – СПб.: Изд-е проф. Малинина – СПб ГКА, 2007. – Т. 8: Уголовная ответственность и наказание. – С. 429.

³ Шинкарьов Ю. В. Щодо визначення кола осіб, до яких не може бути застосоване кримінальне покарання у виді арешту // Право і безпека. – 2006. – Т. 5. – № 2. – С. 78–81; Трубников В. М., Шинкарьов Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування: Монографія. – Х.: Харків юридичний, 2007. – 288 с.

Узагалі слід зазначити, що дослідники арешту як виду покарання неоднаково ставляться до можливості та необхідності призначення його неповнолітнім. Одні з них стверджують, що призначення такого покарання неповнолітнім є цілком можливим¹. Інші, навпаки, вважають його неефективним, бо воно призначається на короткий термін².

Не вдаючись до визначення ефективності застосування цього покарання до повнолітніх, оскільки це виходить за рамки цієї статті, слід зазначити, що саме така «шокова терапія» може бути достатньо ефективною для неповнолітніх засуджених у віці 16–18 років. Як правильно стверджує С. А. Стяжкіна, «для неповнолітніх, зважаючи на їх більшу емоційність, вразливість, легке навіювання, цей вид покарання буде ефективним засобом досягнення мети спеціального попередження»³. Та, навіть, не лише для спеціального попередження, а й досягнення інших цілей покарання неповнолітніх.

Застосування арешту до осіб, яким на момент постановлення вироку виповнилося 16 років, є цілком можливим, і більше того, його призначення потребує суттєвого розширення. Узагалі слід визнати неприйнятною кількість засуджених неповнолітніх до арешту у 2006 р. — з 13 939 осіб до арешту було засуджено лише 65 неповнолітніх (0,47 %); у 2007 р. — з 11 170 лише 41 особу (0,37 %); у 2008 р. — з 10 078 лише 68 неповнолітніх (0,67 %). Ураховуючи біологічні, психологічні та соціальні особливості неповнолітніх, арешт, як зазначається, позитивно впливатиме на досягнення всіх цілей покарання неповнолітніх. Звичайно, що не остання роль належить умовам відбування цього покарання. Однак, якщо його ре-

¹ Стяжкіна С. А. Гарантии прав и законных интересов несовершеннолетних в институте наказания: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Ижевск, 2006. – С. 26; Кашуба Ю. А., Мелешко Н. П. Виды наказаний и назначение их несовершеннолетним // Энциклопедия уголовного права. – СПб.: Изд-е проф. Малинина – СПб ГКА, 2008. – Т. 11: Уголовная ответственность несовершеннолетних. – С. 126.

² Туранська О. До проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх // Актуальні проблеми управління та службово-оперативної діяльності органів внутрішніх справ у сучасний період розвитку державності України: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26 жовт. 2007 р., Київ / Під заг. ред. В. Д. Гвоздецького. – К.: МП Леся, 2008. – С. 269; Філей Ю. В. Застосування покарання у виді позбавлення волі в санкціях за злочини проти власності // Право і безпека. – 2005. – Т. 4. – № 1. – С. 103.

³ Стяжкіна С. А. Гарантии прав и законных интересов несовершеннолетних в институте наказания: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Ижевск, 2006. – С. 26.

алізація буде здійснюватися на підставі діючого законодавства, то навіть таке короткострокове, але достатньо суворе покарання має бути ефективним засобом протидії злочинності осіб, які на момент постановлення вироку досягли 16 років. Підтримують таку позицію, за результатами анкетування, й 72 % суддів¹, а також працівники кримінально-виконавчих установ².

Аналізуючи зарубіжне законодавство відносно призначення арешту неповнолітнім особам, слід зауважити, що кримінальні кодекси Республіки Білорусь та Грузії передбачають можливість призначення арешту лише неповнолітнім чоловічої статі. До речі, такі зміни пропонують внести в українське законодавство і вітчизняні науковці³.

На мою думку, такі зміни можуть погіршити стан неповнолітніх осіб жіночої статі порівняно з особами чоловічої статі. Законодавча заборона призначати арешт особам жіночої статі у віці 16–18 років, яка, з одного боку, враховує їх особливості — фізичну, психологічну, емоційну вразливість та спрямована на гуманізацію їх кримінального покарання, з іншого боку, призведе до того, що суди будуть вимушені призначати їм найбільш суворе покарання з можливих, а саме позбавлення волі на певний строк. Тож, внесення змін щодо заборони призначення арешту неповнолітнім жіночої статі у віці 16–18 років має поєднуватися із введенням у перелік покарань такого покарання, яке б могло їм призначатися замість арешту.

Досліджуючи коло неповнолітніх, яким може призначатися покарання у виді арешту, слід зазначити, що відносно цієї категорії осіб КК не закріплює інших вимог, ніж ті, що були розглянуті вище. Проте ч. 3 ст. 60 КК передбачає заборони загального характеру, що поширюються на всіх суб'єктів злочинів. Так, арешт не може призначатися вагітним жінкам та жінкам, які мають дітей віком до 7 років. Ці підстави неможливості призначення арешту цілком поширюються і на неповнолітніх. Тож, арешт не може призначатися неповнолітнім вагітним жінкам. На мою думку, така позиція зако-

¹ Про покарання за новим Кримінальним кодексом України / В. Т. Маляренко. – К.: Фонд «Правова ініціатива», 2003. – С. 37.

² Кольцов М. И. Особенности наказания несовершеннолетних: на примере практики судов Тамбовской области [Электронный ресурс] : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Режим доступа к автореф.: <http://www.law.edu.ru/script/cntSource.asp?cntID=100132376>.

³ Яцун О. С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Львів, 2009. – С. 11.

нодавця є правильною та відповідає принципу гуманізму. До особи, що знаходиться в стані вагітності, не може бути застосоване покарання «шокової терапії». Його правообмеження можуть призвести до погіршення стану вагітної, її фізичних та емоційних страждань, негативно вплинути на розвиток дитини.

Не застосовується він і до неповнолітніх жінок, що мають дітей віком до 7 років, адже цілком можливим виявляється ситуація, коли неповнолітня особа у віці 16–18 років є матір'ю дитини, наприклад, річного віку. Аналізуючи таку підставу, слід зауважити, що, встановлюючи її, законодавець намагався попередити розірвання відносин матері з малолітньою дитиною. Таке розлучення може призвести не лише до психологічної травми матері, а й дитини. У такому віці дітям особливо потрібна увага, піклування, близькість та любов матері. Отож, зазначена підстава є проявом гуманності держави не лише до матерів, які вчинили злочин, а й до їх дітей і, на мою думку, є правильною та необхідною.

Крім того, слід зазначити, що визначальним при цьому має бути не сам факт наявності дитини у неповнолітньої, а реальне здійснення матір'ю певного догляду. Адже в житті не є рідкістю випадки, коли жінка має дитину, але не доглядає, не піклується про неї, позбавлена батьківських прав, а замість неї ці функції здійснює, наприклад, батько чи бабуся. Як видається, у цьому разі немає жодних підстав для неможливості застосування до жінки арешту. Підтримують таку думку і автори одного з науково-практичних коментарів до КК: «якщо жінка, яка має дитину (дітей), позбавлена при цьому в установленому законом порядку батьківських прав, питання про можливість застосування до неї арешту в якості заходу кримінального покарання розглядається на загальних підставах»¹. У зв'язку з викладеним було б доцільно внести відповідні зміни до ч. 3 ст. 60 КК, якими передбачити неможливість призначення арешту не лише матерям, які доглядають дітей до 7 років, а й закріпити, що арешт не призначається й іншим особам, які здійснюють догляд за дитиною до 7 років.

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 ч. / Під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. – К.: ФОРУМ, 2001. – Заг. частина: Довідкові матеріали. Коментарі до статей 1–108 Кримінального кодексу. – С. 284.

Таким чином, вивчення кола неповнолітніх, яким може призначатися покарання у виді арешту, дає можливість зазначити, що законодавець не закріпив жодних особливостей щодо цієї категорії осіб, окрім віку, з якого їм може призначатися це покарання.

Дослідження ст. 101 КК, окрім кола правообмежень та неповнолітніх, яким може призначатися арешт, дозволяє визначити і розмір цього покарання. Відповідно до цього припису арешт полягає у триманні неповнолітнього строком від 15 до 45 діб.

Одиницею виміру цього покарання є доба. Це єдине покарання з переліку, передбаченого ст. 98 КК, яке обчислюється у добах. Не відповідає вона і одиниці виміру арешту, що призначається повнолітнім особам. Так, відповідно до ч. 1 ст. 60 КК покарання у виді арешту встановлюється на строк від 1 до 6 місяців. У місяцях передбачається це покарання і в статтях Особливої частини КК.

Отож, слід зазначити, що, по-перше, незважаючи на одиницю виміру арешту в ч. 1 ст. 60 КК та санкціях статей Особливої частини, суд, призначаючи це покарання неповнолітнім, повинен визначити його у добах. По-друге, таке суттєве зменшення розміру арешту неповнолітніх порівняно з повнолітніми цілком відповідає принципам гуманізму, справедливості, економії репресії, а також диференціації кримінальної відповідальності. Зважаючи на специфічність цього покарання, а саме на його «шокову терапію», законодавець цілком правильно зменшив строки відбування арешту особами, які на момент постановлення вироку досягли 16 років.

Таким чином, дослідження особливостей покарання у виді арешту, що може призначатися неповнолітнім, дозволило встановити, що їх основною відмінністю є розмір покарання. Подальший аналіз дасть змогу більш детально дослідити особливості покарань, що можуть призначатися неповнолітнім, а також запропонувати певні зміни, які будуть спрямовані не лише на вдосконалення арешту, а й інших видів покарань.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПРН України (протокол № 11 від 9 вересня 2009 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Ю. А. Пономаренко.*

УДК 343.35:35.08(477):061.1ЄС *Т. Є. Дунаєва*, науковий співробітник лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ ІЗ ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Гармонізація — це процес приведення національних нормативно-правових актів у відповідність із стандартами ЄС, тобто запровадження норм права ЄС в Україні. Як зазначає Ю. Шемшученко, глобалізація суспільного життя в останні десятиріччя загострила питання про наближення різних правових систем. Гармонізація законодавства дозволяє в м'якій формі приводити різні правові системи до загальноприйнятих вимог. При цьому має наближуватися не тільки національне законодавство відносно європейського права, а й право ЄС із національним законодавством, адже саме останнє є джерелом розвитку європейського права¹. Особливо складною є проблема гармонізації європейського права з національними законодавствами, коли правові колізії стосуються конституцій відповідних держав. Адже основні закони країн забезпечені додатковими гарантіями проти внесення в них змін і доповнень². Національне законодавство також потрібно стабілізувати, щоб уберегти його від частих змін у майбутньому. У країнах Європи у процесі гармонізації законодавства застосовувався метод порівняльного вивчення правового досвіду різних країн, їх історична, географічна, природна, культурологічна й економічна близькість.

Але гармонізація окремих інститутів національного та європейського права не може здійснюватися механічно. Вдалим прикладом застосування засад гармонізації є законодавство у галузі протидії

¹ Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом / Ю. Шемшученко // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2004. — № 3. — С. 108.

² Там само. — С. 110.

організованій злочинності та корупції. Нечіткість положень, неоднозначність дій за національним та міжнародним антикорупційним законодавством утворює хибне уявлення про рівень поширення корупції в Україні та ефективність боротьби з цим явищем, призводить до його неоднозначного трактування та уникнення адекватної відповідальності¹.

Так, у більшості країн об'єднаної Європи корупційне діяння не вважається лише адміністративним правопорушенням². З метою урегулювання питання відповідальності за корупційні правопорушення, які згідно з чинним Законом України «Про боротьбу з корупцією» не мали чітких рамок, які б розділяли поняття адміністративного та кримінального характеру корупційного діяння, Міністерством юстиції України розроблено і парламентом вже прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення»³. Щодо приведення законодавства України у відповідність до положень Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та Конвенції ООН проти корупції прийнято Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень»⁴. На сьогодні, відповідно до вимог РЄ, на виконання зобов'язань українським парламентом прийнято Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції»⁵. Слід зазначити, що всі вищезгадані прийняті закони вводяться в дію з 1 січня 2010 р.

¹ Актуальні проблеми протидії тероризму і злочинності у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України: Рекомендації Міжнар. наук.-практ. конф. // Євроатлантикінформ. – 2006. – № 1 (7). – С. 79.

² Безрутченко В. С. Посилення боротьби з корупцією як одна з проблем вдосконалення оперативно-розшукової діяльності [Електронний ресурс] / Володимир Сергійович Безрутченко // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.-практ. журн. – К. : Міжвід. наук.-дослід. центр пробл. бор. з орг. злочин. РНБО України. – 2006. – Вип. 14. – Режим доступу до журн.: http://mndc.naiu.kiev.ua/Gurnal/14text/g14_24.htm.

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 11.06.2009 р. № 1508-VI // Голос України. – 2009. – 18 лип. (№ 132). – С. 16–18.

⁴ Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень : Закон України від 11.06.2009 р. № 1507-VI // Голос України. – 2009. – 18 лип. (№ 132). – С. 15–16.

⁵ Про засади запобігання та протидії корупції : Закон України від 11.06.2009 р. № 1506-VI // Голос України. – 2009. – 18 лип. (№ 132). – С. 12–14.

Одним із чотирьох чинників, що перешкоджає гармонізації законодавства України із законодавством ЄС, є відсутність універсальних організаційних механізмів гармонізації відповідних правових систем.

Як слушно зазначає Ю. Шемшученко, поки що є істотні недоліки в теоретичному розв'язанні відповідних проблем, які стримують їх практичне вирішення. Зокрема, це стосується поняття європейського права, юридичної термінології, адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу¹.

На думку В. Лунєєва, утримання національної та транснаціональної злочинності на рівні соціальної прийнятності в країні потребує послідовного усунення із законодавства різних галузей права криміногенних і корупційних положень, які сприяють безкарному вчиненню злочинів².

Влада загрузнула в корупції. Традиційна боротьба із злочинністю малоефективна. Кримінальне покарання своїх завдань по боротьбі зі злочинністю не виконує. Запобігання злочинності дотепер не займає соціально значущого становища. У деяких країнах до половини населення (якщо не рахувати латентних злочинців) в тій чи іншій мірі притягувалося до кримінальної відповідальності³.

Усе це накладається на недостатню спроможність демократичних інститутів, їхню корумпованість. На засіданні ради з прав людини ООН 09.03.2009 р. прозвучала занепокоєність із приводу «нестримної корупції в Україні, що просякнула всю правоохоронну систему»⁴.

Тому слід наголосити, що потребує поглиблення співпраця з Радою Європи у рамках роботи GRECO (група держав з протидії корупції РЄ).

¹ Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом / Ю. Шемшученко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 3. – С. 106–112.

² Лунєєв В. В. Эпоха глобализации и преступность : монография / Виктор Васильевич Лунєєв. – М. : Норма, 2007. – С. 267.

³ Там само. – С. 269.

⁴ Горбулін В. Українська політика національної безпеки України: актуальні виклики – адекватні відповіді [Електронний ресурс] / Володимир Горбулін, Олександр Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009. – 28 берез. – 4 квіт. (№ 11). – Режим доступу до газ.: <http://www.dt.ua/1000/1600/65774/>.

У червні 2009 р. оприлюднений Звіт Групи держав Ради Європи проти корупції. Його мета полягає в оцінці заходів, ужитих органами влади України задля виконання антикорупційних рекомендацій, складених GRECO за підсумками двох раундів оцінювання України. Оцінювання охоплювало період по 2006 р. включно та містило 25 рекомендацій й одне застереження, обов'язкове для виконання Україною як членом GRECO. У своєму звіті про виконання Україною антикорупційних рекомендацій GRECO робить висновок, що Україна повністю виконала 8 рекомендацій та 17 — частково. Крім того, GRECO відзначає швидке створення Україною антикорупційного органу, встановлення тісного співробітництва в антикорупційній сфері як з окремими державами, так і з міжнародними організаціями. Зокрема, на думку GRECO, питанням особливої ваги є перетворення новоствореного антикорупційного органу на реально діючу інституцію¹.

Важливим чинником реформування правової системи України слід вважати участь України у конвенціях Ради Європи, які встановлюють спільні для всіх країн-членів стандарти. Однак на даний час залишається невирішеним питання втілення відповідних норм у національне законодавство, узгодження оцінювання та можливостей вітчизняного законодавства у сфері протидії корупції із законодавством Європейського Союзу. Зокрема, після ратифікації Верховною Радою України таких документів, як, наприклад, Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією², Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією³, низки рекомендацій та резолюцій багато їх положень не виконуються, оскільки не внесені відповідні зміни до

¹ Мін'юст: Оприлюднено звіт GRECO про виконання Україною антикорупційних рекомендацій [Електронний ресурс] : [09.06.2009 р., 15:40] // Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=221005778&cat_id=35884. – Заголовок з екрана.

² Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією [Електронний ресурс] : від 27.01.1999 р. : ред. від 18.10.2006 р. : офіц. пер. // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_101. – Заголовок з екрана.

³ Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією [Електронний ресурс] : прийнята 04.11.1999 р. : ред. від 16.03.2005 р. : офіц. пер. // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_102. – Заголовок з екрана.

кримінального, кримінально-процесуального законодавства та до інших нормативних актів.

Якщо проаналізувати оцінки досліджень, проведених останнім часом міжнародною спільнотою, то, як свідчить американська державна корпорація «Виклики тисячоліття», Україна визнана такою країною, що не може увійти до європейської спільноти лише через один чинник — через корупцію. Саме на її подолання мають бути спрямовані дії і рішення всіх органів державної влади. Якщо говорити про корупцію на різних рівнях влади, то однією з форм проявів корупції у законодавчій гілці влади є лобізм¹.

У більшості європейських країн спеціальних законів про лобізм немає, проте є низка норм, які регулюють таку діяльність. Наприклад, у ФРН вони присутні в прийнятих у 1972 р. Кодексі поведінки члена Бундестагу і Положенні про реєстрацію союзів і їх представників при Бундестазі. Найважливіший серед них — Єдине положення про федеральні міністерства. Існує також Регламент діяльності німецького Бундестагу. Регулювання лобізму в ЄС фактично почалося у 1989 р., коли представник Бельгії М. Галлі запропонував Європарламенту скласти кодекс поведінки й відкритий реєстр лобістів. Цей кодекс був затверджений Європарламентом у травні 1997 р.²

У Франції діє Соціально-економічна рада, передбачена Конституцією 1958 р. Вона виконує роль своєрідного «лобістського парламенту». Подібні органи діють також у Австрії та Нідерландах³.

У 1999 р. у Литві була схвалена комплексна програма запобігання організованій злочинності і корупції. Прийняті також новий кримінальний і кримінально-процесуальний кодекси, які розроблено з урахуванням найкращого західного досвіду. Конгресом Литви прийняті й інші проекти законів у галузі запобігання корупції, а саме: закон про декларування власності і доходів резидентів; закон про узгодження державними службовцями публічних і приватних інтересів на державній службі; закон про суспільну відповідаль-

¹ Ємельянова І. Концептуальні засади боротьби з корупцією / Інна Ємельянова // Євроатлантикінформ. — 2006. — № 1 (7). — С. 51–52.

² Колесник Р. Лобізм по-європейськи / Роман Колесник // Нар. депутат. — 2006. — № 7. — С. 30, 31.

³ Там само. — С. 32.

ність; закон про фінансування політичних партій і політичних організацій; закон про запобігання відмиванню грошей тощо¹. У даний час розробляється проект Закону «Про лобізм», а також планується прийняття нового міжгалузевого Закону «Про боротьбу із корупцією», до якого буде включено комплексні заходи із протидії цьому явищу.

Так, 4 вересня 2009 р. Міністерство юстиції України опублікувало для обговорення проект Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» («Про лобіювання»). Проектом визначається низка термінів, а саме: «лобіювання», «лобістська діяльність», «лобістський контакт», «мета лобіювання», «методи лобіювання» та ін. У ньому вказано, що дія відповідного Закону буде поширюватись на суб'єктів лобістської діяльності, зареєстрованих у встановленому порядку, з метою здійснення легітимного впливу на органи державної влади під час прийняття ними нормативно-правових актів².

У п. 8 Рекомендацій відносно міжнародного співробітництва в галузі запобігання злочинності та кримінального правосуддя в контексті розвитку, що прийняті Резолюцією 45/107 Генеральної Асамблеї ООН на 68-му пленарному засіданні, йдеться про те, що корупція серед державних службових осіб може звести нанівець потенційну ефективність всіх видів урядових програм, призвести до важкого розвитку та створити загрозу для окремих осіб та груп осіб. Наголошується, що особливо важливо, щоб всі держави: а) проаналізували адекватність свого кримінального законодавства, включаючи процесуальні норми, з тим щоб реагувати на всі види корупції та відповідні дії, які сприяють корупції, і застосували санкції, які забезпечать належне стримування; б) розробили адмі-

---

¹ Statement of Lithuania. The system of prevention and control of organised crime and corruption in Lithuania [Електронний ресурс] : 10th United Nations Congress on crime prevention and the treatment of offenders, Vienna, 10–17 April 2000 // United Nations Crime and Justice Information Network. – Режим доступу: www.uncjin.org/Documents/10thcongress/10cStatements/lithuania15.pdf. – Заголовок з екрана.

² Проект Закону «Про лобіювання» опубліковано для обговорення [Електронний ресурс] : [09.09.2009 р.] // ЕВА: European Business Association. Лобі-новини. – Режим доступу: <http://www.eba.com.ua/ua/services/lobbying/newsbits>. – Заголовок з екрана.

ністративні та регулятивні механізми для запобігання корупції або зловживанню владою; в) встановили процедури виявлення, розслідування та засудження корумпованих службових осіб; г) розробили правові положення для конфіскації засобів та майна, набутих у результаті корупції; д) застосували належні заходи щодо підприємств, причетних до корупції¹.

Зокрема, пропонується допомога країнам у цих зусиллях, включаючи розробку керівництва щодо боротьби з корупцією, та наданні спеціалізованої підготовки суддям та особам, які здійснюють судове переслідування, щоб вони могли зі знанням справи займатися технічними аспектами корупції та були знайомі з досвідом роботи спеціальних судових органів, які розглядають такі справи².

Важливою у цьому зв'язку є розробка спеціальної програми запобігання і протидії організованій злочинності і корупції.

Окремим напрямом реалізації заходів подолання та запобігання корупції є розроблення методичних рекомендацій для державних службовців з питань розв'язання конфліктів інтересів, дотримання етичних норм у своїй діяльності, притягнення винних до відповідальності за вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних із корупцією, з інших питань, спрямованих на боротьбу з корупцією, а також складання переліку посад державних службовців, які працюють у сферах, де існує високий ризик корупційних діянь, *впровадження* (курсив наш. — Т. Д.) процедурних заходів, що запобігатимуть проявам корупції в процесі виконання ними службових обов'язків³. Доречним було б застосування цього позитивного

---

¹ Рекомендации относительно международного сотрудничества в области предупреждения преступности и уголовного правосудия в контексте развития [Електронний ресурс] : приняты Резолюцией 45/107 Ген. Ассамблеи ООН на 68-м пленар. заседании : (14 дек. 1990 г.) : по состоянию на 27 марта 2007 г. // Законы Украины. – Режим доступа: <http://uazakon.com/document/tpart17/isx17190.htm>. – Заголовок з екрана.

² Там само.

³ Гончарук Г. О. Реалізація заходів подолання та попередження корупції в органах державної влади [Електронний ресурс] / Геннадій Олексійович Гончарук // Міністерство юстиції України. Державний департамент з питань адаптації законодавства : офіц. веб-сайт. – Режим доступа: <http://www.minjust.gov.ua/0/6678>. – Заголовок з екрана.

досвіду в Україні, бо у нас в країні не існує спеціалізованих органів з чіткою організаційною структурою, які б ставили на меті боротьбу з корупцією.

Отже, для ефективного співробітництва у сфері протидії корупції в Україні необхідно гармонізувати законодавчу базу та забезпечити імплементацію і застосування цих стандартів у практичній діяльності як правоохоронних органів, так й інших державних інституцій, діяльність яких спрямована на зменшення рівня корупції.

Рекомендовано до друку на засіданні лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПРН України (протокол № 8 від 9 вересня 2009 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук **О. Ю. Шостко**.*

УДК 343.8

Р. В. Кузнєцов, суддя Слов'янського міськрайонного суду Донецької області, здобувач Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ВПЛИВ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

Постановка проблеми. Одним з основних та невід'ємних прав засуджених, безперечно, є право на отримання правової допомоги. У свою чергу, реалізація цих прав залежить перш за все від якості кримінально-виконавчого законодавства, оскільки саме вона і є тим фундаментом, на якому базується ефективна кримінально-виконавча діяльність.

Забезпечення реалізації права на правову допомогу набуває особливо важливого значення з урахуванням недосконалості кримінально-виконавчого законодавства та існуючої практики його застосування в сучасній системі виконання кримінальних покарань, а також необхідності виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи. І хоча право на правову допомогу в Україні визнається за невід'ємне право громадянина, мають місце непоодинокі випадки його обмеження чи взагалі скасування щодо засуджених до позбавлення волі, що певною мірою зумовлене й низькою якістю відповідного законодавства та нормативно-правових актів.

Ступінь наукової розробки проблеми. Окремі аспекти якості кримінально-виконавчого (виправно-трудового) законодавства були предметом наукових досліджень таких вчених, як І. Г. Богатирьов, Є. М. Бодюл, О. М. Джу́жа, Т. А. Денисова, О. Г. Колб, І. І. Котюк, О. М. Костенко, А. Х. Степанюк та ін. Питання забезпечення реалізації прав і свобод особами, засудженими до різних видів кримінальних покарань, порушувались у наукових публікаціях В. А. Бадири, О. В. Лисоседа, Л. П. Оніки, М. В. Романова, В. М. Трубникова, В. П. Філонова, А. І. Фролова, М. П. Черненко та ін. Натомість

фундаментальні дослідження якості кримінально-виконавчого законодавства в частині реалізації засудженими права на правову допомогу не проводились, з цього приводу на сьогодні існують лише розрізнені статті, переважно правознавців, зокрема О. В. Беци, О. П. Букалова, Є. Ю. Захарова, А. П. Мукшименко та ін.

Між тим з урахуванням, що орієнтація сучасного кримінально-виконавчого законодавства спрямовується у бік безумовного забезпечення прав засуджених, імплементації міжнародних норм і стандартів у сфері поводження з такими особами, очевидною видається необхідність перегляду теорії та практики забезпечення реалізації одного з основних прав — права на правову допомогу — і вирошення національних стандартів у цій сфері.

Мета і завдання статті. Автор статті ставить перед собою мету окреслити проблемні питання, що виникають при реалізації засудженими права на правову допомогу й зумовлені неналежною якістю кримінально-виконавчого законодавства, а також надати пропозиції, спрямовані на вдосконалення діяльності у цьому напрямі. Для досягнення поставленої мети автором ставились такі завдання:

- проаналізувати стан законодавства в частині правового регулювання реалізації засудженими права на правову допомогу;
- визначити ступінь якості кримінально-виконавчого законодавства з цього питання;
- дати аналіз існуючих на практиці проблем з реалізацією права на правову допомогу та запропонувати шляхи їх розв'язання.

Виклад основного змісту матеріалу. У науковій літературі під якістю закону зазвичай розуміють сукупність сутнісних характеристик і здатність закону реально задовольнити суспільні потреби та приватні інтереси¹, оскільки одною з головних вимог

---

¹ Див., прим.: Демків Р. Я. Закон в системі нормативно-правового регулювання діяльності міліції: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 17 с.; Демків Р. Я. Якість закону – необхідна умова дії норм права // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внут. справ. Серія юрид. / Голов. ред. В. Л. Ординський. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 34–40; Джужа О. М., Бодюл Є. М. Кримінально-виконавчий кодекс України в контексті європейської інтеграції // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щоріч. бюл. – К.: КЮІ КНУВС, 2005. – Вип. 10. – С. 278–282; Оніщенко Н. М. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток [Електронний ресурс] //

до закону є те, щоб він не залишався на папері, а застосовувався на практиці.

Вирізняють два аспекти якості законодавства: соціальний, що пов'язаний із його змістом, і юридичний, що пов'язаний із формою. Перший аспект полягає в тому, що: зміст нормативно-правового акта має відповідати основним напрямкам розвитку суспільства; має бути забезпечена відповідність закону реальним умовам життя; нормативно-правовий акт має відповідати Конституції України й іншим актам; закони повинні бути правовими, вони мають відповідати принципам демократії та соціальної справедливості, а також нормам моралі.

Другий аспект полягає у принципі визначеності, точності, однозначності правової норми, що вважається гарантією міцного правопорядку. Якщо кожному членові суспільства зрозумілі його права й обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, заданий словом, тими мовними формами, які використовуються законодавцем для вираження загальнообов'язкових правил поведінки в певному суспільстві. Саме з проблемою правової визначеності пов'язане питання дотримання й захисту прав людини. У зазначеному аспекті важливою є юридико-технічна якість законодавства як одна з гарантій правової визначеності. Адже саме закони встановлюють права, свободи й обов'язки особи, визначають межі та підстави обмеження прав і свобод державою.

Європейські тюремні правила містять у собі низку рекомендацій, які стосуються права на правову допомогу. У них, зокрема, визнається, що всі ув'язнені мають право на отримання правової допо-

---

Журнал Віче. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/607/>; Погребняк С. П. Якість нормативно-правових актів як шлях до зменшення юридичних конфліктів // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства: Зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політол. читань). – Х.: НЮАУ, 2005. – С. 101–103; Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези доп. та наук. повідомл. республік. наук.-практ. конф., 9–11 листоп. 1995 р. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1995. – 330 с.; Христова Г. О., Гайдамака І. О. Історія розуміння та особливості сучасного розуміння нормативно-правового акта // Держава і права: Зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 35. – С. 43–48.

моги та адміністрація пенітенціарної установи зобов'язана надати розумні можливості для отримання доступу до такої допомоги; вони можуть радитись із будь-яких правових питань з юристом за своїм вибором та за свій рахунок; у тих випадках, коли існує визнана система безоплатної правової допомоги, адміністрація зобов'язана поінформувати про це всіх ув'язнених; консультації та інше спілкування між ув'язненими та їх юристами, включаючи листування з правових питань, мають конфіденційний характер; лише у виняткових випадках судовий орган може встановити обмеження відносно такої конфіденційності з метою попередження тяжких злочинів або серйозної загрози безпеці у пенітенціарній установі.

Відповідно до ст. 8 Основного Закону, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. У ст. 22 Конституції прямо та недвозначно закріплено, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Згідно зі ст. 59 Основного Закону, кожен має право на правову допомогу, при цьому у випадках, передбачених законом, ця допомога повинна надаватися безоплатно. У свою чергу, ст. 64 Конституції вказує, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Оскільки за ст. 63 Конституції України засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та встановленими вироком суду, право на правову допомогу є невід'ємним стосовно і цієї категорії громадян.

Право засуджених на правову допомогу закріплене одразу ж у декількох статтях Кримінально-виконавчого кодексу України (далі — КВК). Воно згадується у ч. 2 ст. 8 та ч. 1 ст. 107 КВК серед інших прав. При цьому дані норми визначають коло осіб, від яких така допомога може виходити: адвокати або інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. У ст. 110 КВК йдеться про необмеженість кількості і тривалості побачень з адвокатом

або іншим фахівцем у галузі права, а ст. 134 закріплює обов'язок адміністрації установи виконання покарань при накладенні стягнення надавати можливість повідомити про це адвоката чи іншого фахівця у галузі права.

Якщо проаналізувати соціальний аспект якості кримінально-виконавчого законодавства в частині забезпечення права засуджених на правову допомогу, то можна дійти висновку, що його зміст відповідає основним напрямкам розвитку суспільства, що спрямовуються на забезпечення реалізації невід'ємних прав і свобод громадян, відповідає реальним умовам життя, Конституції України, принципам демократії та соціальної справедливості. Тобто складається враження, що в соціальному аспекті норми КВК щодо права на правову допомогу є якісними.

Практично не викликає зауважень юридико-технічна якість кримінально-виконавчого законодавства, оскільки вищевказані норми КВК є недвозначними й доволі простими у сприйнятті.

Однак цей висновок є не зовсім вірним. Проголошуючи право на правову допомогу, КВК не встановлює чіткого механізму його реалізації, а у деяких випадках норми КВК, у порушення положень Конституції України, допускають обмеження права на правову допомогу. Практика виконання кримінальних покарань також свідчить про фактичну неможливість реалізації засудженими наданого права на правову допомогу, що зумовлено низкою обставин.

Так, КВК України не передбачає процедури запрошення адвоката чи фахівця у галузі права на вимогу особи, що відбуває покарання у виді позбавлення волі. У теперішній час єдиним актом, який визначає дане питання, є ст. 47 КПК України «Порядок запрошення і призначення захисника». Зокрема, захисник запрошується підозрюваним, обвинуваченим, підсудним чи засудженим, їх законними представниками, а також іншими особами за проханням чи згодою підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого. Особа, що провадить дізнання, слідчий, суд зобов'язані надати затриманій особі чи особі, яка тримається під вартою, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або з особами, які можуть запросити захисника. Підозрюваний, обвинувачений, підсудний вправі запросити собі кількох захисників. Особа, яка провадить дізнання, слідчий

чи суд можуть призначити захисника у встановленому законом порядку через адвокатське об'єднання. Вимога особи, яка провадить дізнання, слідчого, суду про призначення захисника є обов'язковою для керівника адвокатського об'єднання.

Зазначена норма може стосуватися осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, якщо їх знову притягнуто до кримінальної відповідальності. Що ж до допомоги в інших питаннях — то на адміністрацію установ виконання покарань не покладається прямого обов'язку забезпечити допомогу адвоката чи фахівця у галузі права на вимогу засудженого в інших випадках. У результаті адміністрація обмежується такими способами сприяння реалізації названого права, як, приміром, «надання можливості направити листа з відповідним проханням до рідних».

Висновки. Усе вищенаведене свідчить, що якість кримінально-виконавчого законодавства в частині регулювання реалізації права засуджених на правову допомогу знаходиться ще не на належному рівні, що зумовлює необхідність закріплення в чинному кримінально-виконавчому законодавстві нормативних вимог стосовно механізму реалізації цього права з одночасним розвитком системи надання допомоги цього виду в Україні.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ АПРН України (протокол № 5 від 2 вересня 2009 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.8

І. С. Михалко, аспірант сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

АНАЛІЗ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ ЗА УКРАЇНСЬКИМ ТА РОСІЙСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Виконання покарання тільки тоді буде законним, якісним, ефективним та виправданим, коли воно буде здійснюватися у відповідності з принципами кримінально-виконавчого законодавства, особливо галузевими, а також із дотриманням міжнародних стандартів у цій сфері.

У 2003 р. була здійснена остання кодифікація кримінально-виконавчого законодавства України, яка закріпила в ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України оновлену систему принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарання.

Особливої уваги заслуговує недостатньо досліджений та вельми актуальний в умовах демократизації суспільних процесів сучасної України галузевий принцип кримінально-виконавчого законодавства — принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, покликаний вирішувати завдання з підтримання соціально корисної поведінки та запобігання суспільно шкідливих вчинків засуджених шляхом застосування комбінації правового примусу та стимулювання до них. Так, Н. Гущина зазначає, що держава, використовуючи правові форми впливу на суспільні відносини, покладає на себе обов'язок забезпечувати досягнення запланованого результату заходами заохочення за особливо корисну для суспільства поведінку та примусовими заходами викорінити соціально шкідливі його форми. Досяг-

нення законослухняної поведінки створює сприятливий режим для руху суспільства до більш високого ступеня цивілізації¹.

Інтерес до принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених обумовлюється його специфікою, що складається з його спрямованості на детермінацію стабільних процесів виконання і відбування покарань, на визначення стратегії та напряму розвитку окремих кримінально-правових інститутів і норм кримінально-виконавчого законодавства, на покращення дисципліни засуджених, ефективного використання заходів матеріального та морального стимулювання як засуджених, так і персоналу для створення міцного професійного ядра, на забезпечення засудженим їх прав, гарантування захисту від принижень і нелюдського ставлення, на мінімізацію негативного впливу позбавлення волі на особистість та соціальну поведінку засуджених.

Написання статті має на меті проведення порівняльного аналізу українського та російського законодавства з метою з'ясування існуючих точок зору щодо змісту цього галузевого принципу та формулювання авторського визначення названого принципу.

Треба вказати, що на сьогодні в Україні щодо змісту галузевого принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених можна зустріти позиції відносно невеликого кола науковців у галузі кримінально-виконавчого права, таких як А. Гель, А. Степанюк, І. Яковець² та ін.

Так, А. П. Гель під вищезгаданим принципом розуміє «не що інше, як принцип поєднання методів переконання та примусу як загальнодержавних методів управління. Цей принцип проявляється

---

¹ Гущина Н. А. Сущностная природа правового принуждения и поощрения в современном российском законодательстве // Право и политика. – 2006. – № 8. – С. 83.

² Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України: Навч. посіб. / За ред. А. Х. Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.; Степанюк А. Ф. Роль принципів уголовно-исполнительного права в формировании законодательства // Весы Фемиды. – 2000. – № 3. – С. 76–81; Кримінально-виконавчий кодекс України: Наук.-практ. комент. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; За заг. ред. А. Х. Степанюка. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 560 с.

у тому, що в ході виконання і відбування покарання до засудженого застосовуються як каральні, так і виховні засоби впливу. Даний принцип втілюється у зміні умов тримання засуджених, у застосуванні до засуджених до різних видів кримінальних покарань заходів заохочення і стягнення, передбачених у статтях 46, 67–68, 82–83, 130, 132, 144–145 КВК України»¹. Загалом ми поділяємо позицію А. П. Геля. Але слід відмітити, що цей принцип також включає крім методів переконання та примусу, які називає А. П. Гель, також і заохочувальний (стимулюючий) метод правового впливу на поведінку засуджених.

А. Х. Степанюк та І. С. Яковець стверджують, що цей принцип «також є принципом окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства, що може бути реалізований здебільшого при виконанні покарання у виді позбавлення волі. ...У КВК України раціональне застосування примусових заходів закріплено в нормах, які встановлюють відповідальність засудженого, підстави, порядок і умови застосування до них заходів стягнення. ...Принцип стимулювання правослужняної поведінки не тільки закріплений у КВК України, але одночасно відображений і у багатьох нормах цього закону. Це, перш за все, заохочувальні норми. Стосовно позбавлення волі важливу роль відіграють норми стимулювання, що регулюють зміну умов тримання засуджених у кращий бік, зокрема, переведення до іншої дільниці на території установи або колонії іншого рівня безпеки. До заохочувальних норм можна віднести також положення кодексу, що надають можливість певним категоріям засуджених проживати за межами установи виконання покарань»². Узагалі ми згодні з наведеною точкою зору, але треба зауважити, що застосування різних передбачених галузевим принципом правових заходів впливу на засуджених можливе як при застосуванні заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, так і при покаранні у виді позбавлення волі. Тому вважаємо, що цей принцип є не тільки прин-

¹ Гель А. П., Семakov Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України: Навч. посіб. / За ред. А. Х. Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 42.

² Кримінально-виконавчий кодекс України: Наук.-практ. комент. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; За заг. ред. А. Х. Степанюка. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – С. 25–26.

ципом окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства щодо системи кримінальних покарань, до того ж, на нашу думку, принцип поширюється не тільки на засуджених, а й на затриманих та іноді навіть на звільнених осіб (наприклад, при встановленні адміністративного нагляду), хоча його ефективна дія більш повно виявляється саме в межах покарання у виді позбавлення волі. Треба додати, що дія принципу не обмежується тільки сферою дисциплінарної практики при виконанні-відбуванні покарання, а поширюється й на інші примусові (наприклад, обшуки, адміністративний нагляд, застосування наручників, гумових дубинок, гамівних сорочок тощо) і стимулюючі (наприклад, умовно-дострокове звільнення засудженого) заходи впливу на засуджених. Аналізуючи дію принципу, можна зробити висновок, що він має більш широкую дію за колом осіб, за предметом дії принципу та обсягом засобів реалізації цього галузевого принципу (включає інститут заходів примусу та інститут стимулювання засуджених).

У Російській Федерації принцип, що аналізується, також має свій аналог, але з більш складною назвою та структурою. Так, як принцип кримінально-виконавчого права у ст. 8 Кримінально-виконавчого кодексу Російської Федерації (далі — КВК РФ), введеного в дію 1 липня 1997 р., законодавцем був заявлений принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки.

За думкою російського законодавця, змістом даного принципу стало закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві ідеї про те, що процес виконання покарань — це не відплата за скоєний злочин. Суть ідеї законодавця полягає в тому, що на перше місце була поставлена мета виправлення засуджених разом із попередженням нових злочинів як засудженими, так і іншими особами¹.

---

¹ Див.: Смирнов С. Н. Принцип рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования их правоупослушного поведения при исполнении наказания в виде лишения свободы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Рязань: Акад. права и упр. Минюста РФ, 2003; Марцев А. И. Специальное предупреждение преступлений. — Омск: Омск. высш. шк. МВД СССР, 1977; Марцев А. И. Общее предупреждение преступлений и его эффективность / Под ред. М. И. Ковалева. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1989; Андреев Н. А. Социология исполнения уголовных наказаний. — М.: Права человека, 2001. — С. 38–39.

Підставою закріплення принципу в КВК РФ стало те, що останнім часом (1990–1995 рр.) у пресі та в практиці отримала актуальність проблема стимулювання правомірної (правослухняної) поведінки засуджених¹.

Російські теоретики з моменту включення подібного принципу до системи принципів кримінально-виконавчого права Російської Федерації ведуть запекле обговорення та визначають ті чи інші окремі ознаки, що характерні для розглядуваного принципу.

Треба зауважити, що багато авторів висвітлюють суттєво різні та іноді протилежні погляди з цього приводу, наприклад О. І. Зубков, В. Д. Іванов, А. А. Ігнат'єв, Н. І. Ланкін, М. С. Рибак, В. І. Селіверстов, Є. А. Сиза, Л. В. Смоліна, А. А. Толкаченко, Н. В. Угольнікова, І. В. Шмаров та інші вчені. Наведемо їх думки.

О. І. Зубков, коротко розкриваючи зміст усіх принципів кримінально-виконавчого права, окремо не виділяє розглядуваний принцип, однак зупиняється на ньому тільки в рамках розгляду принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань, зазначаючи, що «в залежності від належності засуджених до тієї чи іншої класифікаційної групи до них індивідуально застосовується комплекс заходів примусу, стимулювання їх правослухняної поведінки. Ефективність його застосування залежить від багатьох обставин, зокрема від злагодженості роботи персоналу та його педагогічної майстерності»². Тобто можна зробити висновок, що, за позицією О. І. Зубкова, принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки поглинається принципом індивідуалізації та диференціації, є його наслідком та включається в поняття принципу індивідуалізації та диференціації.

За думкою А. А. Толкаченко, також із принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарання та поєднання покарання з ви-

¹ Див.: Сизая Е. А. Принцип рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования их правопослушного поведения // Закон и право. – 2008. – № 7. – С. 47.

² Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века: Учеб. для вузов / Под ред. А. И. Зубкова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2006. – С. 17.

правним впливом впливає законодавчо визначений принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки. Ця вимога передбачає цілеспрямований підхід до питань виконання покарань, економію заходів примусового впливу з урахуванням конкретних об'єктивних та суб'єктивних факторів¹. В основу диференціації покладені такі принципи кримінально-виконавчого права, як соціальна справедливість, гуманізм, раціональне застосування заходів примусу, засобів виправлення і стимулювання правослухняної поведінки засуджених².

Але, на нашу думку, розглядуваний принцип є самостійним та характеризується взаємозв'язком і взаємозалежністю з іншими принципами кримінально-виконавчого законодавства, оскільки включається у систему взаємопов'язаних принципів у виді логічно обгрунтованого розташування у певному ряді. Зокрема, як сформульований українським законодавцем принцип раціонального застосування заходів примусу та стимулювання правослухняної поведінки засуджених, так і його російський аналог тісно пов'язаний із принципом диференціації та індивідуалізації виконання покарань, оскільки за допомогою нього здійснюється постійне вивчення особи засудженого у процесі виконання покарання, що дозволяє індивідуалізувати застосування до нього різних правових заходів, стимулюючих його поведінку. З цього приводу слід відмітити, що ці принципи є самостійними, переплітаються між собою, але не поглинаються один одним, оскільки використовують різні регулятивні форми впливу на поведінку суб'єктів права. До того ж розгляд названих двох принципів як єдиного спеціального принципу не відповідає діючому законодавству як України, так і Російської Федерації. Тому відносно конкретного засудженого принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки має індивідуальний характер, завжди може мати різну схему застосування, тобто торкається особи засудженого у певній формі та диференці-

---

¹ Уголовно-исполнительное право Российской Федерации: Учебник / Под ред. И. Л. Трунова. – М.: Эксмо, 2005. – С. 20–21.

² Там само. – С. 37.

йованим шляхом у залежності від особливостей індивідуального становища засудженого, його поведінки у процесі виконання-відбування покарання: застосування заходів впливу та отримання певних результатів, застосування системи пільг та заохочень, дисциплінарної практики, інших умов, що впливають на правовий статус особи конкретного засудженого, отже, ці принципи використовують властивості один одного із загальною метою якісного відбування та виконання покарання.

Н. В. Угольникова зосереджує свою увагу на тому, що забезпечення раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом можна розглядати як єдиний спеціальний принцип, що відображає особливості цілей та завдань кримінально-виконавчого права, його методів¹. Аналізуючи цю точку зору, слід сказати, що всі галузеві принципи кримінально-виконавчого права відображають особливості його цілей, завдань та методів, отже, це не є характерною ознакою саме цього принципу.

Л. В. Смолина виділяє у загальносформульованому галузевому принципі декілька окремих і стверджує, що принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки — галузевий принцип кримінально-виконавчого права, сутність якого виражається в тому, що при застосуванні заходів примусу необхідно враховувати обставини вчинення злочину, особу засудженого, його попередню поведінку, а накладене стягнення повинно відповідати характеру і ступеню тяжкості скоєного злочину. Принцип стимулювання правослухняної поведінки засуджених — галузевий принцип кримінально-виконавчого права, який виражається в застосуванні заохочувальних заходів, стимулюючих норм, що регулюють зміну умов тримання засуджених у кращий бік².

На думку В. І. Селіверстова та І. В. Шмарова, раціональне застосування заходів примусу закріплено у нормах, що встановлюють

¹ Угольникова Н. В. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации: Курс лекций. – М.: ИНФРА-М, 2002. – С. 29.

² Смолина Л. В. Краткий курс по уголовно-исполнительному праву: Учеб. пособие. – М.: Окей-книга, 2008. – С. 13.

відповідальність засуджених, підстави, порядок та умови застосування до них заходів стягнення. При застосуванні цих заходів закон вимагає враховувати обставини вчинення порушення, особу засудженого та його попередню поведінку. Принцип стимулювання правослухняної поведінки не тільки закріплений у КВК, але одночасно відображений і в багатьох нормах закону. Це перш за все заохочувальні норми. Стосовно позбавлення волі важливу роль відіграють стимулюючі норми, що регулюють зміну умов тримання засуджених у кращий бік, зокрема перевід на полегшені умови тримання. Раціональне застосування засобів виправлення передбачає цілеспрямований виховний вплив на засуджених, організацію їх праці, професійного та загальноосвітнього навчання з урахуванням їх типологічних та індивідуальних особливостей. У даному випадку реалізується метод диференційованого та індивідуалізованого психолого-педагогічного впливу на засуджених. Цей метод виходить за межі принципу диференціації та індивідуалізації покарання, але реалізується в суворо зазначених правових рамках¹.

За думкою В. Д. Іванова, розглядуваний принцип означає «еконормію» репресій, вибір заходів примусу і засобів виправлення при виконанні покарань з мінімальним каральним змістом. У зв'язку з цим даний принцип знаходить свій прояв у поєднанні заходів заохочення та примусу (стягнень), що застосовуються до засуджених. Він додає: засуджені, що дотримуються умов та порядку відбування покарання, заохочуються, що спонукає їх до закріплення своїх позитивних якостей. І навпаки, засуджені, що виявляють себе з негативного боку, караються, що стимулює їх до зміни своєї поведінки. При цьому раціональне застосування заходів заохочення та стягнення повинно реально відображати ступінь виправлення засуджених на тому чи іншому етапі відбування ними покарання². Цікавою та правильною видається точка зору В. Д. Іванова, що каральні заходи примусу мають не тільки каральний, але можуть мати і стимулюючий ефект для засуджених. До того ж ми підтримуємо тезу В. Д. Іванова відносно необхідності визначення ступеня

¹ Уголовно-исполнительное право России: Учебник / Под ред. В. И. Селеверстова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2003. – С. 31–32.

² Иванов В. Д. Уголовно-исполнительное право России: Учебник. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – С. 19.

виправлення засуджених у залежності від їх поведінки та застосовуваних до них різних заходів впливу, які будуть характеризувати рівень виправлення у процесі виконання покарання та створювати умови для можливості застосування інших, оптимально підходящих правових заходів. Тому вважаємо нагальним створення офіційних методик по застосуванню різних правових заходів впливу до засуджених відповідно до ступеня їх виправлення, яких поки що не існує ні в теорії кримінально-виконавчого права, ні в практиці його застосування.

Є. А. Сиза пропонує взагалі виключити принцип у такій редакції зі ст. 8 КВК РФ: замість галузевого чи спеціального принципу «раціональне застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки» на рівні кримінально-виконавчого законодавства слід би закріпити принцип стимулювання, більш конкретний за формою і зрозумілий за змістом. Одночасно це буде означати віднесення принципу стимулювання до категорії загальноправових. В ієрархії принципів принцип стимулювання доцільно закріпити безпосередньо після принципу законності¹.

Слушною є позиція М. С. Рыбака, який пропонує своє суб'єктивне бачення змісту принципу і виділяє два аспекти. Перший аспект складається з того, що всі принципи взаємопов'язані між собою і доповнюють один одного, тому і реалізація їх при виконанні покарання має бути комплексною². Другий аспект складається з того, що ідея стимулювання правомірної поведінки відображена у міжнародних актах.

А. А. Ігнат'єв основну суть принципу, що аналізується, вбачає тільки в реалізації заходів дисциплінарного впливу. Він вважає, що «виконання покарання має органічно поєднувати заходи примусу та заходи заохочення засуджених. Примусові заходи не повинні створювати настрої безвихідності та безперспективності... [у] засудженого, а заохочувальні заходи повинні стимулювати прагнення

¹ Сизая Е. А. Принцип рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования их правопослушного поведения // Закон и право. – 2008. – № 7. – С. 49.

² Рыбак М. С. Уголовно-исполнительное право: Монография. – Саратов: СГАП, 1997. – С. 49.

(потяг) до виправлення... До того ж, і ті, й інші заходи повинні використовуватися раціонально без надмірностей як на одному, так і на другому боці»¹.

Оригінальне положення було сформульоване Н. І. Ланкіним. Його суть виражається в тому, що даний принцип містить не один, а два самостійних принципи: по-перше, принцип раціонального застосування заходів примусу, чи принцип економії примусових засобів; і по-друге, принцип стимулювання правослухняної поведінки засуджених².

Отже, можна констатувати, що порівняно з Російською Федерацією, де частіше зустрічаються опрацювання цього питання, у вітчизняній науковій літературі висвітлення точок зору з цього питання має досить фрагментарний характер.

Розробки, що мають місце в Російській Федерації на сучасному етапі, з одного боку, не зовсім відповідають за схемою принципу, сформульованому в українському кримінально-виконавчому законодавстві, а з іншого — мають вельми дискусійний характер. Аналізуючи думки російських науковців, треба зауважити, що багато з них схиляються до точки зору існування та виокремлення у структурі загальносформульованого принципу декількох окремих принципів (принципу стимулювання, принципу раціонального застосування заходів примусу та принципу поєднання покарання з виправним впливом), що, на нашу думку, видається не зовсім правильним, оскільки принцип має нести в собі ґрунтовну ідею (оптимальне поєднання різних за характером заходів впливу, методів), а не охоплювати декілька принципів. Таким чином, в Україні має бути розроблена та застосовуватися власна та більш сучасна науково обґрунтована концепція принципу раціонального застосування примусових заходів та стимулювання правослухняної поведінки засуджених.

Як вбачається, законодавча редакція принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної

¹ Игнатьев А. А. Уголовно-исполнительное право: Учебник. – М.: Новый Юрист, 1997. – С. 11.

² Ланкин Н. И. О принципах уголовно-исполнительного права. Актуальные проблемы государства и права в современный период: Сб. ст. / Под ред. В. Ф. Волловича. – Томск: Изд-во Томск. гос. ун-та, 1998. – Ч. 1. – С. 49.

поведінки засуджених хоча і сформульована громіздко, але в ньому відображений головний напрям політики в галузі кримінально-виконавчого права України, де процес виконання покарання розглядається як оптимальне співвідношення правового примусу та заохочення в законодавстві сучасної України — важливий крок забезпечення стабільності та стійкості суспільних відносин. Причому оптимальне співвідношення вказаних елементів впливу в суспільстві визначається конкретно історичними умовами, рівнем розвитку суспільства та політикою держави.

Отже, можна дати таке визначення досліджуваному принципу: *принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки* (ст. 5 КВК України) — це врегульована нормами кримінально-виконавчого законодавства фундаментальна ідея, яка, пронизуючи двоєдиний процес виконання-відбування покарання, оптимально об'єднує два різновиди правових заходів впливу на засуджених: каральні та заохочувальні, які складають особливість змісту цього принципу і охоплюються сферою його дії, реалізується спеціально уповноваженими установами (органами) в передбачені законом строки та у відповідності з цілями кримінального покарання і засобами їх досягнення.

Причому правове заохочення не замінює і не підмінює державний примус, а діє поряд з ним. Тобто зазначені полярні заходи примусу та стимулювання не застосовуються окремо, тим більше незалежно один від одного. Це методологічне положення необхідно враховувати і при розгляді та вивченні примусу та стимулювання як окремих інститутів кримінально-виконавчого права.

З огляду на це нагальним є питання про доцільність більш ґрунтовного дослідження змісту та сутності принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених на сучасному етапі розвитку української держави.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ АПрН України (протокол № 6 від 9 вересня 2009 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.1+347.952.1

О. В. Верховгляд, аспірантка кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

НАКЛАДЕННЯ АРЕШТУ НА МАЙНО ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Найважливішим кримінально-процесуальним заходом забезпечення виконання вироку в частині цивільного позову, можливої конфіскації майна є накладення арешту на майно (ст. 126 КПК України), що служить однією з підстав виникнення майнових правовідносин, урегульованих нормами кримінально-процесуального права¹.

Маючи досить значні резерви щодо забезпечення досягнення завдань кримінального судочинства, даний кримінально-процесуальний захід разом із тим є не досить ефективним. Це пояснюється причинами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Серед причин першої групи особливо слід зупинитися на недосконалому чинному кримінально-процесуальному механізмі застосування арешту майна, до другої групи належать недоліки правозастосовної практики, зволікання із застосуванням даного заходу, що, на жаль, набуває характеру тенденції, в результаті чого в багатьох випадках узагалі втрачається можливість ефективного поновлення в правах потерпілого, зокрема — своєчасного та адекватного відшкодування завданої шкоди.

Зважаючи на викладене, актуальним вбачається теоретичне дослідження багатьох питань, пов'язаних із застосуванням даного заходу кримінально-процесуального примусу, зокрема з'ясування правової природи, підстав, умов накладення арешту на майно; порядку звернення до суду із клопотанням про накладення арешту на вклади; можливості оскарження постанови про накладення арешту

¹ Безлепкин Б. Т. Имущественные правоотношения в стадии предварительного расследования. – Горький, 1976. – С. 9–10.

або про відмову в цьому; моменту, коли необхідно застосовувати цей захід; способів виявлення майна, яке підлягає арешту; можливої участі власника (володільця) під час проведення цього заходу; особливостей накладення арешту на вклади, нерухомість, цінні папери тощо.

В юридичній літературі проблеми застосування накладення арешту на майно розглядалися головним чином в аспекті відновлення майнових інтересів держави або прав потерпілого від злочинних посягань і пов'язаних з ними питань цивільного позову (С. А. Александров, В. Г. Власенко, Н. І. Газетдінов, З. З. Зінатуллин, А. С. Карпіков, А. Г. Мазалов, Є. С. Нікулін, З. Т. Новічкова, В. Т. Нор, В. М. Савицький, М. С. Строгович, Н. А. Якубович та ін.); під час загального дослідження заходів, які дозволяють забезпечити виконання вироку в частині можливої конфіскації майна (Б. Т. Безлепкін, В. К. Бобров, Є. П. Темушкін, П. М. Філіпов та ін.); або ж через висвітлення забезпечення майнових прав та інтересів особистості у кримінальному судочинстві (В. А. Азаров, В. В. Батуєв, С. П. Гришин, А. П. Гуляєв, З. Ф. Коврига, В. М. Корнуков, Ф. Н. Кудін, П. А. Лупінська, І. Л. Петрухін, В. Я. Понарін, А. А. Чувільов, В. С. Шадрін, А. Н. Іванов та ін.). Особливостям накладення арешту на певні види майна присвячені роботи А. Габова, Є. С. Демушкіна, Р. З. Загірова, А. Курбатова, О. Олійника, П. Яні та ін. Деякі аспекти регламентації та практики застосування накладення арешту на майно як заходу кримінально-процесуального примусу розглядаються в роботах Ф. Н. Багаутдінова, А. Г. Волеводза, Н. А. Власової, О. С. Гречишнікової, К. Б. Калиновського, В. В. Кальницького, В. В. Ніколюка, О. В. Смирнова, С. А. Шейфера та ін.

У кримінально-процесуальній науці немає єдності підходів до визначення правової природи даного заходу. Висловлені позиції науковців умовно можна поділити на наступні групи. Одні вчені (А. П. Рижаков, І. Є. Биховський, А. А. Чувільов, Т. М. Добровольська, А. М. Баранов, П. Г. Марфіцин, В. К. Бобров й ін.) вважають, що накладення арешту на майно є слідчою дією, оскільки іноді має на меті збирання доказів, а його протокол містить у собі дані, що

мають відношення до справи. Зокрема, у протоколі накладення арешту на майно нерідко фіксується наявність в особи матеріальних цінностей, кількість і вартість яких свідчать про спосіб життя не за коштами, що має доказове значення¹. На перший погляд і чинний КПК України дає підстави для таких міркувань. Так, по-перше, структурно норми про накладення арешту на майно розташовані в розділі II «Порушення кримінальної справи, дізнання й досудове слідство», главі 11 «Основні положення досудового слідства». По-друге, КПК України не містить як визначення, так і чіткого, вичерпного переліку слідчих дій. По-третє, згідно з ч. 1 ст. 127 КПК накладення арешту на майно проводиться в присутності понятих. При цьому ст. 127 КПК передбачає участь понятого в процесі з метою посвідчення факту провадження, ходу й результатів не будь-якої процесуальної дії, а винятково слідчої.

Інша група вчених (Г. С. Казінян, А. Б. Соловйов, М. Л. Гутерман, Н. С. Алексєєв, В. Г. Дасєв, В. З. Лукашевич, Ю. Н. Белозьоров, В. В. Рябоконт, А. С. Кобліков, В. С. Шадрін, В. О. Коновалова, С. А. Шейфер і ін.) займає протилежну позицію й не вважає накладення арешту на майно слідчою дією. Основним аргументом вищезгаданих учених є відсутність у накладенні арешту на майно безпосередньої спрямованості на збирання і перевірку доказів².

Ця точка зору, на наш погляд, є більш обґрунтованою, а тому і заслуговує на підтримку. Накладення арешту на майно переслідує специфічну мету — забезпечити ефективне відшкодування шкоди потерпілому або можливої конфіскації майна. Така мета визначає й специфічний характер даного заходу, а також засоби його реалізації. Усі зазначені положення в сукупності складають специфіку даного заходу, правова природа якого полягає в тому, що він є заходом кримінально-процесуального примусу, що має забезпечувальний характер. Ураховуючи сказане, вбачається за доцільне в новому КПК України передбачити окремий розділ, який регулюватиме всю систему заходів кримінально-процесуального примусу, одним із елементів якої є накладення арешту на майно.

¹ Рыжаков А. П. Следственные действия и иные способы обеспечения доказательств. – М., 1997. – С. 45.

² Казінян Г. С., Соловьев А. Б. Проблемы эффективности следственных действий. – Ереван, 1987. – С. 23.

Діюче кримінально-процесуальне законодавство не містить поняття арешту майна, а тому важливого значення набуває його доктринальне визначення.

Убачається, що накладення арешту на майно — це захід кримінально-процесуального примусу, який полягає у забороні, що адресується власникові або володільцеві майна, розпоряджатися і в необхідних випадках користуватися ним, а також у вилученні майна та передачі його на зберігання третій особі (якщо обмеження прав на розпорядження і користування не можуть забезпечити мети накладення арешту на майно, то обмежується і право володіння — майно вилучається та передається на зберігання іншим особам).

Підставою накладення арешту на майно є наявність достатніх даних про те, що злочином заподіяна матеріальна шкода (ч. 1 ст. 126 КПК України) або понесені витрати закладом охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочину (частини 1, 3 ст. 29 КПК України).

Підстави застосування накладення арешту на майно прийнято розділяти на процесуально-правові і матеріально-правові¹.

Під процесуально-правовими підставами варто розуміти наявність постанови слідчого про накладення арешту на майно, винесеної за клопотанням цивільного позивача або зі своєї ініціативи, а також рішення суду про накладення арешту на вклади підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за його дії (ч. 1 ст. 126 КПК України).

Щодо матеріально-правових підстав застосування накладення арешту на майно в теорії кримінального процесу є різні думки. Їх можна розділити за двома напрямками: 1) одні вчені достатніми підставами для накладення арешту вважають наявність фактичних даних про заподіяння злочином шкоди², 2) інші зазначають, що

¹ Тутынин И. Б. Наложение ареста на имущество как мера уголовно-процессуального принуждения: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2005. — С. 51; Ивлиев Г. П. Основания и цели применения мер процессуального принуждения: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1986. — С. 73; Гриненко А. В. Уголовный процесс. — М., 2004. — С. 125.

² Гречишникова О. С. Обеспечение прав обвиняемому и подозреваемому при применении процессуального принуждения: Дис. ... канд. юрид. наук. — Волгоград, 2001. — С. 146; Ивлиев Г. П. Основания и цели применения мер процессуального принуждения: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1986. — С. 73; Петрухин И. М. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. — М., 1985. — С. 85.

необхідними підставами для накладення арешту виступають достатні фактичні дані, що вказують на можливість приховання або відчуження майна, що підлягає стягненню у випадку винесення обвинувального вироку і задоволення цивільного позову¹.

На нашу думку, досить обґрунтованого припущення, що підозрюваний, обвинувачений можуть сховати, реалізувати майно, цінності, гроші, цінні папери або іншим способом уникнути стягнення з нього майна для забезпечення відшкодування заподіяної злочинном шкоди, оскільки для застосування превентивних кримінально-процесуальних заходів вважається достатнім обґрунтоване припущення, що можуть настати певні наслідки, попередженню яких вони служать².

Аналіз ч. 1 ст. 126 КПК України дозволяє зробити висновок, що метою накладення арешту на майно є забезпечення цивільного позову й можливої конфіскації майна.

Крім підстав у кримінально-процесуальній науці прийнято виділяти умови застосування заходів процесуального примусу³.

Головна відмінність підстав від умов полягає в тому, що підстави покликані спонукати слідчого до дії, а умови при цьому забезпечують врахування найбільш істотних з погляду законодавця факторів. Іншими словами, якщо підстави відображають необхідність, то умови — можливість застосування заходів процесуально-го примусу⁴.

На жаль, умови накладення арешту на майно не одержали настільки детальної розробки, як загальні питання умов застосування заходів процесуального примусу, а також умови застосування запо-

---

¹ Кальницький В. В. Следственные действия. — Омск, 2003. — С. 59; Булатов Б. Б., Николук В. В. Меры уголовно-процессуального принуждения (по главе 14 УПК РФ). — М., 2003. — С. 99–100; Понарин В. Я. Производство по гражданскому иску при расследовании уголовного дела. — Воронеж, 1978. — С. 107.

² Булатов Б. Б. Меры уголовно-процессуального принуждения. — М., 2003. — С. 9.

³ Коркунов В. М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве. — Саратов, 1978. — С. 40–42; Ивлиев Г. П. Основания и цели применения мер процессуального принуждения: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1986. — С. 73; Михайлов В. А. Меры пресечения в российском уголовном процессе. — М., 1996. — С. 128.

⁴ Прасковьян Д. А. Обеспечение гражданского иска: правовая природа и система средств. — М., 2006. — С. 65.

біжних заходів. Більшість авторів навіть не виділяють дану категорію при розгляді проблем накладення арешту на майно. Одним із небагатьох учених, що систематично виділяє категорію умов накладення арешту на майно, є А. П. Рыжаков¹. Він виділяє такі умови накладення арешту на майно: 1) порушення кримінальної справи; 2) наявність у розпорядженні компетентного органу достатніх даних про заподіяння злочином матеріальної шкоди, як до заяви цивільного позову, так і після цього; 3) особливе коло суб'єктів, на чиє майно може бути накладено арешт: обвинувачений, підозрюваний, особи, що несуть за законом матеріальну відповідальність за їхні дії, інші особи, в яких перебуває майно, отримане в результаті злочинних дій підозрюваного, обвинуваченого².

Д. А. Прасков'їн доповнює цей перелік такими умовами: наявність у справі доказів про володіння обвинуваченим, підозрюваним, особами, що несуть за їхні дії майнову відповідальність, майном на праві власності; відсутність у справі доказів, що вказують на те, що відповідна особа володіє лише майном, на яке не може бути звернене стягнення³.

На нашу думку, необхідно погодитись з обома вищевказаними позиціями.

Актуальним в умовах чинного законодавства України є питання щодо можливості застосування даного заходу кримінально-процесуального примусу у випадках обвинувачення (підозри) особи у вчиненні злочину, за який КК України передбачає покарання у виді штрафу. У зв'язку із демократизацією кримінального законодавства суттєво розширена сфера застосування даного виду кримінального покарання. А тому, на наш погляд, потребує вирішення проблема належного кримінально-процесуального забезпечення його застосування. У кримінально-процесуальній науці висловлено погляд щодо доцільності застосування накладення арешту на майно підозрюваного, обвинуваченого для забезпечення виконання ви-

¹ Рыжаков А. П. Следственные действия (понятие, виды, порядок производства). – М., 2001. – С. 56.

² Рыжаков А. П. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РФ. – М., 2002. – С. 213.

³ Прасков'їн Д. А. Обеспечение гражданского иска: правовая природа и система средств. – М., 2006. – С. 65.

року в частині штрафу¹. На нашу думку, ця точка зору заслуговує на підтримку та потребує спеціального дослідження. У тих випадках, коли за законом на особу може бути накладено штраф у великому розмірі, виконання цього виду покарання має бути забезпечено накладенням арешту на майно².

У сучасний період нових підходів потребує і проблема забезпечення відшкодування коштів, витрачених на лікування і відновлення здоров'я потерпілого, оскільки нерідко лікування та надання медичної допомоги має місце в недержавних медичних установах, а також амбулаторно.

Разом з тим, згідно з пп. 3–7 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат», відшкодуванню підлягають тільки кошти, витрачені на стаціонарне лікування потерпілого в лікарні, госпіталі, диспансері чи в іншому стаціонарному лікувальному закладі. Усі інші витрати (наприклад, пов'язані з наданням потерпілому швидкої або невідкладної медичної допомоги, на амбулаторне лікування тощо) не відшкодовуються.

На окрему увагу заслуговує питання процесуального порядку застосування накладення арешту на майно. Чинний КПК України не передбачає порядку звернення до суду і судового розгляду подання слідчого про накладення арешту на вклади. Уявляється, що в даному випадку виправданим є застосування порядку, передбаченого ст. 177 КПК України стосовно прийняття судом рішення про проведення обшуку житла та іншого володіння особи. При необхідності накладати арешт на вклади вищезазначених осіб слідчий складає вмотивоване подання, погоджує його з прокурором і звертається до судді за місцем провадження досудового слідства. У поданні слідчого мають бути наведені такі фактичні дані, які здатні переконати суддю в необхідності застосування даного заходу кримінально-процесуального примусу і будуть покладені в основу рішення суду як законні підстави його застосування. Саме тому на практиці непоодинокими

¹ Аршба Г. В., Гирько С. И., Николук В. В. Наложение ареста на имущество. – М., 2004. – С. 16.

² У чинному КК України штраф передбачено у приблизно 54 % всіх санкцій статей. Штраф у розмірі від 500 до 1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян передбачено 33 санкціями статей.

є випадки відмови суддів у накладенні арешту на вклади з причин відсутності в поданні слідчого необхідного обґрунтування. Суддя розглядає подання і матеріали справи, а в разі необхідності вислуховує слідчого, прокурора і за наявності підстав виносить постанову про накладення арешту на вклади або про відмову в накладенні арешту. Оскільки цей примусовий захід суттєво обмежує конституційне право людини на власність, вирішення даного питання саме в судовому порядку здається цілком обґрунтованим.

Ураховуючи характер правообмеження при накладенні арешту на майно, логічним уявляється віднесення прийняття рішення про застосування цього заходу до компетенції суду не тільки в тих випадках, коли йдеться про вклади обвинуваченого, підозрюваного та осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за їх дії, а й в усіх інших випадках. Саме так вирішується це питання, наприклад, у КПК РФ, де передбачено, що слідчий за згодою начальника слідчого органу, а також дізнавач зі згоди прокурора порушують перед судом клопотання про накладення арешту на майно підозрюваного, обвинуваченого та осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за їх дії. До речі, за Статутом кримінального судочинства 1864 р., при необхідності накладення арешту на майно обвинуваченого судовий слідчий звертався із поданням до окружного суду.

У науці кримінального процесу немає єдності думок стосовно моменту, з якого необхідно застосовувати заходи забезпечення, зокрема накладення арешту на майно. Між тим це питання набуває значення майже найважливішого, оскільки від його вирішення в багатьох випадках залежить взагалі можливість відшкодування шкоди. Зволікання із застосуванням даного заходу, як правило, призводить до одного результату — виявлення відсутності майна, на яке може бути накладено арешт.

На думку одних, забезпечувальні дії слід здійснювати негайно після порушення кримінальної справи (Ф. Никитинський, А. Сафронов, Ф. Федоров, Б. І. Алексєєв, А. Я. Грун, Є. С. Нікулін, Ф. Н. Багаутдінов)¹. Інші задля тих же цілей пропонують встановити для виконання

---

¹ Багаутдінов Ф. Н. Обеспечение имущественных прав лиц при расследования преступлений. – М., 2002. – С. 176.

таких дій суворо визначені строки (А. Четвертних). Треті йдуть ще далі, рекомендуючи робити це до порушення кримінальної справи (Б. Соловйов, Є. Вейсман). Висловлювалась і зовсім інша точка зору, згідно з якою забезпечувальні дії можна здійснювати тільки після пред'явлення обвинувачення (М. С. Д'яченко, Й. І. Потеружа, М. А. Чельцов), тобто на завершальному етапі доказової діяльності. С. А. Александров пропонує проводити заходи з реального відшкодування шкоди зразу після отримання інформації про вчинення злочину, посилено продовжувати їх після порушення кримінальної справи й завершувати лише тоді, коли всі можливості з виявлення цінностей вичерпані. Ураховуючи, що закон допускає накладення арешту на майно лише тієї особи, яка має процесуальний статус підозрюваного або обвинуваченого, вбачається, що цей захід має застосовуватися негайно після появи у справі цих учасників процесу.

У цьому плані важливого практичного значення набувають положення, що містяться у Методичних рекомендаціях МВС України № 3126/КЛ від 14.06.2000 р. «Про організацію роботи в ОВС з пошуку майна та коштів у ході розслідування кримінальних справ для забезпечення відшкодування заподіяних злочинами збитків і вироків у частині можливої конфіскації майна». У них справедливо підкреслюється необхідність встановлювати характер і розмір шкоди, заподіяної злочином, ще в ході перевірки і на стадії порушення кримінальної справи. При направленні матеріалів перевірки в слідчі підрозділи для прийняття відносно них рішення орган дізнання повинен одночасно надавати довідку про виконану роботу із забезпечення відшкодування заподіяної злочином шкоди. У довідці повинні бути зазначені заходи, проведені з метою пошуку майна і коштів, на які може бути накладений арешт, і їхнє знаходження.

На нашу думку, перед прийняттям рішення про накладення арешту на майно слідчий повинен здійснити певні підготовчі дії, спрямовані на з'ясування майнового становища обвинуваченого (підозрюваного) або цивільного відповідача. Для цього запитуються різні установи й організації, які володіють інформацією такого характеру:

– Державна податкова адміністрація і її територіальні органи (на цю службу і її органи покладений обов'язок ведення Єдиного державного реєстру юридичних осіб та Єдиного державного реєстру фізичних осіб-підприємців);

– Центральне (районне, міське) бюро технічної інвентаризації (ця служба, її органи ведуть Єдиний державний реєстр прав на нерухоме майно і їх обмежень);

– Державна автомобільна інспекція (проводить державну реєстрацію (перереєстрацію) та облік призначених для експлуатації на вулично-дорожній мережі загального користування транспортних засобів усіх типів);

– Національний банк України, комерційні (недержавні) банки та інші кредитні організації (Національний банк України веде Державний реєстр банків, здійснює ліцензування банківської діяльності та операцій у передбачених законами випадках);

– юридичні особи, які є емітентами цінних паперів (як іменних, так і на пред'явника) і ведуть їх реєстри (наприклад, акціонерні товариства). Запити в такі організації направляються в тому випадку, якщо є дані про членство обвинуваченого або цивільного відповідача в певній організації або про те, що вони мають цінні папери, які випускаються нею.

У ломбардах можуть зберігатися коштовні предмети і речі; за місцем роботи в касі взаємодопомоги — великі суми грошей. Варто запросити нотаріальні контори про укладення або оформлення у них договорів дарування, позики, купівлі-продажу, однією із сторін яких був обвинувачений¹.

Частина інформації може бути отримана вже в стадії порушення кримінальної справи. Однак відомості про грошові внески, що зберігаються в банку, і нотаріально посвідчені договори видаються тільки після порушення кримінальних справ.

Відомості про цінності або інше майно, що підлягає арешту, можуть бути отримані також шляхом допитів свідків і потерпілих, насамперед із числа сусідів і співробітників обвинуваченого (підозрюваного), працівників житлово-експлуатаційних організацій.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 4 вересня 2009 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
О. Г. Шило.*

¹ Булатов Б. Б., Конев А. А., Похмелкин В. В. Деятельность оперуполномоченного БХСС по борьбе с преступными нарушениями правил торговли (уголовно-правовой и процессуальный аспекты). – Горький, 1989. – С. 55.

УДК 343.98

О. В. Синчук, аспірант кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

СИТУАЦІЙНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ТИПОВИХ ВЕРСІЙ

Ситуаційний підхід набуває все більш широкої практики застосування, що зумовило виникнення пропозицій стосовно необхідності формування криміналістичної ситуалогії, створення криміналістичної теорії ситуацій¹. Зазначені тенденції надали підстави окремим ученим-криміналістам визначити ситуаційний підхід одним із ключових принципів науки криміналістики, що забезпечує реалізацію її пізнавальної функції². На переконання Л. Я. Драпкина, ефективність ситуаційного підходу полягає не тільки в тому, що він дозволяє конкретизувати теоретичні та практичні узагальнення, але й у тому, що дає можливість використовувати в слідчій діяльності додаткову інформацію узагальненого (групового) характеру, найадекватнішу для вибору й адаптації типових рішень, які спрямовані на подолання складних ситуацій, що виникають у конкретних кримінальних справах³.

На сьогодні запропоновані різні підходи щодо розподілу ситуацій. Так, Г. А. Матусовський пропонував виокремлювати такі ситуації: 1) криміногенні (ситуації, в яких учиняються злочини); 2) кримінальні (ситуації, що викликані вчиненням певних злочинів); 3) слідові; 4) ситуації прояву ознак (слідів) злочину; 5) пошукові

¹ Див.: Волчечкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчечкая. — Калининград : Калининград. ун-т, 1997; Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики / Г. А. Зорин. — Минск : Амалфея, 2000; та ін.

² Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории / Р. С. Белкин. — М. : Юрид. лит., 1987; Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин. — Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1987; Журавель В. А. Проблемы теории та методології криміналістичного прогнозування / В. А. Журавель. — Х. : Право, 1999; та ін.

³ Драпкин Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика» / Л. Я. Драпкин. — М., 1987. — С. 13.

ситуації виявлення оперативно-розшуковими органами (слідів) злочину; 6) слідчі ситуації проведення початкових дій; 7) слідчі ситуації різних етапів і відрізків часу розслідування; 8) ситуації судового розгляду (судові ситуації); 9) післясудові ситуації виконання судових рішень¹.

У свою чергу, Т. С. Волчецька вважає за доцільне поділяти ситуації на: а) ситуації кримінальної діяльності (передкримінальні, кримінальні, посткримінальні); б) слідчі; в) оперативно-розшукові; г) експертні; д) судові ситуації².

В. О. Коновалова поділяє ситуації залежно від характеру наявної інформації про злочин на кримінальні (дослідчі) та слідчі³.

У криміналістичній літературі неодноразово порушувалися питання щодо впливу ситуацій на процес висунення та перевірки версій. Але йшлося головним чином про слідчі версії і про конкретний акт розслідування. Так, В. М. Левков звертає увагу на зумовленість версій слідчими та судовими ситуаціями, що, на його думку, визначається такими положеннями: а) формування версій обумовлено вихідною ситуацією; б) обумовленість версії визначається рівнем інформативності ситуації; в) динаміка версії суворо відповідає розвитку ситуації як у позитивний, так і в негативний бік; г) достовірність версії і перетворення її в знання відповідає доказовій повноцінності ситуації, що виключає інше рішення та висновки; д) перевірка істинності знання в судочинстві визначається рівнем відповідності висунутих версій їх обумовленістю доказами (інформацією), що складає ситуацію в динаміці⁴.

¹ Матусовський Г. А. Ситуаційний підхід до розслідування злочинів / Г. А. Матусовський // Криміналістика: Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / за ред. В. Ю. Шепітька. — Х. : Право, 1998. — Гл. XII. — С. 166.

² Волчецькая Т. С. Ситуационное моделирование в расследовании преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т. С. Волчецькая. — М., 1991. — С. 17.

³ Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. — Х. : Консум, 2000. — С. 50.

⁴ Левков В. Н. Версии в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика» / В. Н. Левков. — Х., 1988. — С. 11.

Розглядаючи ситуаційний підхід у контексті впливу ситуацій на процес формування і застосування типових версій, необхідно враховувати різні рівні ситуацій, що знаходять свій прояв у ході реалізації злочинного наміру, а саме: криміногенні ситуації — кримінальні ситуації — слідчі ситуації — ситуації окремої слідчої дії (тактичної операції). Між переліченими рівнями існує взаємозв'язок. Так, криміногенна ситуація переростає в кримінальну, остання впливає на формування слідчої ситуації, яка у свою чергу зумовлює характер ситуації слідчої дії, наприклад, неприязні стосунки між жертвою і злочинцем переростають у конфлікт (криміногенна ситуація), який розв'язується вбивством, що вчинене в умовах неочевидності (кримінальна ситуація), останнє обмежує наявну інформацію, що істотно ускладнює як слідчу ситуацію в цілому, так і ситуацію провадження окремих слідчих дій.

Із всіх перелічених рівнів на механізм побудови та реалізації типових версій найбільш істотно впливають кримінальні і слідчі ситуації. Щодо кримінальних ситуацій, то вони відображаються в матеріальних слідах, які залишаються на місці події, і в слідах ідеальних — розумових образах цих ситуацій у свідомості учасників кримінальної події. Наявність такого роду слідів дозволяє слідчому розумово реконструювати кримінальні ситуації, а потім «відтворити» механізм розслідуваної події в цілому. Структуру моделі будь-якої кримінальної ситуації в найзагальнішому вигляді будуть складати такі основні блоки:

- інформація про суб'єкта злочину;
- інформація про об'єкт злочину;
- інформація про мотив та мету скоєного;
- інформація про сліди, спосіб і механізм вчинення злочину (про дії, вчинені злочинцем, потерпілим; спосіб готування, вчинення, приховування злочину);
- інформація про обстановку вчинення злочину;
- інформація про місце і час учинення злочину;
- інформація про інших учасників події, співучасників, очевидців¹.

---

¹ Див.: Волчецкая Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике : учеб. пособие / Т. С. Волчецкая. — Калининград : Изд-во Калининград. ун-та, 1997. — 63 с.

При цьому, як видається, кримінальні ситуації впливають безпосередньо на процес формування типових версій, оскільки саме вони зумовлюють визначення вихідних параметрів — жертва, місце, час, спосіб учинення злочину та ін., між якими в подальшому встановлюються ймовірно-статистичні та кореляційні зв'язки і на підставі цього формуються типові версії, насамперед щодо особи злочинця.

У свою чергу слідчі ситуації зумовлюють процес реалізації типових версій, тобто до кожної типової слідчої ситуації відповідного етапу розслідування визначаються «свої» типові версії, які надають можливість запропонувати оптимальні засоби перевірки цих версій і відповідно впливу на ситуації. Так, М. В. Капустіна на початковому етапі розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті виокремлює п'ять слідчих ситуацій і відповідні до них системи типових версій щодо обставин події злочину, місця вчинення крадіжки та осіб, причетних до неї¹. О. Ф. Лубін та С. О. Лубін при розслідуванні злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин, в залежності від джерел інформації, зафіксованих ознак кримінальної ситуації, їх повноти, змісту дій підозрюваного, а також можливостей доказування, що є у розпорядженні слідчого, виділяють сім типових слідчих ситуацій і до них виокремлюють системи типових версій².

При цьому формування типових версій потрібно здійснювати до всіх типових слідчих ситуацій, які притаманні певному етапу розслідування конкретного виду злочинів і які виокремлено у відповідності до раніше запропонованих нами критеріїв. У цьому плані не можемо погодитися з В. П. Антиповим, який ув'язує типо-

¹ Капустіна М. В. Розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті : монографія / М. В. Капустіна. — Х. : Право, 2008. — С. 133–142.

² Лубін А. Ф. Типичные следственные ситуации и версии при расследовании преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ / А. Ф. Лубин, С. А. Лубин // Противодействие организованной преступности: уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы : материалы междунар. науч.-практ. конф., Калининград, 19–20 дек. 2008 г. / под ред. Т. С. Волчецкой, В. В. Пилявца. — Калининград : Калининград. юрид. ин-т МВД России, 2008. — С. 16–23.

ві версії лише з проблемними ситуаціями¹. Такого роду судження є доречними лише до конкретного акту розслідування, тобто до реалізації типових версій у практичній діяльності слідчого, який самостійно визначає ступінь проблемності тієї чи іншої ситуації і доцільність використання в ній типових версій. Що ж стосується криміналістичних методичних рекомендацій, то в них необхідно визначати всі можливі слідчі ситуації, які до певної міри детерміновані ситуаціями кримінальними, і вже до них формувати максимально вичерпний перелік типових версій. Саме такий підхід дасть можливість сформулювати відповідні системи типових версій залежно від ситуацій, що виникають на певному етапі розслідування.

Виходячи з наведеного, можна констатувати, що основне місце серед рівнів ситуаційних проявів займають слідчі ситуації як найбільш істотні детермінанти організаційно-методичних аспектів здійснення слідчої діяльності. Ось чому саме цій категорії було приділено найбільшу увагу з боку науковців.

Водночас треба відзначити, що в криміналістичній теорії відсутня єдність поглядів стосовно поняття слідчої ситуації. Так, Р. С. Белкін вважає, що слідча ситуація — це сукупність умов, в яких на даний момент здійснюється розслідування, тобто обстановка, в якій протікає процес доказування². На думку М. О. Селіванова, слідчу ситуацію слід розуміти як комплекс фактичних даних, які встановлені в ході розслідування та взяті до уваги разом із джерелами їх отримання³. З точки зору О. Н. Колесніченка та В. О. Коновалової, слідча ситуація — це характеристика обстановки розслідування злочину, яка визначається наявністю (відсутністю) доказової та оперативної інформації про обставини предмета доказування і компоненти криміналістичної характеристики, що зумовлює сис-

---

¹ Антипов В. П. Планирование расследования нераскрытых преступлений / В. П. Антипов. — М. : Юрлитинформ, 2002. — С. 23.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — М. : Юрист, 1997. — С. 135; Він же. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике / Р. С. Белкин. — М. : Юрид. лит., 1988. — С. 91, 92; Він же. Очерки криминалистической тактики : учеб. пособие / Р. С. Белкин. — Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993. — С. 67.

³ Селиванов Н. Типовые версии, следственные ситуации и их значение для расследования / Н. Селиванов // Соц. законность. — 1985. — № 7. — С. 52.

тему безпосередніх завдань і напрям розслідування¹. За визначенням О. Г. Полстовалова, під слідчою ситуацією необхідно розуміти систему умов, що утворюються на певному етапі розслідування та (або) підготовки і провадження окремих слідчих дій, детерміновану об'єктивними та суб'єктивними чинниками, що визначають напрям розслідування в цілому та (або) тактику окремих слідчих дій зокрема². У свою чергу, Т. С. Волчецька переконана, що слідча ситуація — це ступінь інформаційної обізнаності про злочин, а також стан процесу розслідування на будь-який визначений момент часу, оцінка якого дозволяє слідчому прийняти найбільш доцільні у справі рішення³.

Дискусійними залишаються й погляди вчених на природу слідчих ситуацій. Так, В. А. Журавель вважає, що слідча ситуація — це об'єктивна реальність, а результат її оцінки, тобто віддзеркалення цієї реальності у свідомості слідчого, виступає як один із елементів його пізнавальної діяльності, що спрямована на дослідження такого соціального явища, як злочин⁴. І. Ф. Герасимов стосовно розгляданого питання дотримується протилежної точки зору. На його переконання, слідча ситуація — це внутрішньо необхідна схильна до зміни сукупність матеріальних, інформаційних та інших чинників і їх оцінка, що склалася на певний момент розслідування та характеризує хід розслідування і яка зумовлює основні напрями діяльності, ухвалення рішень та вибір способів дії⁵. На думку

---

¹ Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. — Х. : Юрид. ин-т, 1985. — С. 64.

² Полстовалов О. Г. Процессуальные, нравственные и психологические проблемы криминалистической тактики на современном этапе : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / О. В. Полстовалов. — Саратов, 2009. — С. 12.

³ Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчецкая. — Калининград : Калининград. ун-т, 1997. — С. 46.

⁴ Журавель В. А. Следственная ситуация как объект криминалистического прогнозирования / В. А. Журавель // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ. — 1999. — Вип. 2. — С. 109.

⁵ Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений / И. Ф. Герасимов. — Свердловск : Средне-Урал. кн. изд-во, 1975. — С. 173.

В. О. Коновалової та В. Ю. Шепітька, структура конкретної ситуації двоїста: з одного боку, це об'єктивна реальність — положення матеріальних та ідеальних об'єктів у просторі та часі, що створюють «слідову картину», обстановку події або діяльності, а з іншого — це нове суб'єктивне знання, що виникає на основі актуалізації «слідової картини» і яке використовується для пізнання суті події, що породила ситуацію¹.

Різноманітні погляди також висловлювалися й стосовно класифікаційних побудов слідчих ситуацій, можливості їх типізації, компонентного складу розглядуваної категорії. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне підтримати тих науковців, які керівними для здійснення типізації слідчих ситуацій визначають такі положення:

1) у слідчій практиці відзначається повторюваність слідчих ситуацій, що створює передумови для їх типізації. Стосовно типових ситуацій можна намітити певний образ дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дозволяє не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, а й обирати найбільш оптимальні засоби впливу на них (системи слідчих дій, тактичні операції, системи тактичних прийомів);

2) для оптимізації процесу розкриття та розслідування злочинів вагомого значення набуває ситуаційне моделювання, сутність якого полягає в тому, що велика кількість конкретних ситуацій, аналогічних у якому-небудь істотному відношенні, «зливаються», поєднуються в одну або кілька узагальнених ситуацій, для яких і розробляються оптимальні програми ухвалення рішення і проведення практичних дій². «Ситуаційне моделювання, — зазначає Т. С. Волчецька, — передбачає упорядкування великої кількості слідчих ситуацій в однотипні класи. При цьому процес типізації ситуацій завжди потребує певного “усереднення”, що відбувається за рахунок відволікання від частковостей, висування на перший план ознак групового

¹ Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. — Х. : Гриф, 1997. — С. 166.

² Див.: Драпкин Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования / Л. Я. Драпкин // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. науч. сб. — Уфа : Башк. ун-т, 1989. — С. 28, 29.

характеру»¹. У процесі розслідування конкретного злочину, ще до прийняття якого-небудь рішення, слідчому необхідно пізнати слідчу ситуацію, а для цього відтворити її у свідомості для наступного уявного дослідження, аналізу й оцінки, тобто створити уявну модель реальної ситуації²;

3) типова слідча ситуація — це наукова абстракція, яка сформована на підставі апріорних знань, є результатом узагальнення й аналізу значного емпіричного матеріалу і в якій відображені найбільш загальні риси, що характеризують хід і стан розслідування на певному етапі (вихідному, початковому, наступному);

4) для реалізації типізації з усіх компонентів, що входять до структури слідчої ситуації, доцільно залишити насамперед компоненти інформаційного характеру. Навіть така «урізнана типізація», заснована на використанні тільки джерел інформаційного характеру, має свою практичну спрямованість щодо найбільш продуманої побудови слідчих версій, формулювання вичерпного переліку завдань розслідування, визначення його оптимального напрямку, обрання найбільш ефективного комплексу слідчих дій і тому має право на існування;

5) інформаційною базою типових слідчих ситуацій є частота зустрічності ситуацій конкретних, що зумовлює необхідність аналізу й оцінки значного емпіричного матеріалу;

6) інформаційну структуру типових слідчих ситуацій становлять предмет доказування, окреслений ознаками складу злочину, що розслідується, і статтею 64 КПК України, та відомості, що входять до криміналістичної його характеристики;

7) кожна типова слідча ситуація має «свій» сталий набір ознак (про хід і стан розслідування), система яких дозволяє індивідуалізувати її відносно певного етапу розслідування, а індивідуальність типової слідчої ситуації зумовлює побудову системи безпосередніх завдань і обрання найбільш ефективних шляхів та засобів їх вирішення;

¹ Волчецкая Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике : учеб. пособие / Т. С. Волчецкая. — Калининград : Изд-во Калининград. ун-та, 1997. — С. 38, 42.

² Див.: Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчецкая. — Калининград : Калининград. ун-т, 1997. — С. 177.

8) у методиках розслідування окремих видів злочинів як типові мають бути виділені такі слідчі ситуації, яким притаманні «свої» системи типових версій і які істотно впливають на формування програм розслідування та алгоритмічних схем дій слідчого, тобто в криміналістичних методичних рекомендаціях повинна знайти свою чітку реалізацію тріада: типові слідчі ситуації — типові версії — типові програми розслідування. Якщо нехтувати цим критерієм, то можна дійсно визначити невичерпну кількість варіантів слідчих ситуацій, які реально не впливають на формування криміналістичних методичних рекомендацій, а тільки виступають як інформаційний баласт.

Отже, врахування зазначених керівних засад та успішна їх реалізація, як видається, є підґрунтям здійснення плідотної, вичерпної типізації слідчих ситуацій, до кожної з яких у подальшому формуються системи «своїх» типових версій, що складають основу для побудови відповідних програм розслідування як найбільш дієвих засобів підвищення ефективності слідчої діяльності.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 2 вересня 2009 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель.

РЕЦЕНЗІЇ

А. А. Музика, доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Державного науково-дослідного інституту митної справи, м. Київ;

А. В. Савченко, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права Київського національного університету внутрішніх справ

ДОСЯГНЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Вагомим надбанням української юриспруденції стало оприлюднення у 2008 р. останнього (п'ятого) тому наукового видання «Правова система України: історія, стан та перспективи», підготовленого науковцями Академії правових наук України. Воно присвячене визначенню ролі кримінально-правових наук на сучасному етапі їх розвитку та дослідженню актуальних проблем боротьби зі злочинністю в нашій державі¹.

Загалом, будучи комплексним міжгалузевим правовим дослідженням, аналізована праця значною мірою відображає сучасні досягнення і проблеми передусім вітчизняної доктрини кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права, а також криминології, криміналістики та судової експертизи. Такий підхід дозволяє читачеві в цілому отримати системне уявлення про державну політику щодо запобігання злочинності та боротьби з нею. Видається, що автори дослідження повністю реалізували його мету — на підставі аналізу положень законодавства, теорії та судової практики по-новому актуалізували значення наук

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 5 : Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. – 840 с.

кримінально-правового циклу у протидії злочинності. Водночас видання має чітке практичне спрямування — воно дозволяє зрозуміти (певною мірою — й переосмислити) правозастосовчу діяльність працівників правоохоронних органів і суду, з'ясувати чіткий алгоритм запобігання злочинності та протидії їй на різних рівнях і за різними векторами.

Том п'ятий складається з тринадцяти окремих розділів, котрі сприймаються як цілковито послідовний, нерозривний текст. В основному він викладений у розрізі сприйняття минулого і сучасного, а також перспективного бачення актуальних проблем. Принципове значення має передмова, що розкриває тематику, призначення та систему викладеного у книзі матеріалу. Працю вирізняє оригінальність висвітлення відповідних нормативних і теоретичних положень, високий науковий рівень їх аналізу та обґрунтування. Рецензоване дослідження створене при безпосередньому керівництві академіка-секретаря відділення кримінально-правових наук, академіка АПрН України В. В. Сташиса. У роботі над томом брали участь провідні українські спеціалісти в галузі кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права, криміналістики, кримінології та суміжних наук. Серед них 22 доктори та 11 кандидатів юридичних наук, 1 доктор економічних наук, 1 академік Національної академії наук України, 12 академіків та 8 членів-кореспондентів Академії правових наук України.

За творчим задумом авторського колективу в цьому томі широким коло науково-теоретичних і прикладних питань структурно охоплюється сімома блоками: 1) загальна характеристика злочинності в Україні та система запобігання їй і боротьби з нею; 2) державна політика у сфері запобігання злочинності та боротьби з нею, відповідне законодавство України; 3) кримінологічне запобігання злочинності в Україні; 4) кримінально-процесуальні питання боротьби зі злочинністю в Україні; 5) кримінально-виконавча служба та правове регулювання її діяльності у сфері боротьби зі злочинністю; 6) система управління та забезпечення діяльності правоохоронних органів і судів щодо запобігання злочинності та протидії їй в Україні, психологічні основи та наукове забезпечення діяльності суб'єктів стосовно запобігання злочинності та боротьби з нею в Україні; 7) міжнародне співробітництво.

Зрозуміло, що на сторінках цього видання викладена ґрунтовна наукова дискусія і щодо інших актуальних питань, пов'язаних із протидією та запобіганням злочинності, зокрема: а) покарання, його завдань, функцій та практики застосування; б) об'єктів, суб'єктів та методів запобігання злочинності; в) теоретико-правових проблем оперативно-розшукової та судово-експертної діяльності в Україні; г) відшкодування завданої злочином шкоди; г) особливостей правосуддя в кримінальних справах; д) ресоціалізації засуджених; е) психології слідчих дій.

У рецензованому виданні значну увагу приділено філософським, психологічним, соціологічним, управлінським аспектам. Загалом такий підхід гармонійно вписується в основний текст роботи і сприймається як складова комплексу юридичних знань. Так, доволі цікавими та повчальними є роздуми авторів про: психологію та кримінологічну сутність рецидивної злочинності (с. 127–138); співвідношення моральності і сили (с. 186–190); роль засобів масової інформації, сім'ї, громадських і релігійних організацій у запобіганні злочинності (с. 389–392); визначення поняття «виправлення» (с. 605–612); управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності (с. 695–703) і т. ін. Крім цього, на нашу думку, інтересним є розгляд у книзі цілої низки різноманітних термінів і понять, у тому числі оригінальних за своїм змістом (наприклад, поняття «криміналізм» — с. 191, «квірулянт» — с. 604, «космополітична юриспруденція» — с. 746). У праці широко використані різноманітні статистичні дані, результати емпіричних досліджень, таблиці, матеріали судової та слідчої практики, рисунки й змодельовані типові приклади. Такий підхід чітко демонструє безпосередній і нерозривний зв'язок теорії та практики.

Слід віддати належне авторам видання, які не обмежилися дослідженням актуальних проблем боротьби зі злочинністю виключно на національному рівні, а й охопили розгляд питань про міжнародне співробітництво у цій сфері. У такому зрізі заслуговують на всіляку увагу питання, що залишаються наразі малодослідженими, зокрема: окреслення системи міжнародного співробітництва у запобіганні злочинності та боротьби з нею, а також питання міжнародного кримінального права (розділ 12). З урахуванням того, що

Україна бере активну участь у боротьбі з міжнародними злочинами, не виключаємо, що саме вона в недалекому майбутньому може ініціювати і створення Міжнародного кримінального кодексу.

Оцінюючи аналізоване видання як творчий успіх наших колег, видається доречним звернути увагу й на таке. Очевидно, в окремих розділах праці бракує дослідження низки теоретико-прикладних проблем, що характеризуються актуальністю. Серед таких проблем — інститут призначення покарання (розділ 2), проблеми кримінально-правової кваліфікації (розділ 6), міжнародна кримінально-правова політика¹ (розділ 12).

Безсумнівно, що праця є певним концентрованим підсумком наукових досліджень вітчизняних правознавців за останні роки у сфері боротьби зі злочинністю (с. 13). Однак треба визнати й те, що рецензоване видання не може замінити всі українські наукові розробки зазначеного напрямку, у тому числі і весь творчий доробок Академії правових наук України.

Підсумовуючи викладене, слід погодитися з думкою академіка В. В. Сташиса: «Запропоноване дослідження приверне увагу читача і стане у пригоді не тільки науковцям, а й усім, хто цікавиться теоретичними дослідженнями проблем запобігання злочинності в Україні та боротьби з нею, у тому числі законодавцю, а також практикам — суддям, прокурорам, слідчим, адвокатам, працівникам органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів».

---

¹ Див.: Музика А. На шляху до міжнародної кримінально-правової політики / А. Музика, С. Лашук // Юрид. вісн. України. – 2008. – 19–25 лип.

Л. М. Лобойко, доктор юридичних наук, начальник кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

РЕЦЕНЗІЯ НА НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**«Правова система України: історія, стан та перспективи :
у 5 т. — X. : Право, 2008. — Т. 5 : Кримінально-правові науки.
Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні /
за заг. ред. В. В. Сташиса. — 840 с.»**

Нещодавно побачила світ фундаментальна праця учених харківської юридичної школи «Правова система України: історія, стан та перспективи» у п'яти томах.

П'ятий том присвячено всебічному дослідженню історії, сучасного стану і перспектив розвитку боротьби зі злочинністю в нашій державі.

За обсягом і глибиною розглянутих проблем дане дослідження є першим в Україні, бо у ньому комплексному, всебічному і повному аналізові піддані питання, що є найбільш актуальними для теорії і практики боротьби зі злочинністю і забезпечення при цьому прав та свобод громадян.

Широке коло питань, що висвітлені у рецензованому томі, структурно можна поділити на сім блоків: 1) питання, що стосуються загальної характеристики злочинності в Україні та системи запобігання їй і боротьби з нею; 2) питання державної політики у сфері запобігання злочинності та боротьби з нею, формалізованого вираження цієї політики у вітчизняному законодавстві; 3) питання кримінологічного попередження злочинності в Україні; 4) кримінально-процесуальні питання боротьби зі злочинністю; 5) питання кримінально-виконавчої служби та правового регулювання її діяльності у сфері боротьби зі злочинністю; 6) питання системи управління та забезпечення діяльності правоохоронних органів і судів щодо запобігання злочинності та протидії їй в Україні, а також психологічні основи та наукове забезпечення діяльності суб'єктів у цій сфері; 7) питання міжнародно-

го співробітництва України з іноземними державами у сфері боротьби зі злочинністю.

Автори дослідження переконливо доводять, що в основу реформування кримінальної юстиції, на яку в основному і покладаються завдання боротьби зі злочинністю та її попередження, мають бути покладені багатовікові національні традиції правотворення і судівництва, положення вітчизняного права, що пройшли перевірку часом і виправдані практикою, прогресивні інститути правових систем держав Європейського Союзу, норми міжнародного права.

Під час дослідження застосовані нові методологічні підходи, визначені Концепцією реформування кримінальної юстиції, затвердженою Указом Президента України від 8 квітня 2008 року, що дозволило авторам окреслити перспективи розвитку кожного із напрямів боротьби зі злочинністю та її попередження.

На особливу увагу заслуговують питання, що стосуються кримінально-процесуального аспекту боротьби зі злочинністю. Уперше в українській юридичній літературі розглянуті проблеми визначення поняття та змісту кримінально-процесуальної політики нашої держави (підрозділ 3.3 — автор професор В. С. Зеленецький).

В юридичній теорії здавна йдеться про кримінальну, виправно-трудова (кримінально-виконавчу, пенітенціарну) і навіть оперативно-розшукову політику держави. Традиційно першій із них учені приділяють найбільшу увагу. Термін «кримінальна політика» існує в науковому обігу понад 200 років.

У рецензованій роботі ставиться питання про відносну самостійність кримінально-процесуальної політики держави. Цілком справедливо відзначається, що будь-яка політика, у тому числі й кримінально-процесуальна, не зводиться до декларативного проголошення соціальної доцільності боротьби зі злочинністю. Остання проходить певний процес свого послідовного формування, а потім і реалізації (с. 245).

На доцільність формування нової кримінальної і кримінально-процесуальної політики неодноразово звертали увагу Президент України та Рада національної безпеки і оборони (РНБО). І це не випадково. Бо кримінальний процес у нинішньому його стані вже не відповідає потребам сьогодення. У державі відбулися значні соціальні, економічні і правові зміни. За таких умов прийнятий ще у 1960 році Кримінально-процесуальний кодекс України (КПК) не здатний

забезпечити адекватну реалізацію норм чинного Кримінального кодексу України (КК), ухваленого з урахуванням результатів реформ, що почали здійснюватися в державі з набуттям нею незалежності.

У книзі ґрунтовно розглянуто зміст кримінально-процесуальної політики України, визначено її цілі, завдання, які автор цілком справедливо називає політико-правовими (с. 247), та принципи.

У підрозділі 3.3 виділено основні напрями реалізації кримінально-процесуальної політики у контексті Концепції реформування кримінальної юстиції України. До їх числа віднесено: 1) позбавлення зайвої формалізації досудового провадження (с. 249–252); 2) кардинальні зміни у судочинстві, пов'язані із запровадженням в Україні справедливого суду відповідно до Європейських стандартів, становленням в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права згідно з європейськими стандартами і гарантує право особи на справедливий суд (с. 252–254); 3) здійснення такої правової регламентації судочинства, яка б встановила правила судової процедури, що слугували б ухваленню правосудного рішення у кримінальній справі та забезпечували рівні гарантії учасникам процесу щодо судового захисту їх прав (с. 254–256).

Автор цілком обґрунтовано називає Концепцію реформування кримінальної юстиції України Концепцією нової кримінально-процесуальної політики (с. 256).

Кримінально-правова політика і кримінально-процесуальна політика є тісно пов'язаними між собою. Якщо основним елементом предмета кримінально-правової політики є криміналізація чи декриміналізація діянь, то основним предметом кримінально-процесуальної політики є визначення порядку встановлення обставин учинених діянь з тим, щоб вирішити питання про винність особи та її покарання. У цьому аспекті кримінально-процесуальна політика має завданням визначити фундаментальні засади, за якими повинна будуватися система кримінальної юстиції, у якій задіяні як правоохоронні органи та суд, так і адвокати, які беруть участь у кримінальних справах.

Як правильно зазначається у книзі, Концепція нової кримінально-процесуальної політики передбачає радикальну реорганізацію існуючих організаційно-функціональних засад боротьби зі злочинністю з метою успішного вирішення всього комплексу правових,

кримінологічних, кадрових і навіть виховних завдань у сфері кримінальної юстиції (с. 256).

Проблемам кримінально-процесуальної діяльності присвячено також розділ сьомий книги, де розглянуті питання здійснення правосуддя у кримінальних справах. У цьому розділі розкриті найбільш актуальні питання діяльності судів на сучасному етапі розвитку правової системи України, як-от: 1) завдання та функції суду в кримінальному судочинстві; 2) актуальні проблеми здійснення правосуддя у кримінальних справах; 3) вирок суду як акт тлумачення норм права; 4) здійснення правосуддя в апеляційній та касаційній інстанціях.

У плані реформування функцій і завдань суду в українському кримінальному судочинстві зроблено чимало: КПК в основному гармонізовано із Конституцією України та окремими стандартами у галузі дотримання прав людини під час провадження у кримінальних справах. У результаті «малої» судової реформи 2001 року значно розширено повноваження суду в досудовому провадженні; суд позбавлено повноважень обвинувального характеру (наприклад, повноваження щодо порушення кримінальних справ публічного обвинувачення); суттєво змінено підстави та процесуальний порядок перегляду судових рішень тощо. Саме ці обставини автори правильно покладають в обґрунтування необхідності ґрунтовного наукового аналізу місця і ролі суду в сучасному кримінальному процесі, з'ясування його завдань і характеру виконуваних ним функцій (с. 485).

З огляду на те, що згідно з Конституцією України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, автори обґрунтовують і аргументовано доводять тезу, відповідно до якої через захист прав і свобод людини і громадянина суд захищає й інтереси суспільства та держави.

Виходячи з цього, а також із різнобічного аналізу теоретичних поглядів щодо функції суду у кримінальному процесі, автор підрозділу 7.1 обґрунтовує існування функції судового захисту. Формами реалізації останнього автор бачить правосуддя, судовий контроль за діями та рішеннями органів дізнання, досудового слідства та прокурора, а також вирішення питання про доцільність обмеження конституційних прав учасників кримінально-процесуальної діяльності шляхом проведення слідчих дій та оперативно-розшукових

заходів, застосування запобіжного заходу у виді взяття під варту (с. 494–495). З цим висновком не можна не погодитись.

Правильним є й висновок про те, що здійснення функції судового захисту у процесуальному плані означає, що суд повинен бути активним суб'єктом кримінального процесу, а його ініціатива має бути пов'язана із забезпеченням захисту прав та законних інтересів учасників кримінально-процесуальної діяльності (с. 496). Тут можна було би додати ще один аргумент на користь займаної автором позиції. Без активної ролі суду навряд чи є можливим справедливе судочинство у кримінальних справах. А на справедливість у суді розраховують не лише потерпілі, а й підсудні та інші учасники судового розгляду і навіть громадяни, які не є учасниками процесу.

Глибиною аналізу відзначається дослідження щодо концепції формально-юридичної кримінально-процесуальної істини. Ю. М. Грошевий зазначає, що дана концепція не відповідає вимогам наукової обґрунтованості, а результат судового пізнання коректно описувати в категоріях достовірності (доведеності) — імовірності (недоведеності). Звичайно ж такий висновок не може не стосуватися методологічної сутності презумпції істинності вироку, яку з огляду на реалії чинного кримінально-процесуального законодавства точніше іменувати презумпцією достовірності і правильності закріплених у вирокі кримінально-правових та кримінально-процесуальних констатацій суду (с. 506–507).

Останнім часом зростає науковий інтерес до юридичної природи актів судового тлумачення. Однак, як правильно зазначено в підрозділі 7.3, цей інтерес більшою мірою пов'язаний з актами конституційного тлумачення норм права (с. 509). Але в умовах побудови в Україні правової держави особливого значення набуває необхідність комплексного дослідження одного із найважливіших актів правосуддя — вироку, що є актом тлумачення норм права на основі узагальнення теоретичних даних, накопичених юридичною наукою, з урахуванням сучасних потреб юридичної практики.

У роботі звертається увага на тлумачення судом оцінних понять — термінів, що не визначені у законі, теорії та судовій практиці. Це є найскладнішим у діяльності суду із тлумачення норм права, бо йому доводиться визначати зміст оцінного поняття з ура-

хуванням особливостей конкретної обстановки, своєрідності ситуації і обставин кримінальної справи і лише після цього застосовувати відповідну норму права, що має бути відображено у процесуальному рішенні — вироку (с. 511).

Достатньо обґрунтованими є висновки щодо необхідності визнання актів правосуддя у конкретних справах джерелом права в Україні. У роботі правильно наголошується на тому, що оскільки законодавець визначає правову політику шляхом видання норм права, то суд як представник однієї з гілок державної влади повинен визначати правову політику притаманним йому способом — через створення прецеденту судового тлумачення норми права (с. 518).

Ґрунтовному аналізу в рецензованій роботі піддані апеляційне та касаційне провадження. Визначені їхні характерні риси та види.

Цілком можна погодитися із висновками про те, що особам, засудженим апеляційними судами по першій інстанції, має бути надане право на апеляційне оскарження вироку, що може бути реалізоване завдяки заходам як процесуального, так і організаційного характеру (с. 522).

Здійснено порівняльний аналіз апеляційного та касаційного проваджень (підрозділ 7.4) і виявлено їхні спільні риси та відмінності.

Висновки і пропозиції, викладені у рецензованій роботі, як такі, що ґрунтуються на результатах повного і всебічного дослідження, безумовно, можуть бути покладені в основу законотворчої роботи щодо вдосконалення відповідних положень чинного законодавства та проектів КПК.

Однак у книзі, як, мабуть, і у будь-якій науковій роботі, є дискусійні питання. Так, на с. 487 стверджується, що «завдання судочинства реалізують суб'єкти, уповноважені на ведення кримінального процесу або наділені правами для активної участі у справах з метою захисту своїх законних інтересів». Суб'єкти, наділені правами для активної участі у процесі (потерпілий, обвинувачений, цивільний позивач, цивільний відповідач та ін.), не можуть бути суб'єктами виконання завдань кримінального судочинства. Вони можуть лише тією чи іншою мірою сприяти цьому.

Завдання — це те, що підлягає обов'язковому виконанню. За невиконання завдання передбачається юридична відповідальність того чи іншого виду. До числа завдань кримінального судочинства належать: охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь; швидке і повне розкриття злочинів; викриття винних; забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності, і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК). Як же можна покладати на потерпілого виконання завдання щодо швидкого розкриття злочину, викриття винних? Тим паче не можна подібні завдання покладати на обвинуваченого.

У цілому ж книга заслуговує високої позитивної оцінки. Комплексне дослідження актуальних проблем боротьби зі злочинністю взагалі і кримінально-процесуального його аспекту зокрема є важливим кроком у розвитку наук кримінально-правового циклу.

На завершення слід відзначити новаторський характер книги, що синтезує в собі важливі наукові ідеї і результати у сфері боротьби зі злочинністю в нашій державі.

Рецензована робота буде цінною як для наукових співробітників, так і практичних працівників правоохоронних органів та суду.

НАШІ ВІТАННЯ

Василь Якович Тацій

13 січня 2010 року виповнюється 70 років академіку Національної академії наук України, ректору Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Президенту Академії правових наук України Василю Яковичу Тацію, людині, роль якої в організації становлення і розвитку вітчизняної правової думки і правової освіти важко переоцінити.

Талановитий вчений, автор понад 350 наукових праць, якому професорсько-викладацький склад Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого — флагмана юридичної освіти України понад 20 років довіряє керівництво нею, а наукова академічна юридична спільнота вчетверте поспіль обирає Президентом Академії правових наук України, народився у самому серці щедрої української землі — м. Полтаві. Як і майже всі його однолітки в ті часи, В. Я. Тацій розпочав свою трудову діяльність з робітничої спеціальності — токаря Полтавського паровозного депо. Уже тоді у юнака виникла потреба у розширенні кола своїх знань і він вирішив отримати вищу юридичну освіту в одному з провідних навчальних закладів — Харківському юридичному інституті (нині — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого). Закінчивши його у 1963 році, він почав працювати помічником прокурора району. Невдовзі здібного фахівця перевели у відділ по нагляду за розглядом кримінальних справ прокуратури Полтавської області. А вже через три роки він повернувся до рідної alma mater і з 1966 року його життя і діяльність пов'язані з Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого. Тут він пройшов шлях від аспіранта до професора, не оминаючи жодного щабля наукової та адміністративної посади: аспірант, старший викладач, доцент, професор, заступник декана денного факультету, проректор з наукової роботи, а з 1987 року і до цього часу — ректор академії і водночас (з 1991 року) завідувач кафедри кримінального права академії.

Захистивши у 1970 році кандидатську дисертацію на тему «Кримінальна відповідальність за комерційне посередництво», а у 1984 році докторську дисертацію на тему «Проблеми відповідальності за господарські злочини», він не зупинився на проблемі свого безпосереднього наукового інтересу. Навпаки, В. Я. Тацій постійно розширював коло питань, вирішення яких він вважав актуальним, і тепер воно охоплює не тільки такі питання кримінального права, як підстави кримінальної відповідальності, склад злочину, об'єкт кримінально-правової охорони, господарські злочини, а й проблеми, які вирішують інші юридичні науки (зокрема, теорія держави і права, конституційне право).

Свій науковий потенціал В. Я. Тацій зміг реалізувати не лише в наукових працях, серед яких понад 35 монографій, коментарів законодавства, підручників та навчальних посібників, близько 150 статей і брошур, а і в такій важливій сфері державотворення, як законодавча діяльність. Він неодноразово залучався у робочі групи з розробки проектів концепцій та законів. Достатньо вказати, що В. Я. Тацій був членом Конституційної комісії з розробки проекту чинної Конституції України та керівником робочої групи, створеної Кабінетом Міністрів України з розробки чинного Кримінального кодексу України, прийнятого Верховною Радою України 5 квітня 2001 року, щоб зрозуміти його непересічну роль у науковому забезпеченні правової та судової реформи в Україні.

Важливим напрямом діяльності В. Я. Тація стала організація вітчизняної юридичної академічної науки, якою він почав опікуватись відразу після проголошення незалежності нашої держави. З метою спрямування юридичного наукового потенціалу на вирішення невідкладних проблем, що постали перед Україною у той час у сфері її правового буття, подолання неузгодженості, розпорошеності, дублювання наукових досліджень, підняття їх на необхідний теоретичний рівень юридичною спільнотою було визнано за необхідне створення Академії правових наук України, очолити яку було довірено В. Я. Тацію. Утворені академією інститути, першим з яких у 1995 році був заснований Інститут вивчення проблем злочинності, стали осередками сучасних підходів до вирішення актуальних проблем різних галузей юридичної науки.

Колектив Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України відчуває на собі постійну турботу В. Я. Тація щодо належного матеріально-технічного та фінансового забезпечення наукової діяльності й одночасно вимогливості у вирішенні таких питань, як актуальність і фундаментальність наукових досліджень, зростання наукового потенціалу співробітників, підтримка талановитої молоді, наукове забезпечення законотворчої діяльності та потреб правозастосовчої практики. Президент академії, незважаючи на значну завантаженість, завжди знаходить час для вирішення як стратегічних, так і поточних питань діяльності інституту, що ми високо цінуємо.

Діяльність В. Я. Тація як науковця й організатора науки та вищої освіти була оцінена як у науковому середовищі, так і на державному рівні. У 1997 році він був обраний дійсним членом (академіком) Національної академії наук України, як заступник головного редактора багатотомного видання «Юридична енциклопедія» отримав Державну премію України в галузі науки і техніки, був нагороджений багатьма медалями та орденами, серед яких орден «Знак Пошани» (1981 р.), ордени князя Ярослава Мудрого V, IV і III ступенів (1995 р., 1998 р., 2009 р.), «За заслуги» II ступеня (2000 р.).

В. Я. Тацій удостоєний звання Героя України з врученням ордену Держави (2004 р.), має ряд відомчих, громадських, церковних нагород та урядові нагороди інших держав.

Усі ці заслужені звання, нагороди і займані посади не змінили людських якостей В. Я. Тація: доброзичливого ставлення до колег і чуйності до їх проблем, турботи про сьогодення і майбутнє очолюваних ним колективів, демократизм поведінки і прийняття рішень. І все це не може не викликати у відповідь щирих почуттів і доброго, шанобливого ставлення в оточуючих.

Ми бажаємо Василю Яковичу Тацію міцного здоров'я, безмежного щастя і родинного благополуччя, подальшої плідної роботи в організації юридичної науки і освіти, творчого натхнення і нових успіхів в ім'я рідної України.

**Колектив Інституту вивчення проблем злочинності
Академії правових наук України**

Володимир Павлович Тихий

14 жовтня 2009 р. виповнилося 70 років із дня народження відомого українського вченого-правознавця, доктора юридичних наук, академіка Академії правових наук України, судді Конституційного Суду України у відставці Володимира Павловича Тихого.

В. П. Тихий пройшов славетний і гідний поваги життєвий шлях. Після закінчення в 1963 р. Харківського юридичного інституту він п'ять років працював в органах прокуратури, де набув значного досвіду в практиці застосування закону. У подальшому життя та діяльність В. П. Тихого були пов'язані з Харківським юридичним інститутом (нині — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого), де він успішно закінчив аспірантуру та з 1971 по 1996 р. працював на посадах старшого викладача, доцента, професора, декана денного та заочного факультетів, проректора з учбової роботи. Викладацьку й адміністративну роботу В. П. Тихий успішно поєднував із науковою діяльністю, захистивши в 1972 р. кандидатську, а в 1987 р. — докторську дисертацію, присвячену проблемам кримінально-правової охорони громадської безпеки.

В. П. Тихий — талановитий і різносторонній вчений, науковій праці якого відомі юридичній громадськості як в Україні, так і за її межами. Він — автор понад 150 робіт, присвячених проблемам Загальної та Особливої частини кримінального права, конституційного права, загальної теорії права, зокрема з питань відповідальності за незакінчений злочин, за злочини проти громадської безпеки, злочини проти виборчих прав громадян, тлумачення кримінального закону, захисту прав і свобод громадян, виборчого законодавства тощо.

Оцінивши вагомий внесок у розвиток юридичної науки та освіти, в 1996 р. держава доручила В. П. Тихому найвідповідальнішу місію — вершити правосуддя в Конституційному Суді України, захищати конституційні права і свободи людини і громадянина.

Вийшовши у відставку, В. П. Тихий продовжує плідно працювати як науковець, очолюючи наукову лабораторію дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, а нещодавно його було обрано віце-президентом Академії правових наук України.

Зусилля В. П. Тихого на ниві ствердження верховенства права були визнані державою, що знайшло своє втілення у присвоєнні йому звань «Заслуженого працівника народної освіти України», «Заслуженого юриста України», нагородженні державними орденами і медалями.

Шляхетність, інтелігентність і цілісність — такі риси притаманні Володимирі Павловичу як особистості. Об'єктивність, сміливість суджень, прагнення до постійного вдосконалення характеризують його як авторитетного вченого-правознавця. Чуйність, доброзичливість, почуття гумору, вимогливість до себе та інших визначають В. П. Тихого як колегу, товариша, друга.

Поздоровляючи Вас, дорогий Володимире Павловичу, із 70-річним ювілеєм, колектив Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України бажає Вам міцного здоров'я, довголіття, щастя, невичерпної енергії, творчих успіхів у науковій і педагогічній діяльності, благополуччя та добробуту, всіляких гараздів у житті та праці в ім'я процвітання України.

Хай доля Ваша піснею зліта,
Хай розквітне вона калиною у лузі,
Хай будуть щедрими на зустрічі літа,
На щастя, на здоров'я і на друзів.

**Колектив Інституту вивчення проблем злочинності
Академії правових наук України**

ЗМІСТ

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Борисов В. І.</i> Відповідність кримінального закону конституційним принципам здійснення правосуддя в Україні	3
<i>Дорош Л. В.</i> Теоретико-прикладні проблеми якості кримінального законодавства України	15
<i>Дзюба Ю. П.</i> Щодо узгодженості норм чинної Конституції України, проекту Конституції України, внесеного Президентом України, КК та КПК України, що забезпечують права громадян на свободу та особисту недоторканність.....	45
<i>Демидова Л. М.</i> Криміналізація заподіяння майнової шкоди: поняття, підстави та їх види.....	53
<i>Голіна В. В., Лукашевич С. Ю., Колодяжний М. Г., Кулікова В. В.</i> Регіональні (міські) програми запобігання злочинності: досвід емпіричного дослідження.....	66
<i>Батиргарєєва В. С.</i> Рецидивна злочинність в Україні: до проблеми її запобігання	80
<i>Головкін Б. М.</i> Щодо причин рецидивнебезпечності кримінальної активності раніше судимих корисливих насильницьких злочинців ...	102
<i>Яковець І. С.</i> До питання щодо суб'єктів оцінки якості кримінально-виконавчого законодавства.....	116
<i>Шостко О. Ю.</i> Діяльність суб'єктів протидії організованій злочинності в деяких європейських країнах.....	123
<i>Зеленецький В. С.</i> Судебний порядок забезпечення прав и законних інтересов личности в доследственном производстве.....	136
<i>Сібільова Н. В.</i> Поняття кримінального переслідування у доктрині та законодавстві (історичний аспект)	149
<i>Шило О. Г.</i> Юридична заінтересованість як передумова реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист на досудових стадіях кримінального процесу.....	162
<i>Глинська Н. В.</i> Динамічна сторона кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування: шляхи оптимізації.....	172
<i>Шенітько В. Ю., Журавель В. А.</i> Організаційно-тактичні засоби: поняття та значення.....	185

Шевчук В. М. Методологія криміналістики: дискусії, «новації», перспективи	193
Веліканов С. В. Родові, видові, підвидові, комплексні та модифікуючі методики розслідування злочинів	203
Затенацький Д. В. Застосування техніко-криміналістичних засобів для актуалізації ідеальних слідів.....	218

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПИРАНТА І ЗДОБУВАЧА

Коновалова А. Ю. Арешт як вид покарання неповнолітніх осіб	227
Дунаєва Т. Є. Деякі аспекти гармонізації законодавства України у сфері протидії корупції із законодавством Європейського Союзу ...	235
Кузнєцов Р. В. Вплив якості кримінально-виконавчого законодавства на забезпечення права засуджених на правову допомогу	243
Михалко І. С. Аналіз визначення та змісту принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених за українським та російським законодавством	249
Верхогляд О. В. Накладення арешту на майно як засіб забезпечення вирішення завдань кримінального судочинства.....	260
Синчук О. В. Ситуаційна зумовленість типових версій.....	270

РЕЦЕНЗІЇ

Музика А. А., Савченко А. В. Досягнення академічної правової науки України у боротьбі зі злочинністю	279
Лобойко Л. М. Рецензія на наукове видання «Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. — X. : Право, 2008. — Т. 5 : Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. — 840 с.»	283

НАШІ ВІТАННЯ

Василь Якович Тацій	290
Володимир Павлович Тихий	293

Перелік платних послуг, що можуть надаватись Інститутом вивчення проблем злочинності Академії правових наук України

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.
2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень (психологічних; об'єктів авторського права — творів у галузі науки, літератури і мистецтва; об'єктів промислової власності — знаків для товарів і послуг, промислових зразків, винаходів, корисних моделей, фірмових найменувань та ін.; слідів пошкодження товарів народного споживання — фототоварів, побутової техніки, одягу, взуття, деталей транспортних засобів та ін.; ідентифікаційних номерів та рельєфних знаків; холодної зброї; слідів людини; слідів знарядь та інструментів; техніко-криміналістичного дослідження документів; почеркознавчих та ін.).
3. Складання фотороботів.
4. Надання усних та письмових консультацій та науково-правових висновків, у тому числі з питань інтелектуальної власності та ін.
5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).
6. Попередня експертиза дисертацій.
7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.
8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

61002

м. Харків

вул. Пушкінська, 49

E-mail: ivpz@apnu.rol.net.ua

Контактний телефон: (057) 715-62-08

Факс: (057) 715-62-08

Підписано до друку з оригінал-макета 14.12.2009.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 17,5. Обл.-вид. арк. 15,5. Вид. № 476.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право»
Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98

